Zemljom kroz prostor i vrijeme

Moja HRVATSKA

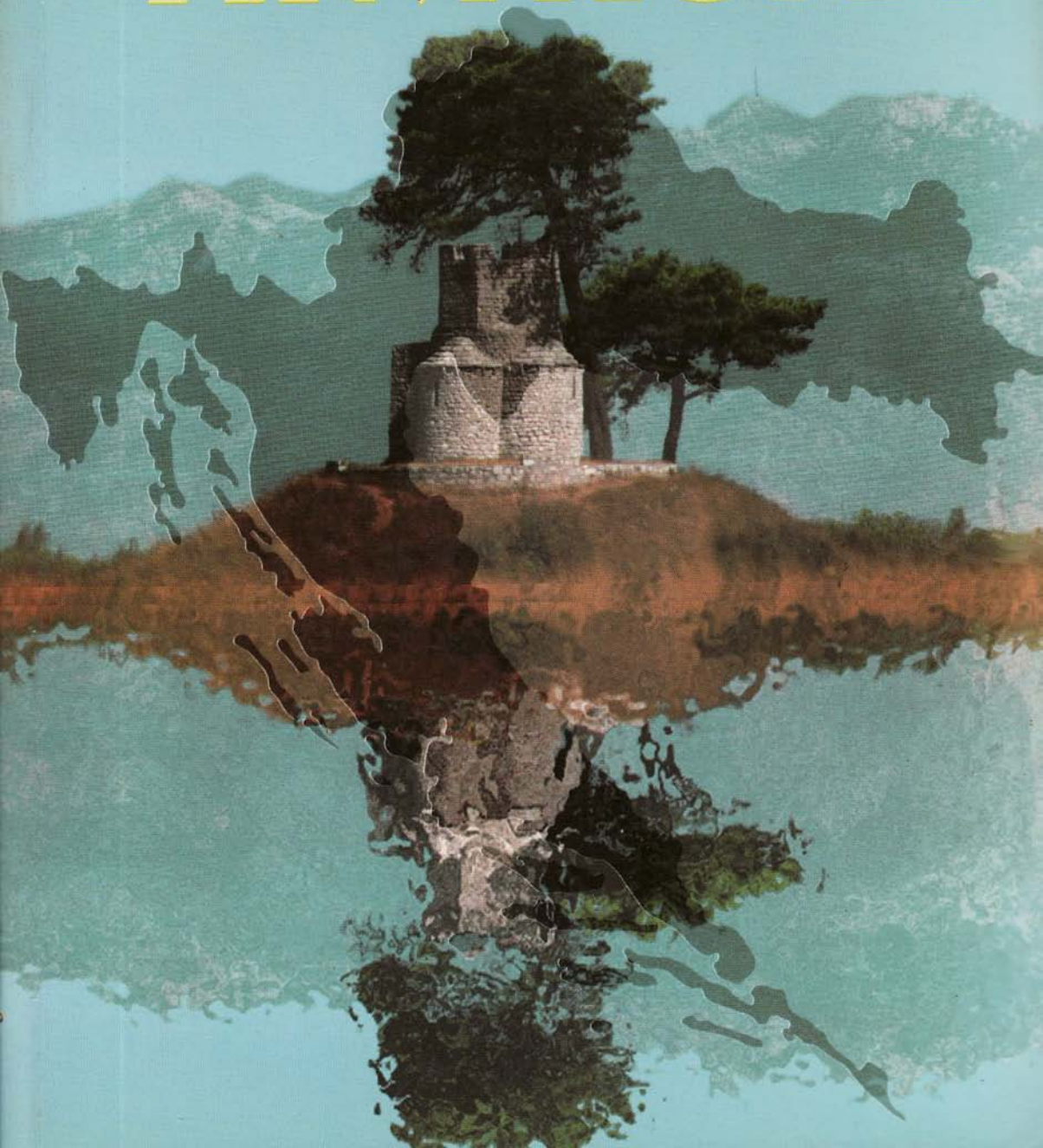

Grb Republike Hrvatske povijesni je hrvatski grb u obliku štita s crvenim i bijelim (srebrnim) poljima, od kojih je prvo polje u gornjem lijevom kutu crvene boje. Iznad štita je kruna s pet manjih štitova s povijesnim hrvatskim grbovima (slijeva nadesno): najstariji poznati grb Hrvatske, grb Dubrovačke Republike, pa Dalmacije, Istre i Slavonije. Grb Republike nalazi se i na sredini zastave Republike Hrvatske, koja ima tri vodoravna polja: crveno, bijelo i plavo.

Moja HRVATSKA

Zemljom kroz prostor i vrijeme

drugo, preradeno i dopunjeno izdanje

DMD
Zagreb, 1993.

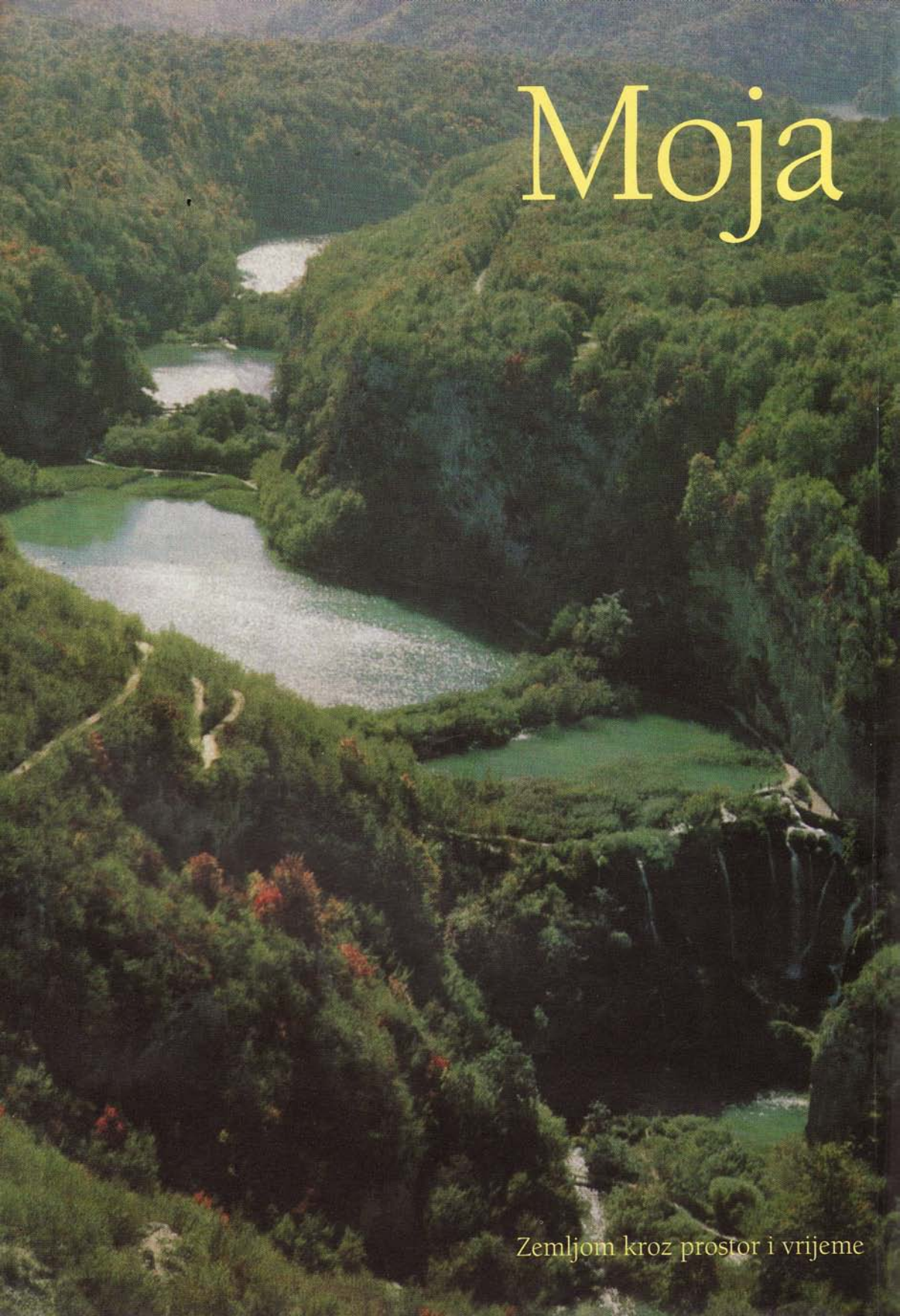
Moja
Zemljom kroz prostor i vrijeme

HRVATSKA

Moja HRVATSKA

Zemljom kroz prostor i vrijeme

Nakladnik
DMD, Zagreb
Za nakladnika
Mislav Cvetko
Nakladničko-poslovni koncept prvog izdanja
Krešimir Boranić

Autor i urednik knjige:
Zdravko Gavran

Pisci priloga:

Dr. Ljubomir Antić	(Iseljena Hrvatska)
Mr. Nikica Bićanić	(Slavni domoljubi)
Milka Đurković	(Lijepa naša)
Dr. Ratimir Kalmeta	(Zemljopisne /prirodne/ značajke)
Dr. Josip Kekez	(Jezik, predaje, običaji)
Mate Kovačević	(Od 7. stoljeća do danas)
Marijan Križić	(Demografska kretanja i migracije)
Dr. Nedjeljko Kujundžić	(Školstvo)
Mato Marčinko	(Tragovima hrvatskog imena do 7. st. po Kr.)
Mr. Mirko Mihalj	(Vjera i Crkva)
Zlatko Ožbolt	(Gradovi)
Dr. Zlatko Posavac	(Kulturna baština /osim: Suvremena književnost i Školstvo/)
Žarko Susić	(Šport)
Vesna Škare	(Hrvatsko pravo i Ustavno uređenje)
Branko Tuden	(Hrvatska u svijetu)

Konzultanti: **dr. Mato Artuković, mr. Mladen Čutura, dr. fra Karlo Jurišić, Milan Rakovac, dr. Hrvoje Šošić** i drugi.

Oblikovanje, grafički postav i priprema
Miroslav Ambruš-Kiš i Krešimir Godina,
za **SmART•Graph**, Zagreb

Tisak
Tiskara Puljko, Zagreb

1993.

Napomena nakladnika uz II. izdanje:

Drugo, prerađeno i dopunjeno izdanje stručno-popularnog priručnika "Moja Hrvatska" priređeno je nakon temeljite analize I. izdanja, koje je bilo pripravljeno za tisak u izrazito kratku roku. Razmotrene su sugestije, primjedbe, prigovori i prijedlozi — kako samih pisaca priloga, tako i stručne javnosti, uz pomoć brojnih konzultanata i odgovarajuće literature — te je sadržaj knjige znatno poboljšan i obogaćen novim prilozima. Autor i urednik knjige Z. Gavran učinio je, u skladu s temeljnom koncepcijom, uredničku redakturu priloga, napisao i unio potrebne dopune te izvršio reviziju i konceptualno-stilsku uskladbu svakog pojedinog priloga s cjelinom, kako za prvo, tako i za drugo izdanje "Moje Hrvatske".

Od knjižice zamišljene kao popularni priručnik koji vrlo sažeto donosi temeljna znanja o Hrvatskoj i hrvatskom narodu u povijesti i sadašnjosti nije moguće očekivati da popuni sve praznine, ispravi sve prethodne historiografske i druge nepravde i zadovolji svačija očekivanja, niti ona može nadomjestiti priručnike tipa opsežna hrvatskog leksikona. Ali dok takva priručnika nema na vidiku, ova će knjižica itekako služiti svojoj svrsi, što pokazuje i činjenica da je prvo izdanje za domovinu (s nakladom 10.000 primjeraka) praktički rasprodano prije nego što je uopće stiglo do knjižara, te da su izdavaču i piscima nakon I. izdanja stigle brojne pohvale i zahvale na tom izdavačkom pothvatu.

PREPOZNATLJIVOST

ISKAZNICA REPUBLIKE HRVATSKE

Položaj

Republika Hrvatska po svom je položaju srednjoeuropska, jadransko-mediteranska i panonsko-podunavska zemlja.

Teritorijalni oblik današnje Hrvatske (oblik proširene potkove, u koji ulaze izduženi jadranski i panonski pojas, s nešto širim središnjim pojasom) posljedak je 13-stoljetne povijesti hrvatskog naroda na ovom raskrižju civilizacija i vjetrometini svjetova. Slikovito govoreći, hrvatski državni teritorij ima oblik ptice, kojoj su osvajačke sile s Istoka tijekom povijesti iščupale rep i iskljucale trbuh. Raspon vrhova njezinih krila iznosi oko 315 kilometara.

Republika Hrvatska ima šest neposrednih susjednih država: Madžarsku (s granicom na Dravi), Italiju (s granicom na Jadranskom moru), Sloveniju (s granicama dijelom na rijekama Sutli i Kupi), Bosnu i Hercegovinu (smještenu između dvaju dugih »krila« Hrvatske), Srbiju (odnosno povijesnu pokrajinu Vojvodinu, s granicom na Dunavu) i Crnu Goru (koja dodiruje hrvatski teritorij na njegovu krajnjem jugu).

Krajevi

Hrvatski Jadran jedno je od najljepših mora na svijetu, vrlo privlačno turistima. Duž jadranske obale, koja je iza norveške najrazvedenija u Europi, smjestilo se 1185 otoka, otočića i hridi, pa je nazivaju »obalom tisuću otoka«, od kojih je 66 naseljenih. Tu su i dva veća poluotoka: Istra i Pelješac. Zajedno s obalom otoka, hrvatska je obala duga 5790 km. Najveći su otoci Krk (410 četvornih kilometara), Cres (404), Brač (395) i Hvar (299). Površina teritorijalnog mora iznosi 31.000 četvornih kilometara. Po sunčanosti hrvatska je obala nakon španjolske najsunčaniji kraj u Europi (2500-2700 sunčanih sati godišnje). Zimska razdoblja su kratka (3-4 mj.), prosječna siječanjska temperatura zraka ne pada ispod 5°C, a prosječna srpanjska ne prelazi 24°C.

Planinska regija prostorno je najmanja i najslabije naseljena. Sastoji se od Gorskog kotara i Like. Visoki planinski nizovi Kapele, Velebita i Plješivice omeđuju je prema primorju i štite primorski pojas od hladnih zračnih strujanja. Taj se kraj ističe planinskom klimom (srednje temperature najtoplijih ljetnih mjeseci ne prelaze 19°C, dok tri zimska mjeseca imaju srednju mjesečnu temperaturu ispod ništice.

Panonska regija smjestila se na jugozapadu prostrane Panonske nizine, između Save i Drave, a sa zapada je zatvaraju ogranci Alpa. Obuhvaća najveći, najnaseljeniji i gospodarski najaktivniji dio republike. Podneblje je umjereno kontinentalno, s izrazitom zimom i prosječnom siječanjskom temperaturom oko 0°C, dok su ljeta sparna i topla.

Stanovništvo

U Republici Hrvatskoj, površine 56.538 četvornih kilometara, živi blizu pet milijuna stanovnika (ili njih oko 85 na kvadratni kilometar). Najviše je Hrvata (više od 80 posto). Njima je Hrvatska nacionalna država. Od nacionalnih manjina najviše je Srba, manje od 10 posto, a ostalo su više manjih skupina drugih nacionalnih manjina (Česi, Slovaci, Madžari, Talijani, Nijemci, Židovi i dr.). Po vjerskoj pripadnosti najviše je katolika (blizu 80 posto), a ostalo su pravoslavci, evangelici, muslimani, protestanti i drugi. Službeni jezik je hrvatski, pismo latinica, a za pripadnike manjina predviđena je u pojedinim područjima i uporaba njihova jezika i pisma.

Gustoća naseljenosti znatno se razlikuje po regijama. Gradsko stanovništvo tvori oko 60% ukupnog stanovništva. Najgušće je naseljeno područje srednje Hrvatske s glavnim gradom Zagrebom, u kojem živi petina ukupnog pučan-

stva, te Međimurje i Hrvatsko zagorje, a najrjeđe područje Like.

Znatan broj Hrvata živi izvan granica Republike Hrvatske, od kojih oko 800.000 u Bosni i Hercegovini, zatim u Srbiji, pretežito u Vojvodini. Nekoliko tisuća Hrvata živi u Crnoj Gori, osobito u Boki Kotorskoj, a više od 50.000 u Sloveniji. Hrvatska ima jednu od razmjerno najvećih emigracija u svijetu. Računa se da samo u zemljama zapadne Europe živi oko milijun Hrvata i njihovih potomaka. Ukupno danas u svijetu zajedno s potomcima, živi više od dva milijuna Hrvata, razasutih po svim kontinentima, najviše u Amerikama i Australiji.

Simboli i političko uređenje

Službena je zastava Republike Hrvatske trobojnica s vodoravnom kombinacijom crvene, bijele i plave boje, a u sredini je hrvatski povijesni grb u obliku štita razdijeljenog kao šahovsko polje na 13 crvenih i 12 bijelih (srebrnih) polja, i nadsvođenog peterim malim grbovima u obliku štitova, koji prikazuju redom: najstariji hrvatski grb, grb Dubrovačke Republike, te dalmatinski, istarski i slavonski grb.

Nacionalna je himna *Lijepa naša domovina* — četiri strofe pjesme Antuna Mihanovića *Hrvatska domovina*, nastale sredinom 19. stoljeća, koju je nešto kasnije uglazbio Josip Runjanin.

Prijelazna novčana jedinica bila je od Božića 1991. hrvatski dinar, a za trajnu monetu predviđena je kuna.

Politički sustav Republike Hrvatske, po Ustavu donesenom 22. prosinca 1990., jest parlamentarna demokracija, s polupredsjedničkim sustavom. Zakonodavnu vlast ima Sabor, koji se sastoji od Zastupničkog i Županijskog doma, a izvršnu Predsjednik i Vlada, koju imenuje Predsjednik Republike, a Sabor potvrđuje. U upravnom pogledu Republika je početkom g. 1993. ustrojena u 21 županiju, s dvama kotarima s posebnim statusom za srpsku manjinu. Ujedno je određeno da Hrvatska ima 70 gradova i 419 općina.

Glavni grad

Glavni grad je Zagreb. S blizu milijun stanovnika on je hrvatska metropola, gospodarsko, poslovno, financijsko i tranzitno središte Hrvatske. Kroz Zagreb prolaze najkraći putovi iz zapadne Europe na Bliski Istok i iz srednje Europe na Jadran. Grad je nacionalno, kulturno i znanstveno središte te sjedište sve većeg broja ambasada i drugih stranih predstavništava.

Zagrebački Gornji grad, s Markovom crkvom, Saborom (desno) i Banskim dvorima (lijevo)

Gospodarstvo, turizam i prometnice

U gospodarstvenom pogledu Hrvatska baštini srednjoeuropske tradicije, ali je pola stoljeća ekonomski neuspješnog komunizma, 70 godina parazitske Jugoslavije i više od godine dana brutalne oružane agresije na Hrvatsku nanijelo Hrvatskoj velike štete i ostavilo teške posljedice. Najvažnije proizvodne grane jesu poljodjelstvo, brodogradnja, preradba metala, drveta, kemijska industrija, građevinarstvo, crpljenje nafte iz vlastitih nalazišta i njezina preradba, tekstilna i prehrambena industrija. Važnije su grane i ribolov, uzgoj mediteranskog voća, proizvodnja alkoholnih pića, među kojima sortnih vina oso-

bito u Slavoniji, Dalmaciji, Istri i Žumberku.

Od neproizvodnih djelatnosti najvažniji je turizam, te pomorstvo, trgovina i uslužne djelatnosti, a Hrvatska je važna i kao tranzitna zemlja. Rijeke turista, osobito iz srednje i zapadne Europe, dolaze ljeti na jedinstvene plaže, uvale i otoke hrvatskoga Jadrana, na kojem su podignuti brojni hoteli, odmarališta i privatne kuće za odmor, te restorani sa specijalitetima iz mora. Hrvatska je obala poznata i po svojim marinama, a sve je razvijenije jedriličarstvo i ronilaštvo. U porastu je i planinski turizam, napose u Gorskom kotaru, te dolazak stranaca u toplice, osobito u lječilišta za reumatske bolesti i rehabilitaciju, te u rekreacijske centre s bazenima s ljekovitom vodom u Hrvatskom zagorju i Slavoniji.

U brodogradnji Hrvatska je među vodećim zemljama u svijetu: i po broju, veličini, a i kvaliteti proizvedenih brodova. Brodovi njezine trgovačke flote plove svim morima. Dugu proizvodnu tradiciju hrvatsko gospodarstvo ima u građevinskoj, prehrambenoj, kemijskoj, metalopreradivačkoj, tekstilnoj i kožnoj industriji.

Važno mjesto u hrvatskom gospodarstvu ima obrt, zanatstvo i različita umijeća.

U nekim športskim disciplinama, kao što su košarka, rukomet, vaterpolo i tenis, Hrvatska je u samom svjetskom vrhu.

Glavnina europskog prometa od Zapada prema Istoku prolazi preko teritorija Republike Hrvatske. Kroz panonski kraj ide glavna interkontinentalna cesta i glavna interkontinentalna željeznička pruga koja spaja zapadnu i srednju Europu s Bliskim Istokom. Preko Hrvatske ide i najkraća veza između srednjoeuropskih i istočnoeuropskih zemalja i luka na Jadranu, pa je tu osim cesta i pruga izgrađen i naftovod. Neposredno uz morsku obalu proteže se Jadranska magistrala u dužini od 850 km.

Međunarodni zračni promet sve se više razvija. Hrvatska ima više suvremenih zračnih luka: Zagreb, Osijek, Pula, Krk, Zadar, Split i Dubrovnik. Hrvatska nacionalna zrakoplovna tvrtka je *Croatia Airlines*.

Godine 1990. utemeljena je i nacionalna novinska agencija HINA (Hrvatska izvještajna novinska agencija). Jugoslavenska akademija znanosti umjetnosti (JAZU) sa sjedištem u Zagrebu, promijenila je prvu riječ svoga naziva g. 1991., pa se otad naziva Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti (HAZU). Ojačale su i *Matica hrvatska* i *Hrvatska matica iseljenika*. U demokratskim prilikama i mnoge su druge ustanove izmijenile svoje nazive, a mnoga su društva ili nastala ili su obnovila svoj pod jugokomunizmom utrnuti rad.

Dioklecijanova palača u Splitu

LIJEPA NAŠA

Hrvatska je iznimna i po svojim prirodnim ljepotama i blagodatima, ali i po svojoj kulturnoj baštini, s položajem koji je čini ključnom u ovom dijelu svijeta. Nažalost, to je zacijelo bilo i razlogom da su je mnogi tijekom povijesti nastojali osvojiti ili posvojiti. Tako je na vjetrometini na kojoj se unatrag više od tisuću godina našao hrvatski narod, današnja Hrvatska i svedena na manji teritorij od povijesnog prostora hrvatskog nacionalnog korpusa. Ipak i taj uščuvani teritorij obiluje vrijednostima i ljepotama kojima se oduševi svatko tko ih ugleda ili ih upozna.

Prirodna baština

Jadranska obala s više od tisuću otoka, otočića, grebena, hridi, uvala, ubraja se među najrazvedenije obale u svijetu. Tako je u svjetsku geografsku literaturu ušao pojam dalmatinskog tipa obale, koji određuje tip obale s mnoštvom paralelnih otočnih oblika. Modrina, bistrina, čistoća mora, specifičan reljef s visokim planinama koje se na najvećem dijelu obale strmo uzdižu od samog mora — u podnožju niz raznorodnih plaža, bujna mediteransko-suptropska vegetacija, blaga klima i obilje kulturno-povijesnog naslijeđa — sve to čini osobit sklad prirode i darovitosti čovjeka.

Jedinstvena prirodna znamenitost sigurno je arhipelag Kornati — najrazvedenija otočna skupina Sredozemlja — sa 140 otoka, otočića i grebena na 300 četvornih kilometara. Kao da se priroda nigdje nije razigrala tako s morem i kamenjem tvoreći jedinstven sklad toga nacionalnog parka. Iznimni su na Kornatima i tipični kraški oblici — škrape, ponikve, pećine, jame. A posebnu ljepotu dočarava reljef s visokim i okomitim liticama nastalima zbog posebne strukture vapnenjaka i udarom valova s pučine, čiji se najviši klif (obalni strmac) — Klobučar izdiže 99 metara iznad mora. Zanimljivo je da baš u tom labirintu mora i kamena, uz oskudnu vegetaciju, buja morska fauna. Po broju životinjskih vrsta (cjelokupni životinjski svijet u moru) Kornati su

Pulska arena koju je podigao rimski car Vespazijan u I. stoljeću

Julije Klović: minijaturama oslikana stranica Misala Jurja de Topusko, koji se čuva u riznici katedrale u Zagrebu

medu prvima na Jadranu.

Od mnogih špilja — Modra špilja na otoku Biševu kraj Visa glasovita je po jedinstvenim svjetlosno-koloristicnim odrazima što ih stvaraju sunčeve zrake koje ulaze kroz podmorski otvor. U lomu sunčevih zraka u špilji se stvara zadivljujuće srebrnasto plavetnilo.

Na istočnom rubu kninskog polja u podnožju 20 metara visokog slapa Krčića rađa se hrvatska ljepotica — rijeka Krka. Bujičasta Krka, duga 75 kilometara, s visinskom razlikom od 360 metara, tvori brojne slapove, a u području Skradinskog buka — najljepšeg sadrenog slapa u Europi, dodiruje se s morskom vodom. A sjeverozapadno odatle, u središnjem planinskom pojasu, izmedu dva šumovita planinska masiva — Male Kapele i Plješivice — niz od 16 jezera stepenicasto poredanih u veličanstvenim slapovima i kaskadama koja se prelijevaju jedno u drugo preko golemih barijera sadre — Plitvička jezera. Naš nacionalni park upisan je i u svjetsku prirodnu baštinu.

Gornja jezera stvorena su u dolomitima, a donja u vapnencima. Visinska razlika između najvišeg, Prošćanskog jezera (636 m) i najnižeg, Novakovićeva broda (503 m) jest 133 m. Čarobnim, 20 m visokim slapovima *Sastavci* ruše se jezera u izvorište rijeke Korane. Do *Sastavaka* se pjeni, huči i prši 78 m visok slap potoka Plitvice. Niz terasasto spojenih jezera što se prelijevaju od modrozelene preko tirkiznoplave do srebrnaste boje, utonula u visoku bukovu i tamnozelenu crnogoricnu šumu, mjestimicno prašumskog oblika, bliješte u zrakama sunca.

Krupne i sitne rijetkosti

Raznolik krajolik, raznovrstan biljni i životinjski svijet, različita podneblja... Priroda je na neveliku prostoru Hrvatske razasula svoje čari: more, zlatna uzbibana polja Slavonije sa stoljetnim hrastovima, tamne šume i cvjetne livade Gorskog kotara, bregi Hrvatskog zagorja, divljačju bogato Medimurje, parkovi i perivoji, jezera i rijeke. Prolaznik teško zaboravlja i mirisna polja lavande, lovora, kadulje i agava.

Gotovo svaki hrvatski kraj ima, osim svoje ljepote, i ponešto još ljepše. Tako se u ravnoj

Slavoniji nailazi na kolo umjereno visokih gora, usred kojega je dobro zaštićena, plodna Požeška kotlina, koju su Rimljani zvali »*Vallis aurea*« (Zlatna dolina). Stari vinski podrumi i vinogradi u Kutjevu posebno su dojmljivi. Hrvatska je inače poznata po vinima — i primorska i kontinentalna jednako su kvalitetna. Tako u podnožju Fruške gore najistočnije naselje Ilok karakterizira i kvalitetno vino — *iločki traminac*.

U Baranji nedaleko od Drave nalazi se zaštićeni prirodni rezervat Kopački rit, s jedinstvom biljnog i životinjskog svijeta i čarolijom mijena što ih donose godišnja doba. Slikovito i posebno primamljivo za lovce i ribolovce je i Turopolje, u neposrednoj blizini Zagreba. Posebnu čar tom kraju daju seoske drvene kuće sa živahnim ukrasima i drvene crkvice. Karakterističan je drveni građevinski kompleks plemićke kurije u Donjoj Lomnici. U Hrvatskom zagorju ističe se dvorac Trakošćan — okružen perivojem i šumom, a uzdiže se ponad dva kilometra duga jezera. Biser hrvatskoga srednjovjekovnog tvrđavnog graditeljstva je Veliki Tabor, s obilježjima gotike i renesanse.

Kontinentalna Hrvatska iznimno je bogata dvorcima, među kojima se ističu barokni dvorac Novi Marof, ranobarokni dvorac Klenovnik, Brezovica; Miljana s kasnobaroknim freskama astrološkog sadržaja, dvorac Pejačević u Našicama i drugi.

Sjeverozapadna Hrvatska bogata je ljekovitim toplicama, među kojima su najpoznatije: Krapinske, Tuheljske, Stubičke i Varaždinske. U Slavoniji su poznate sumporom bogate Bizovačke, te Lipičke toplice, a od mineralnih voda najpoznatije su »Jamnička kiselica«, »Lipički studenac« i »Apatovačka kiselica«.

U kršnoj imotskoj krajini prolaznika će fascinirati dva jezera, Modro i Crveno, jedinstvena po obliku, dimenziji i boji. Na dnu Modrog jezera (dubokog 200 m) nalaze se otvori koji se u kišno doba ponašaju kao vrela, a

Visovac: crkva, samostan, klaustar i zvonik koji su u XIV. stoljeću podigli eremiti, a u vrijeme turskih osvajanja sačuvali bosanski franjevci. Sve usred Nacionalnoga parka Krka!

Bijela čaplja s podmlatkom u Strogom prirodnom rezervatu Kopački rit, Baranja, nedaleko od Osijeka

u sušnom se pretvaraju u ponore. Crveno jezero je okomita provalija, prirodni zdenac promjera 200 m, a dubine 500 m; od ruba litica do razine vode dvjesta je metara, do dna još trista.

Hrvatska je bogata endemičnim biljnim i životinjskim svijetom. Ima 28 biljnih endema, kao što su velebitska degenija, hrvatska sibireja, dubrovačka zečina. Rijeke jadranskog slijeva bogate su endemičnim oblicima životinja, među kojima su i mekousne pastrve. Endem je i neobična životinjica 'čovječja ribica'; te životinjice ujesen i na proljeće, kada nabujaju podzemne vode, izbace pojedina kraška vrela.

Na hrvatskom panonskom i dinarskom prostoru nalaze se tragovi prastarih staništa (Krapina, Vindija, Vučedol, Grapčeva spilja), koja sa svojim nalazima svjedoče o pradavnoj naseljenosti ovih prostora. A kasnije nastala kulturna baština govori da se hrvatska kultura u mnogočem nastavljala na onu baštinu koju je zatekla ili preuzela od starijih ili susjednih kultura, dajući svemu osobit stvaralački pečat. Tako primjerice na temeljima antike nastaje naoko nepravilna, no s obzirom na kutove pod kojima u različita doba dana ulazi svjetlost, izvorno domišljena arhitektura crkava u doba hrvatske predromanike. Dragocjena crkva sv. Križa u Ninu po tome je istodobno i sat i kalendar.

Jedinstveni Dubrovnik

Širom svijeta poznat je Dubrovnik — biser hrvatske kulturne baštine, grad-spomenik, »hrvatska Atena«, najljepši kameni dragulj Sredozemlja, upisan u registar spomeničke baštine Unesca. Stara gradska jezgra opasana je visokim i čvrstim kamenim zidinama, četverim vratima i trima tvrđavama (Minčeta, Sv. Ivan i Bokar), peterim bastionima i 14-erim četverokutnim kulama. Izvan zidina diže se tvrđava Revelin, a na 46 m visokoj litici tvrđava Lovrijenac. U gradu, koji je tijekom povijesti odolijevao osvajačima, potresima, požarima i kugi, sredinom 15. st. izgrađen je vodovod i dvije lijepe Onofrijeve fontane. U franjevačkom samostanu romaničko-gotičkog stila iz početka 14. st. uređena je 1317. ljekarna, po starosti druga u Europi. Najljepšu građevinu, Knežev dvor iz 15. st., podigao je Onofrio della Cava u kasnogotičkom stilu, a Dvor je uskoro pri obnovi dobio renesansno prizemlje. Od drugih zdanja ističu se, između ostalih, barokna katedrala, palača Sponza, Orlandov stup, crkva Sv. Vlaha, sinagoga, skalinade, gradski zvo-

Crkva svetog Križa, Nin

nik, sa središnjom ulicom Stradunom, po kojem su hodili velikani hrvatske, pa i svjetske duhovne povijesti, kao što su Ivan Gundulić, Ruđer Bošković, Marin Getaldić, Marin Držić i drugi.

Sjeverozapadno od Dubrovnika pružaju se

Elafitski otoci, njih devet, među kojima je najpoznatiji Lokrum, s bujnom vegetacijom i benediktinskim samostanom iz 11. st. Nešto je dalje šumoviti otok Mljet, s lijepim pješčanim plažama, na čijem je zapadnom dijelu potopljena udolina s Velikim i Malim jezerom u sklopu nacionalnog parka. Jezera su međusobno povezana 30 metara dugim kanalom, a Veliko s morem. Usred toga jezera nalazi se otočić s bivšim benediktinskim samostanom s crkvom iz 12. st.

Antički i kršćanski svijet

Iz najveće i najbolje sačuvane kasnoantičke palače na svijetu, Dioklecijanove, iz 3. stoljeća, razvio se grad Split. U gradu podno Marjana, u kojem se doživljava mediteranska živost, ističe se katedrala sv. Duje, najstarija, kao građevina, na svijetu (prije kristijanizacije bila je mauzolej cara Dioklecijana). U 13. stoljeću dobila je monumentalna drvena vrata s romaničkim reljefom Andrije Buvine, remek-djelo svjetske romaničke plastike. U 15. st. u njoj je sagrađena kasnogotička kapela i oltar sv. Staša, djelo Jurja Dalmatinca. Osim majstorski izrađene propovjedaonice, oltara i rezbarenih romaničkih korskih sjedala iz 13. st., najstarijih u Hrvatskoj, katedrala ima bogatu riznicu relikvijara, crkvenog posuđa, evandelistar iz 8. st.,

Portret, jedna od glava s vijenca apside katedrale svetog Jakova u Šibeniku, djelo je kipara i graditelja Jurja Dalmatinca

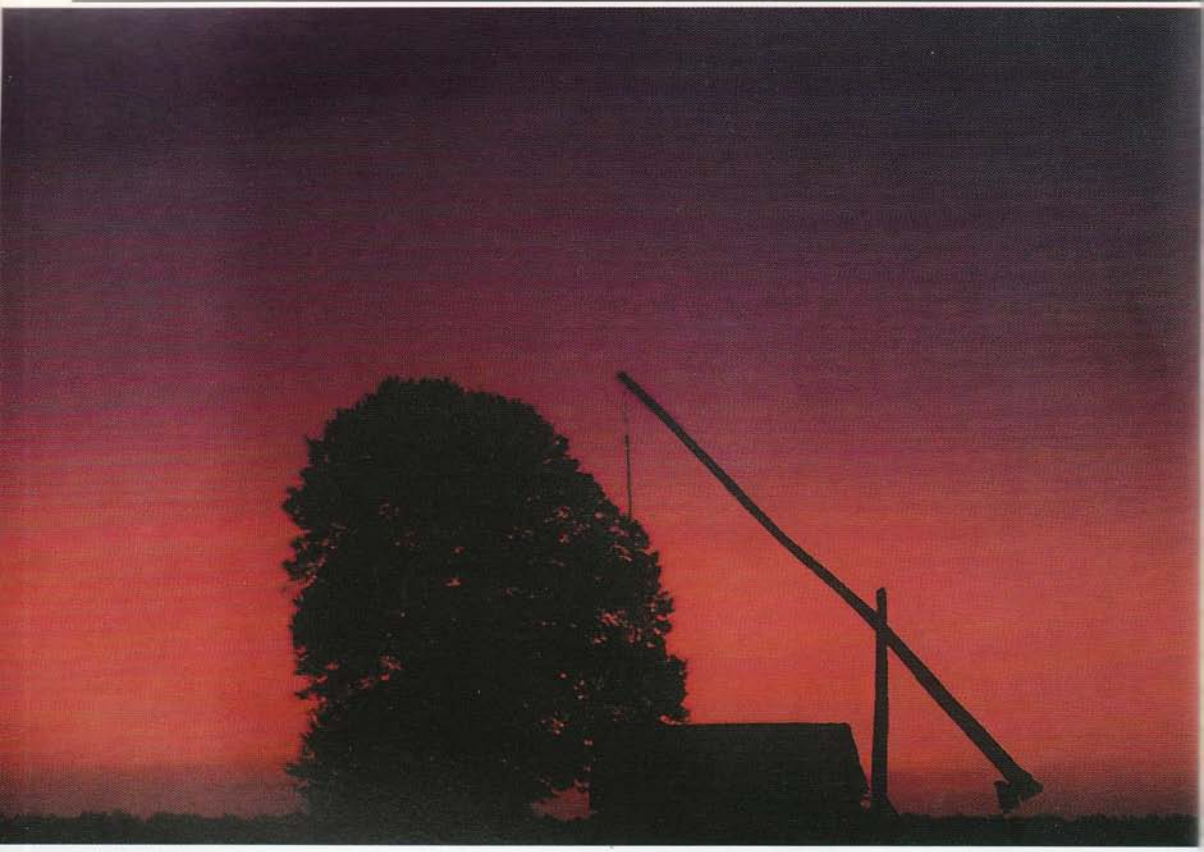

Sumpetarski kartular iz 11. st. Split simboliziraju i sjeverna, Zlatna vrata Dioklecijanove palače, unutar koje su brojne palače, zvonik sa satom, mletačka Hrvojeva kula, gotička crkva Sv. Duha, Peristil s dvije nekadašnje kapelice i granitnom sfingom i drugo. Veliko kulturno-umjetničko blago iz ranokršćanskog i ranohrvatskog razdoblja čuva se u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika.

Remek-djelo svjetske romaničke plastike — glavni portal katedrale sv. Lovre, rad majstora Radovana iz g. 1240. — nalazi se u Trogiru, gradu koji je bio grčka kolonija, rimska utvrđena luka, utočište izbjeglica iz razrušene Salone, grad bizantskog temata Dalmacije, utvrđeni grad hrvatsko-ugarskih kraljeva i Venecije, 1123. do temelja spaljen od Saracena. U bogatoj unutrašnjosti trogirske katedrale nalazi se i najljepši renesansni spomenik u Hrvatskoj — kapela bl. Ivana Vrsinija, rad Nikole Firentinca, propovjedaonica iz 13. st., gotički sarkofag i niz slika starih majstora. Zvonik katedrale najljepši je primjer miješanja graditeljskih slogova u Dalmaciji — svaki je kat izveden u drugom stilu: romanika, kićena gotika i kasna renesansa.

Predvečerje u slavonskoj ravnici

Povijesni grad Solin iza Rima je najveće nalazište ranokršćanskih spomenika u svijetu, ali i dragocjeno nalazište rimskih i starohrvatskih iskopina. Veliki rimski grad Salonu razorili su Avari i Slaveni početkom 7. st. Grad je imao dvije monumentalne građevine, teatar i amfiteatar iz 2. st., kada je sagrađen i djelomično očuvan dio bedema s mnogim kulama. Iz starohrvatskog doba otkopano je nekoliko najdragocjenijih starohrvatskih spomenika: nadgrobna ploča kraljice Jelene iz 10. st., natpis kneza Trpimira iz 9. st., ruševine starohrvatskih crkvica na Gospinu otoku. Na položaju »šuplje crkve« pronađene su ruševine velike starokršćanske bazilike, na temeljima koje je kasnije podignuta mnogo manja, ali ipak najveća srednjovjekovna solinska bazilika.

Veličanstvena je katedrala sv. Jakova iz 15. st. u Šibeniku. To je remek-djelo hrvatskog graditeljstva, koje je u kićenoj gotici izveo Juraj Dalmatinac, a dovršio Nikola Firentinac, nadogradivši kupolu i pokrivši brodove u povijesti graditeljstva jedinstvenim renesansnim svodom s

utorenim kamenim pločama. Na apsidama katedrale Juraj Dalmatinac ostavio je osobit pečat — friz od 74 ljudske glave u prirodnoj veličini, koje su u visini promatračeva pogleda. U sakristiji je bačvasti svod na tri pilava, a krstionicu je nadsvodio monolitnom pločom izrađenom od jednog kamena.

Zadar obiluje kulturnim spomenicima, među kojima se ističu predromanička crkva sv. Donata iz 9. st., romanička katedrala sv. Stošije, benediktinska crkva i samostan sv. Marije s romaničkim zvonikom iz 12. st., romanička crkva sv. Krševana, franjevački samostan s gotičkom crkvom sv. Franje, crkva sv. Šimuna u kojoj se čuva znamenita, raskošno oblikovana i reljefima ukrašena srebrna škrinja sv. Šimuna, remek-djelo talijanskog zlatara Franje iz Milana iz 14. st.

Rimski amfiteatar zaštitni je znak Pule, grada u Istri iz 1. st., s izvrsno očuvanim spomeničkim blagom iz klasičnog razdoblja rimske umjetnosti. Amfiteatar je po veličini šesta građevina te vrste u svijetu. Od drugih spomenika najznamenitiji su dobro očuvani Augustov hram, slavoluk Sergijevaca i Herkulova vrata. U Istri se nalazi i jedan od najljepših spomenika ranokršćanske umjetnosti u svijetu — Eufrazijeva bazilika u Poreču, ukrašena mozaicima koji ni po čemu ne zaostaju za onim ravenskima.

Riznica prirode i kulture

Cijela jadranska obala riznica je prirodnih i kulturnih ljepota. Jedan od takvih pojasa jest Makarska rivijera, duga 50-ak kilometara. U Makarskoj, u franjevačkom samostanu, nalazi se svjetski poznati Malakološki muzej, u kojem je zbirka školjaka i puževa iz svih mora svijeta. Po lijepim plažama i krajolicima posebno su privlačni otoci, a jedna od najneobičnijih plaža jest Zlatni rat na Braču, istaknut duboko u more, pa vjetrovi i valovi pomiču pješčani rt s jedne na drugu stranu. Po prirodnim ljepotama te bogatstvu kultiviranog biljnog i životinjskog svijeta nadaleko se pročulo Brijunsko otočje. Kulturni spomenici, zdanja, umjetnine, inkunabule i druge vrijednosti razasute su po Hvaru, Korčuli, Cresu, Lošinju, Rabu, Krku i drugim otocima i otočićima. U Hvaru primjerice postoji kazalište izgrađeno čak

Vidikovac, Park Maksimir, Zagreb

davne g. 1612., prvo na hrvatskom tlu i jedno od naj-starijih u Europi, te stare utvrde i katedrala sv. Stjepana iz 16. st. Krk je otok na kojem je, uz druge kulturne dragocjenosti, pronađena Bašćanska ploča iz 11. st. — najstariji cjelovit hrvatski dokument na narodnom jeziku.

Grad četiriju rijeka — Kupe, Korane, Dobre i Mrežnice — Karlovac je prvi grad u Europi građen kao idealni renesansni grad, opasan opkopima i zidinama u obliku šesterokrake zvijezde, kojoj su na vrhovima krakova izgrađene kule, a u središtu pravokutno raspoređenih ulica smješten je prostran trg. U gradu posebno lijepih parkova i uređenih kupališta ističe se i palača Frankapan, franjevački samostan s bogatom knjižnicom.

Jedna od najskladnijih crkava iz doba srednjoeuropskog baroka jest zavjetna crkva sv. Marije Snježne u mjestu Belec u Hrvatskom zagorju. Podignuta je 1674., a današnji oblik dobila je 1741. Zidove i svodove oslikao je sjajnim iluzionističkim freskama barokni slikar pavlin Ivan Ranger. U istom mjestu sačuvana je i crkva s tragovima romanike, što je rijetkost u sjevernoj Hrvatskoj. Nedaleko od Belca, u Loboru, zavjetna je crkva sv. Marije Gorske, s gotičkim freskama iz 14. st. i ulomcima starohrvatskog pletera. Inače su starohrvatske crkve u razdoblju 8.-12. st. bile ukrašene jedinstvenim ukrasom — tropleternim vezom.

U Hrvatskoj je registrirano oko 15 tisuća nepokretnih spomenika kulture — povijesnih urbanističkih i ruralnih cjelina, pojedinačnih spomenika kulture, arheoloških lokaliteta. Od grobalja u Hrvatskoj, osim zagrebačkog Mirogoja, najljepše je ono u baroknom Varaždinu, koje smatraju jednim od najskladnije uređenih grobalja u Europi. Jedna od najvrednijih baroknih urbanih cjelina jest osječka Tvrđa. U gradu su i mnogi spomenici u stilu neoklasicizma i secesije. Neoromanička katredala J. J. Strossmayera u Đakovu simbol je Đakovštine, poznate po dobrim vinima, kulinarskim specijalitetima i bogatim narodnim nošnjama i običajima. Veliki plantažni vinogradi, voćnjaci, kupališta, lovišta, ribnjaci okružuju Slavonski Brod, na čijem je području bio rimski municipij *Marsonia*. Franjevački samostanski kompleks iz 1725. s bogatim inventarom i inkunabulama, barokna župna crkva podignuta 1754., muzej obitelji Brlić — ističu se u gradu.

Zagreb je — sa svojom neogotičkom katedralom, sa spomenikom banu Jelačiću, regotiziranom crkvom sv. Marka s baroknim zvonikom, Sveučilištem, Akademijom i drugim vrijednostima — ne samo nacionalni simbol, nego i riznica kulturne i prirodne baštine. Ono što između brojnih prelijepih građevina odmah udari u oči jest zdanje Muzeja Mimara, s neobično vrijednim i brojnim izlošcima likovnih umjetnosti, te neobarokna zgrada Hrvatskog narodnog kazališta. U gradu ima i mnoštvo parkova i perivoja, a najveći je i najpoznatiji park Maksimir, s njegovanom šumom, jezerima, sa zoološkim vrtom i 800 metara dugom ulaznom alejom.

Posebnosti

Kako po nekim povijesnim detaljima, tako i po znamenitim stvaraocima hrvatska kultura posebno je prepoznatljiva. Hrvati su, primjerice, jedini u Europi od davnine imali vladarsku titulu bana. Za razliku od drugih slavenskih naroda, čiji su se konjanici služili jednom, hrvatski su se konjanici služili dvjema ostrugama, koje su izrađivali domaći majstori.

Baština čovječanstva: hrvatski Dubrovnik

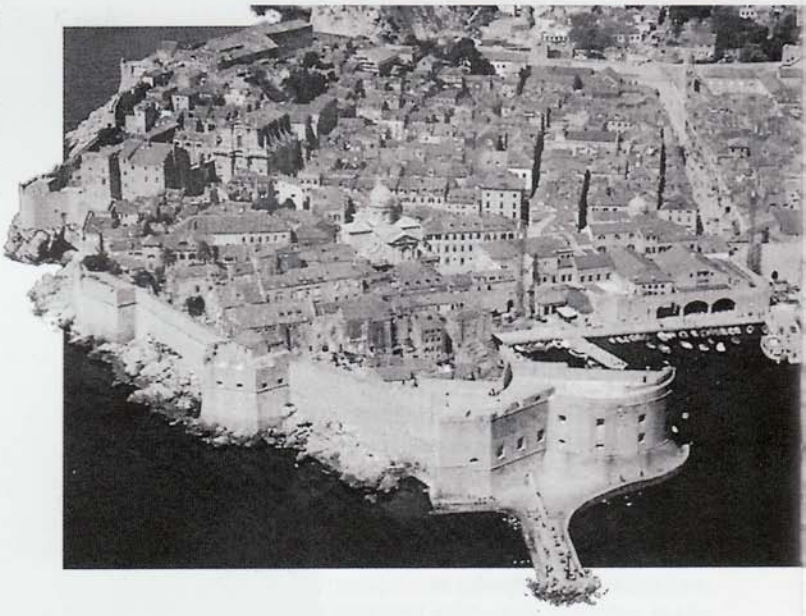

Marko Marulić (1450.-1520.) prvi je upotrebio kao nov naziv za »nauk o duši« danas općenito prihvaćenu riječ *psihologija*, uvriježenu u svim europskim jezicima, a Pavao Skalić (1534.-1575.)

— također prvi — riječ »*enciklopedija*«. Po otkriću Andrije Mohorovičića (1857.-1936.), koji je istražujući 1909. potres u dolini rijeke Une, otkrio da se u dubini od 54 kilometra nalazi granična ploha zemaljske kore, te se naniže naglo mijenja materija sastava unutranjosti zemaljske kugle — taj granični sloj prozvan je po njemu — *moho*. Ili u čast glasovitog Nikole Tesle (1856.-1943.), Srbina iz Hrvatske, koji je revolucionirao elektrotehniku i čiji izumi tvore temelj suvremene radio-tehnike, jedinica za gustoću magnetskog toka prozvana je *tesla*. Mehanička olovka — *penkala* — nazavana je po svojem izumitelju, Zagrepčaninu Slavoljubu Penkali. A po širokim vratnim maramama što su ih nosili hrvatski vojnici u 17. stoljeću prozvana je — kravata (franc. *Cravates*, *Croate*: Hrvati).

Jedinstvena u svijetu je i Hlebinska slikarska škola, koja je od 1930. dala niz slikara »naivaca« zapaženog uspjeha. Minijaturist svjetskog glasa, suvremenik i prijatelj Micheangela, Brueghela, El Greca — Julije Klović (*Don Giulio Clovio Croata*) (1498.-1578.), prozvan »Michelangelo minijature«, izradio je brojna djela koja se nalaze u najpoznatijim svjetskim galerijama.

Moderno tiskarstvo u Hrvatskoj javlja se samo 30-ak godina nakon Gutenbergova tehničkog otkrića. A glagoljicom pisane hrvatske knjige tiskane su u Senju u posljednjem desetljeću 15. stoljeća. U ličkom Kosinju tiskara je postojala već g. 1482., a g. 1570. Juraj Zrinski osnovao je tiskaru u međimurskom Nedelišću.

Hrvatsku karakterizira i slikovitost, osebujnost i posebnosti folklora. Niz folklornih manifestacija — od međunarodne Smotre folklora u Zagrebu, preko Vinkovačkih jeseni, Đakovačkih vezova — pokazuju svu raskoš narodnih nošnji od živopisnih prigorskih, bogatih slavonskih — sa zlatnim vezom i zveketom zlatnika i srebrnjaka — do raznolikih nošnji jadranskog i dinarskog područja. Najpoznatije hrvatsko glazbalo je *tamburica*, a karakteristične su i *sopile*, *diple*, *gajde*, *lira*. Među tradicionalnim hrvatskim narodnim igrama zanimljiva je Sinjska alka — junačka igra koja označava pobjedu Sinjana nad Turcima. Moreška — viteška igra Korčulana izvodi se svakog ljeta na otoku kao spomen na srednjovjekovne bitke s afričkim gusarima. Izvođači su odjeveni u bogatu narodnu nošnju i plešu sa sabljama.

Najpoznatiji plesovi uz kola jesu susački, paški i krčki *tanec*, međimurski *stari čardaš*, turopoljski *drmeš* s Banije, dubrovački *lindžo*.

U Hrvatskoj se održavaju i brojne kulturne priredbe, od kojih neke imaju i europski i svjetski značaj, a to su sigurno Dubrovačke ljetne igre i Muzički biennale u Zagrebu.

Grad utvrda Veliki tabor

POVIJ

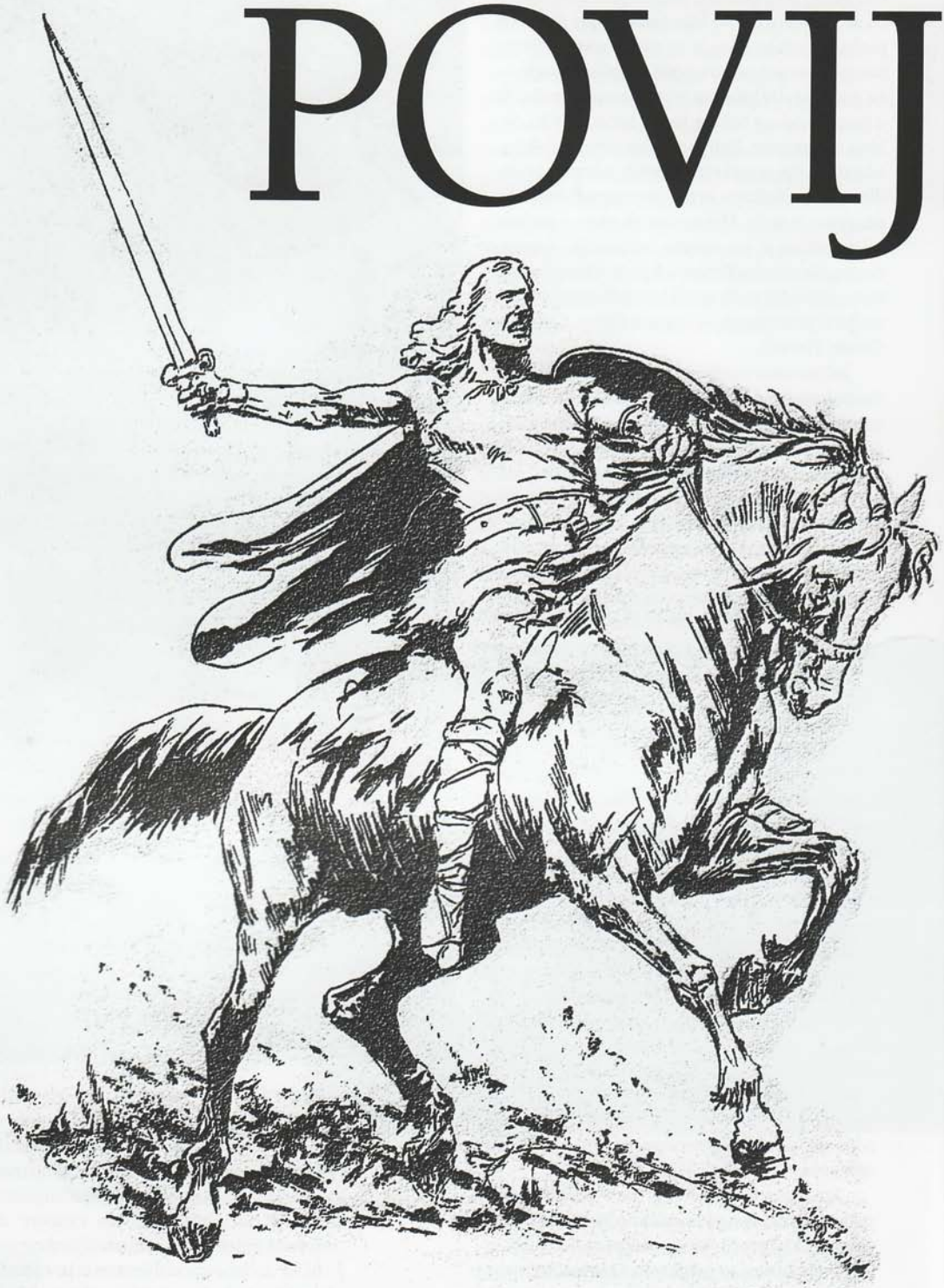

EST

TRAGOVIMA HRVATSKOG IMENA

Povijest hrvatskoga naroda povijest je njegova imena. A upravo zapisi imena Hrvata, koji se od pradavnih vremena pojavljuju u brojnim povijesnim izvorima na golemu prostoru Euroazije, s velikom mjerom pouzdanosti govori o prapovijesti, postanku i podrijetlu (*etnogenezi*) te o selidbama Hrvata.

Tragovi imena Hrvat sačuvani su u Europi u mjesnim nazivima na široku zemljopisnu prostoru, a najbrojniji su u današnjoj Austriji i Sloveniji. To se ime u mjesnim nazivima sačuvalo do danas i u Češkoj, Moravskoj, Slovačkoj, Makedoniji, Grčkoj, Crnoj Gori i Albaniji. U X. st. ime Hrvat naći će se u gotovo svakom narodu koji danas nazivamo slavenskim. Skupina istočnopravoslavnih Ukrajinaca nazivala se imenom Horvat još u polovici XIX. st. Ruski jezikoslovac i povjesnik Deržavin kaže da se u temeljima ukrajinske nacije nalazi i starorusko pleme Horvati. Oko Krakova je bilo Bijelih Hrvata još koncem XIX. i početkom XX.st.

Podrijetlo imena Hrvat tumači se različito. Ima mišljenja da ono u početku nije imalo narodnosno (etničko), nego društveno (socijalno, statusno) značenje. Znanstvenici se danas slažu da ime Hrvat nije slavenskoga podrijetla, a mnogi jezikoslovci smatraju da je staroiranskoga postanka.

Najstariji dosad poznati spomen hrvatskoga imena javlja se u zapisima mitansko-huritskoga kralja Tušrate (o. g. 1420.-1400. prije Krista), koji sebe naziva »veliki kralj, kralj od Mitanije«, a svoju državu *Huravat Ehillaku* — Hrvatsko Kraljevstvo. Od imena H(u)R(a)VAT nastao je tijekom više od dvaju tisućljeća danas ustanovljeni oblik imena Hrvat. To davno huravatsko (hrvatsko) kraljevstvo u povijesnim se izvorima nazivalo različito: u Hetita i Medijaca

Knez Radoslav,
legendarni hrvatski vođa koji je po dolasku Hrvata na jadransku obalu, u Saloni primio kršćanstvo, prema umjetničkoj viziji velikoga hrvatskog slikara i ilustratora Andrije Maurovića

Mitani, u Egipćana Naharain i Naharina (»Zemlja na rijeci«, »Porječje«), u asirsko-babilonskim zapisima Hanigalbât. Prostiralo se od Tigrisa do Sredozemnoga mora i od gornjega toka rijeke Habura do sirijskih granica Egipta, a u XV. st. pr. Kr. bilo je velesila na Srednjem Istoku.

Na zapadu današnje Sirije a sjeverno od Tiberijskoga (Galilejskoga) jezera, gdje se nekada prostiralo Kraljevstvo *Huravat*, na obali Sredozemnnoga mora postajao je sve od arapskoga osvajanja toga područja u VII. st. po Kr. grad imenom *Arvat* (Hrvat). Većinsko stanovništvo Kraljevstva Huravat bili su Huriti (u povijesnim izvorima zvani još *Huri*, *Hari*, *Hori*, *Horiti*), koji su se mirnim selidbama preko današnjega Kurdistana doselili iz kasnije Armenije u Mezopotamiju. Vodeći sloj bili su indoeuropsko-arijski konjanički ratnici i osvajači zvani *Mariani* (i naši stari neretvanski pomorski ratnici u latinskim se ispravama IX. st. po Kr. zovu Mariani). Taj se vladajući sloj nazivao *Mitani*, pa je često i Kraljevstvo Huravat nazivano država ili zemlja Mitani. Arijski Mitanci vjerojatno su dojahali u Mezopotamiju preko Irana iz svoje arijske pradomovine, koja se nalazila u području Kaspijskoga mora (jezera). U tom području i danas postoji mjesto koje se zove *Kyzil Arvat* (Crveni Hrvat). Mitanci su među Hurite unijeli djelotvornu poduzetnost, koja im je nedostajala, što je urodilo stvaranjem nove velesile na Srednjem Istoku.

Ime *Huravat* (Hrvat) nastalo je, po svemu sudeći, od imena Hurit, a zabilježeno je i na području Kavkaza. Biblijske knjige Staroga zavjeta spominju Horite u Palestini. Anglosaksonski kralj Alfred Veliki (871.—901.) u prijevodu Orosijeve »Povijesti svijeta« rabi za ime Hrvati naziv Horiti. U današnjem Iranu postoji pokrajina Horati, za koju se tvrdi da bi mogla biti pradjedovina Hrvata. U današnjemu Afganistanu, preko kojega su Huriti zacijelo prošli na svom putu u Mezopotamiju, jedna skupina stanovnika govori jezikom koji sami Afganistanci nazivaju hrvatski (u francuskom: *le croate*). U pismohrani glavnoga grada hetitskoga kraljevstva *Hatuša* (danas tursko selo Bogazköy u Maloj Aziji) sačuvane su pločice na huritskom (prahrvatskom, huravatskom) jeziku; među ostalim tekstovima napisanim na tim pločicama naden je i ulomak prijevoda na pretpostavljeni prahrvatski jezik sumersko-babilonskoga epa Gilgameš (junak toga

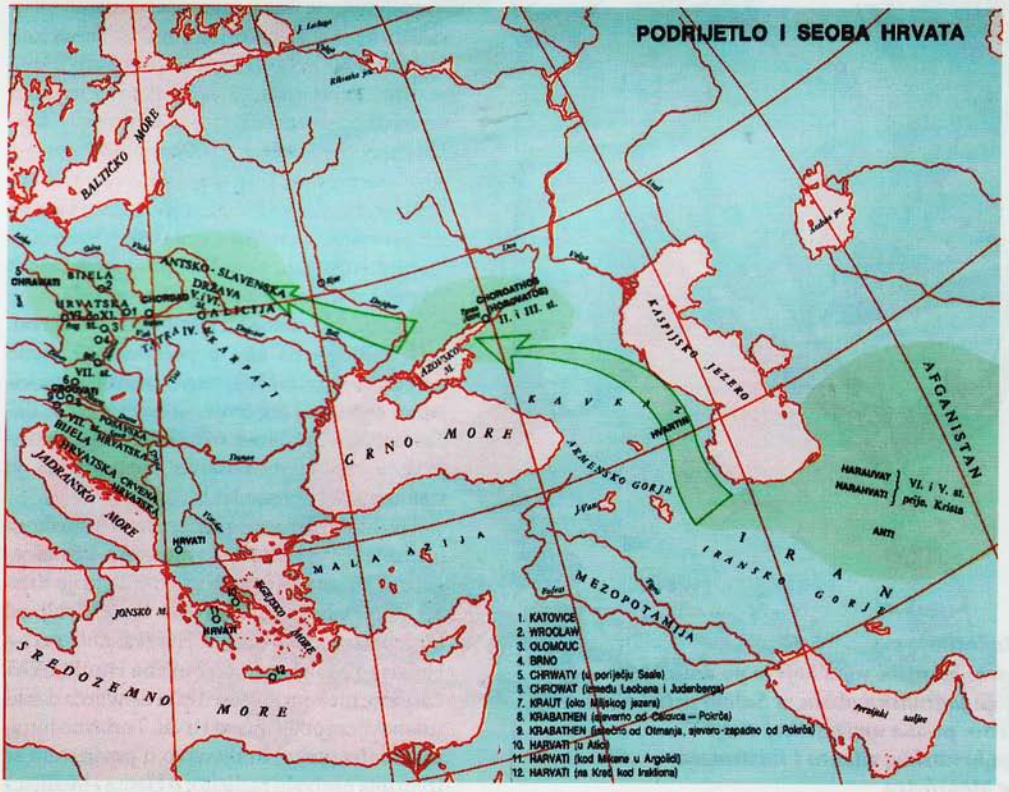

Podrijetlo i seoba Hrvata (preuzeto iz separata "Hrvatska prije doseljenja Hrvata", "Kartografija - Učila" i "Školska knjiga", Zagreb, 1992.)

Asirski ratnici, strijelci. Pojedinost reljefa sa zida u Ninivi iz, pretpostavlja se, VIII. stoljeća prije Krista

epa Enkidu nosi vladarski naslov ban).

Kraljevstvo Huravat postojalo je kao nezavisna država od XVI. do XIV. st. pr. Kr., kada je ušlo u sklop Hetitske države. Hetiti su se već ot-prije ženili huravatskim djevojkama i štovali mnoge njihove bogove, a huravatski pisari i čarobnjaci dolazili su na hetitski dvor. Hetiti su od Huravata naučili vještinu pisanja i prihvatili od njih klinčasto pismo koje su izumili Sumerani. Od njih su naučili i vještinu klesanja ukrasnih pletenaca i obrade biliga (stećaka).

Dio Huravata povukao se tada iz Mezopotamije u današnju Armeniju, gdje su zatekli svoje sunarodnjake starosjediteljske Hurite. Zajedno s njima mezopotamski su Huravati utemeljili novu državu sa sjedištem i središtem na jezeru Van, koju su kao i mezopotamsku nazivali *Kraljevstvo Huravat*, isto kao i Perzijanci. U drugim tuđim izvorima vansko Kraljevstvo Huravat naziva se *Država Uruatru*, u svjetskim povjesnicama i *Vansko carstvo*. Ta druga hrvatska država u povijesnim se izvorima spominje od oko XIII. do VI. st. pr. Kr. Vlastiti izvori od IX. st. pr. Kr. zovu je *Biaini*, a Biblija Ararat. Kraljevstvo Huravat, s glavnim gradom Tušpa, uzdiže se u X. st. pr. Kr. i uspješno odbija asirske navale. U VIII. st. pr. Kr., u doba slabosti Asira, postaje vodeća sila u tom dijelu Azije, zauzima sjevernu Siriju, proteže se na južno Zakavkazje i proširuje od jezera Urmija do Crnoga mora. Početkom VI. st. pr. Kr. ulazi u sklop madske Harahvatije.

Kultura vanskih Huravata, koja je osim s mezopotamskom imala sveze i sa sredozemnom grčkom kulturom, utjecala je na kasniju armensku i gruzijsku kulturu (zgradogradba, pleter, stećci, pismo). U tekstovima asirskoga kralja Tiglatpilesera III. ime Huravat pojavljuje se u obliku *Araquttu*. Kako tumače jezikoslovci, to je isto što i staroiransko Harahvati, staroperzijsko Hara-(h)uvati, avestijsko Harah(v)aiti, indijsko Sarasvati, grčko Arahozija. U svim tim oblicima ime Harahvati znači: *(zemlja) bogata vodama, rijekama.*

Od XIII. st. pr. Kr. — kada je bilo utemeljeno vansko Kraljevstvo Huravat — na području današnjega Irana i Afganistana pretpostavlja se da je postojala još jedna hrvatska država, koja se zvala Harahvaiti i Harahvatija, gdje su od davnine živjeli prahrvatski Huriti. Nju spominje staroiransko-madski vjerski naučitelj i obnovitelj Zaratuštra u svetim knjigama Avesta (Vendidat I,12). Zaratuštrin nauk jednu od šest »besmrtnih vrlina« naziva *harvat* — dobrobit. Avestijski oblik te riječi jednak je hrvatskočakavskome obliku hrvatskoga imena — Harvat. A glasoviti perzijski pjesnik Firdusi u svom epu »Knjiga kraljeva«, koji je svojevrsna povijest staroga Irana, kaže da je Zaratuštrin otac bio kralj i da se zvao *Aurvat*. Ta

riječ odgovara obliku hrvatskoga imena ARVAT, koji se često pojavljuje u starim hrvatskim pisanim spomenicima i u pučkom govoru (u muslimanskim se pučkim pjesmama spominje: Arvatova Ajka, Arvatov Mujo, Arvatović Mujo). Zaratuštra je vjerojatno bio podrijetlom Harahvat (Hrvat), što se može zaključiti iz hvalospjeva koji je u Avesti ispjevao svojoj voljenoj zemlji Harahvaiti:

»Kao deseto između najboljih mjesta i naselja stvorio sam ja, Ahuramazda, lijepu Harahvaiti.«

U blizini afganistanskoga grada Kandahara, na mjestu nekadašnjega glavnoga grada države Harahvaiti (Harahvatije), danas se nalazi selo Haravacija. U tom selu mogu se vidjeti isti onakvi pleterni ukrasi kakvih ima u Istri i na otoku Krku, a žene nose pregače kakve nalazimo u današnjim hrvatskim krajevima. U glagoljskoj povelji iz god. 1463. hrvatski kralj Matijaš Korvin naziva se »Matijaš, Božjom milošću kralj ugarski, Dalmacije, Hrvacije«. U jednoj tužbi koju su plemići Gušići podnijeli banu Pavlu I. Šubiću Bribirskom spominje se predjel Hrvatija u župi Luci.

God. 550. pr. Kr. država Harahvaiti (Harahvatija) ulazi u sklop Perzijskoga carstva. Otac Kira II. Velikoga (558.-530. pr. Kr.) — osnivača Perzijskoga carstva — bio je oženjen jednom harahvatskom kraljevnom, pa je Kir II. po majci bio te krvi. Poslije smrti perzijskoga kralja Kambiza II. vlast je na prevaru preuzeo mag Gaumata. Protiv njega je ustao Darayavauš (Darije) I. Veliki (522.-486. pr. Kr.) te ga zbacio s vlasti. U toj borbi Dariju je sa svojim konjaništvom najviše pomogao *Harauvat Vivana*, ban savezne perzijske kraljevine Harauvatije. Banovo ime *Vivana* arij-

Pobjednički spomenik-proglas koji je podigao Darije I. god. 520.-519. u stijeni gore Bagastan (Bogostan, Božji stan) u gorju Zagros, izrijekom spominje kralja Harauvatije Vivanu, koji je na slici prvi slijeva

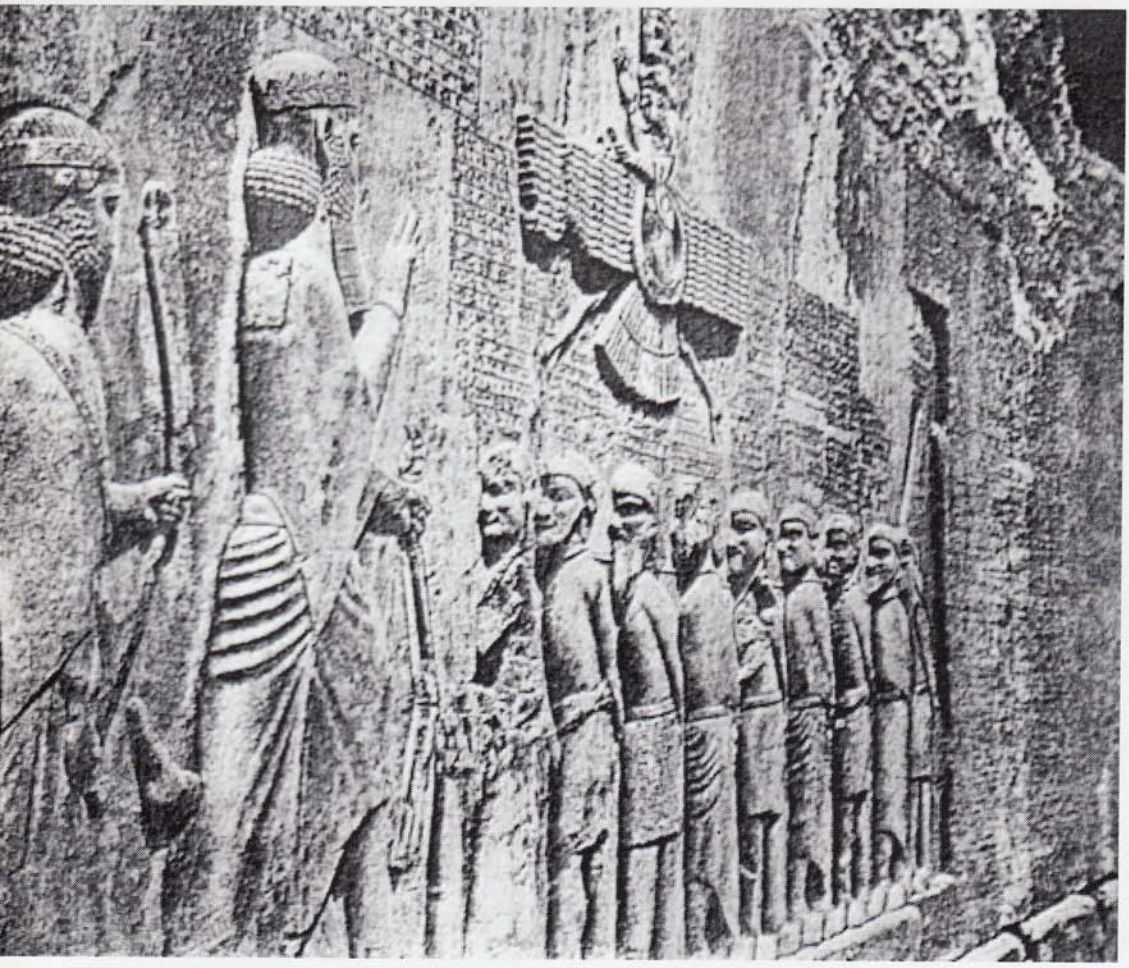

Na grobnici Darija I. isklesani su likovi predstavnika trideset naroda kojima je Darije vladao, s uklesanim imenima tih naroda.

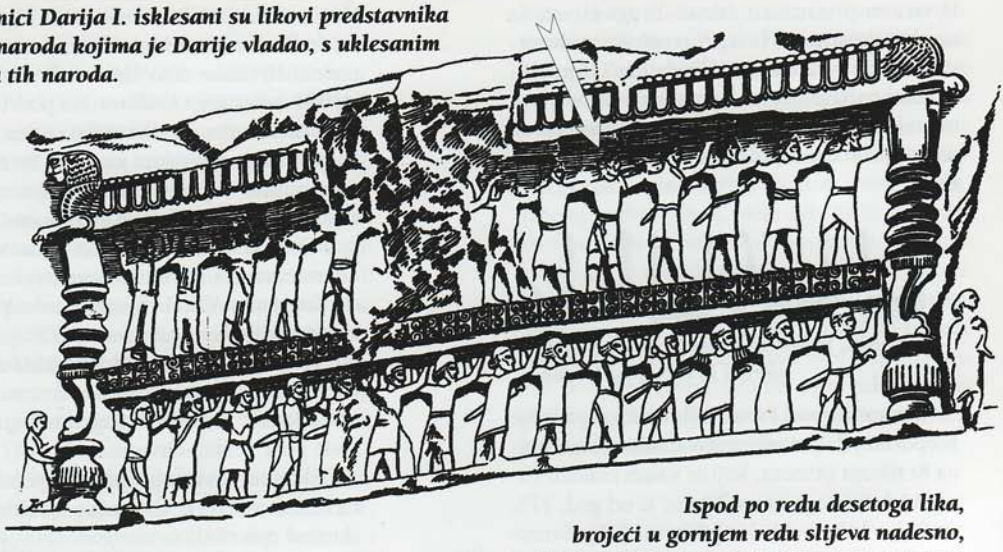

Ispod po redu desetoga lika, brojeći u gornjem redu slijeva nadesno, piše na staroperzijskom jeziku: »Ovo je Harauvat«.

skoga je podrijetla, a znači »svijetli potomak neba, sin svijetla«. U njegovoj Kraljevini — koja je tada obuhvaćala po prilici današnju južnu polovicu Afganistana, cijeli Beludžistan i istočni dio današnjega Irana — vodile su se najodlučnije bitke.

U čast pobjede nad Gaumatom i nad devet pobunjenih kraljeva Darije I. je god 520.-519. podigao pobjednički spomenik-proglas na stijeni gore Bagastan (Bogostan, Božji stan) u gorju Zagros. Na tom je spomeniku uklesanom slikom i riječju prikazao svoje pobjede. U natpisu-proglasu uklesana su imena naroda i zemalja nad kojima vlada »po volji Ahuramazde«, i to na tri glavna državna jezika: staroperzijskom, elamskom i akadsko-babilonskom. Ime naroda i zemlje Harahvatije u staroperzijskome glasi Harauvatiš i Harauvatija, u elamskome Harraumatiš, a u akadsko-babilonskomu Aruhaatti. U proglasu se kaže da je samozvanca Bardiju (Gaumatu) *»s vojskom napao i uhvatio Harauvatim Vivana«*. Proglas je preveden na aramejski jezik, te u njem ime Harauvatti glasi *Hruhatti*.

Oblik hrvatskoga imena Harauvatiš sačuvan je i u popisu naroda Perzijskoga carstva koji je uklesan na unutarnjoj strani veličanstvenih stuba što su vodile na tvrđavu u Darijevoj prijestolnici Perzepolis. U gorskim stijenama blizu Perzepola, na mjestu koje se danas zove Nakš-i-Rustam, na grobnici Darija I. isklesani su likovi predstavnika trideset naroda kojima je Darije vladao, s uklesanim imenima tih naroda. Ispod po redu desetoga lika, brojeći u gornjem redu slijeva nadesno, piše na staroperzijskom jeziku: »Ovo je Harauvat«. Taj lik jedini nosi konjaničke čizme i prepasan je preko kabanice onako i onakvim kratkim mačem kao i lik hrvatskoga velikaša iz Biskupije kod Knina (X.-XI. st. po Kr).

U jednom natpisu perzijskoga kralja Kserksa, otkrivenom god. 1937., staroiranska Hrvatska naziva se još uvijek Harahvatiš, no u akadsko-babilonsku prijevodu toga natpisa naziva se *Arrahut*.

Grci su ime *Harahvatiš* (Harahvat) dobro upoznali za osvajačkih ratova Aleksandra Velikog, koji je god. 330. pr. Kr. na putu u Indiju podvrgnuo svojoj vlasti i državu *Harahvatiju*. Aleksandrovi Macedonci su, prema akadsko-babilonskom izgovornom obliku Arrahut, stanovnike Harahvatije zvali *Arahoti*. Tijekom vremena Grci su prijašnju Harahvatiju počeli nazivati *Arahosia*, a njezin narod *Arahosioi* (Arahozijci). To se dogodilo zbog toga što su Aleksandar i njegovi nasljednici osvojenim Perzijskim carstvom upravljali iz staroga Babilona, pa su prihvatili akadsko-babilonsko upravno nazivlje. Ono je pak preko grčkih preoblika prodrlo u međunarodnu uporabu. Stanovnici Harahvatije i dalje su sebe nazivali Harahvati, a svoj glavni grad i rijeku koja kroz njega protječe Horohvát.

Kada su Skiti god. 653. pr. Kr. provalili u Staru Harahvatiju, već tada se jedan dio staroiranskih Hrvata iselio u područje Crnoga mora. Tu su zatekli one Hrvate koji su onamo stigli ranije, a pripadali su vanskom Kraljevstvu Huravat. Tijekom više stoljeća, kako se pretpostavlja, osobito nakon što je Aleksandar Veliki osvojio staroiransku Harahvatiju, crnomorskim su se

Hrvatima pridružili i brojni drugi Hrvati iz unutrašnjega Irana. U II./III.st. po Kristu hrvatsko se ime — u obliku Horoúathos (Horúat) i Horóathos (Horóat) — pojavljuje na dvjema mramornim spomen-pločama pronađenima na ušću rijeke Tanais (današnji Don) u Azovsko more.

Hruhatti, jedan od najstarijih poznatih zapisa hrvatskoga imena

Pomorski grad Tanais u II./III.st. pripadao je Bosporskoj državi; ona se prostirala s obaju strana Kerčkoga tjesnaca, koji se nalazi između Crnoga i Azovskoga mora. Njome je od god. 175. do 211. vladao veliki kralj Tiberije Julije Sauromat (Hrvat), koji se spominje na prvoj tanaiškoj spomen ploči s kraja II. st. po Kristu. Njega je naslijedio kralj Reskuporid, »sin velikoga kralja Sauromata (Hrvata)«. Reskuporid se spominje na drugoj tanaiškoj spomen-ploči iz god. 220. po Kristu. Te spomen-ploče potvrđuju da se je Tiberije Julije Sauromat nazivao »velikim kraljem« kao i njegov daleki prethodnik huravatski (prahrvatski) kralj Tušrata iz davnoga XV. st. pr. Kr. Ime *Sauromat* ili *Sarmat* grčko-rimski je preoblik imena Hrvat. Ono je, kako tumače jezikoslovci, nastalo od imena Harvat. Skiti su Azovske Hrvate zvali *Sarmatima*, a taj su oblik hrvatskoga imena preuzeli Grci i Rimljani, koji su sa Skitima češće dolazili u doticaj nego s crnomorskim Hrvatima.

Već prije Kristova rođenja Hrvati se šire od Crnoga mora prema Karpatima i Podunavlju. Grčki zemljopisac Ptolomej zabilježio je u II. st. na svom zemljovidu da se Hrvatska, koju on naziva *Sar-Madi*, tada protezala od Crnoga mora do Visle nad Karpatima i do ušća Dunava na jugu. Iz Ptolomejeva naziva Sar-Madi neki znanstvenici zaključuju da su na tom području živjeli Hrvati koji su došli iz stare Medije odnosno staroiranske Harahvatije. Na temelju onoga što pišu ruski jezikoslovci i povjesnici može se čak zaključiti da su iza Karpata — od Visle do Dnjestra — na gotovo osam stotina kilometara, do VI. st. živjeli samo Hrvati.

Prema tome, crnomorsko-zakarpatska Hrvatska sastojala se od dva međusobno narodno i državno povezana područja: Crvene (južne) Hrvatske na Donu i Bijele (zapadne) Hrvatske u poriječju rijeke Visle. Od arapskih i drugih putopisaca iz onoga doba saznaje se da se glavni grad Bijele (što na staroiransko-hrvatskom znači: zapadne) Hrvatske zvao Hrvat i da se nalazio na mjestu današnjega Krakova. Na području crnomorsko-zakarpatske Hrvatske većina stanovnika govorila je hrvatskim jezikom, što dokazuje i mjestopisno nazivlje. Tako je Ptolomej Karpate zvao Sarmatskim (Hrvatskim) gorama (ime Karpati dolazi od imena Hrvati), a staronordijska »Hervararsaga« 'Hrvatskim gorama'. Bizantski car Konstantin VII. Porfirogenet zakarpatsku Hrvatsku naziva *he megále Hrobatia* (čitaj: Hrovatia) — Velika Hrvatska, a Hrvate *Hrobátoi* (čitaj: Hrovatoi). Porfirogenetova Bagibareia (staroiransko-hrvatski: Bagi-baria, Bogonosna gora) bila bi sveta gora Velikih Hrvata.

Skupine Hrvata vjerojatno su počele dolaziti na Balkan već od II. tisuljeća prije Krista, a veće skupine njih došle su oko god. 1200. pr. Kr. zajedno s Ilirima ili nešto nakon njih. Na područjima gdje danas žive Hrvati, osobito na obalama Jadranskoga mora, Herodot nalazi Hrvate u V. st. pr. Kr. Jaku nazočnost Hrvata u I. st po Kr. jezikoslovci bilježe u savsko-dravskom međurječju, u današnjem ličkom dijelu Hrvatske, u južnoj Hrvatskoj na pravcu Lika-Dubrovnik i na širem dubrovačkom području.

Od V. st. pa do početka VII. st. Hrvati se na današnja hrvatska područja doseljuju u većim skupinama. Na području Bačke i Baranje posvjedočena je nazočnost Hrvata prije god. 453. Od I. st. po Kristu teče neprekinuta linija hrvatskih naselja od sjevera (današnja Slovačka, Češka i Poljska) preko panonsko-podunavske nizine i ličke visoravni prema jugu sve do današnjega Dubrovnika i Boke Kotorske. Tu hrvatsku liniju tek u IX. st. presijecaju Madžari.

Toma Arcidakon, koji je u svojim rukama imao izvorne kataloge (popise, povelje) i pontifikalne (biskupske) ljetopise salonitansko-splitskih (nad)biskupa iz VII. i VIII.st., piše u svojoj Kronici da je u gorovitu dijelu današnjih hrvatskih zemalja Hrvatska postojala davno prije dolaska zakarpatskih Hrvata. *U tu Hrvatsku*, veli on, *došlo je od poljskih strana sedam ili osam plemenitih rodova* »poprskanih arijanskom kugom«, *i u njoj su se nastanili.* »Pomiješali su se, dakle, ti narodi i postali su jedan rod, slični po životu i običajima, jednoga govora. Počeli su, pak, imati vlastitę knezove.«

Sve hrvatske naraštaje — od XV.st. prije Krista do danas — povezuje u neprekinuti i neraskidiv vez zlatni lanac hrvatskoga imena: H(u)R(a)VAT — H(a)R(ah)VAT —

H(a)R(ah)VA(i)T(i) — H(a)RVAT — A(u)RVAT — H(a)R(ah)VAT(iš) — H(a)R(au)VAT(im) — H(a)R(au)VAT — AR(i)VAT — ARV(i)AT — H(o)R(o)VAT(hos) — HR(o)VAT(oi) — HRVAT. Kako se vidi iz ovoga biserna niza, u svim višetisućljetnim oblicima hrvatskoga imena opstoji današnje stegnuto ime Hrvat. Od mezopotamskoga indoeuropsko-huritskoga imena Huravat i mladega staroiranskoga imena Harvat (Harauvat, Harahvat) potječu današnji domaći nazivi: Hrvat, Harvat, Horvat, Hrvatska, Harvatska, Horvatska. Od aramejskoga preoblika Hruhat odnosno akadsko-babilonskoga izgovorna oblika Aruhat i Arahut potječu oblici hrvatskoga imena u tuđim jezicima: *Hrovatoi, Croati, Croats, Kroaten* i *Croatia* (naziv zemlje).

U svojoj dugoj povijesti narodi nositelji hrvatskoga imena su, sudeći po svemu rečenome, utemeljili nekoliko hrvatskih država, katkada i dvije u isto doba. I nakon dolaska u današnju domovinu imali su do XI. st. dvije hrvatske države — sjevernu Veliku ili Bijelu Hrvatsku, i južno Kraljevstvo Hrvata. I na jugu oni su pojedine dijelove svoje države nastavili označivati staroiranskim bojama: Kraljevstvo Hrvata bilo je sastavljeno od Bijele i Crvene Hrvatske.

Nositelj hrvatskoga imena kroz prostor i vrijeme bila je ona prahrvatska huritska jezgra iz koje je potekao današnji hrvatski narod dopunjen pritocima drugih naroda s kojima se susretao. Kako navode svjetske povjesnice, prahrvatski su Huriti odigrali važnu ulogu u kulturnoj povijesti čovječanstva kao sjajni posrednici među drugim narodima u prometu ideja. Duboko prožeti sumerskim predajama, oni su te predaje predali drugim narodima, nadaleko proširivši najveću uljudbu koju je čovjek do sumerskoga razdoblja bio stvorio. Tako su pomogli da se trajno održe mnoge sumerske tečevine. No Prahrvati nisu bili samo posrednici u prometu kulturnih i uljudbenih dobara, nego i stvaratelji tih dobara. Kamo god bi se doselili, donijeli bi sa sobom vještinu uzgoja konja i obradbe željeza. Uveli su u ratnu uporabu konje i bojna kola, što je izazvalo prevrat u načinu ratovanja. Prahrvat Kikkuli iz mezopotamskoga Kraljevstva Huravat napisao je glasovito i po obujmu golemo djelo o uzgoju konja; stručne huravatske (prahrvatske) izraze iz tog djela o konjogojstvu preuzeli su Hetiti i drugi tadašnji narodi.

Iz svoje pradomovine Hrvati su u današnju domovinu kao duhovnu baštinu donijeli visokorazvijenu umjetničku vještinu klesanja ukrasnoga pletenca te vladarske naslove kralj, ban, knez. Inače, vladarsku ustanovu bana nije poznavao nijedan drugi narod srednjovjekovne Europe. Donijeli su i nadasve razvijenu narodnu samosvijest i državotvornost, izgrađeno državno i običajno pravo, neugasivu težnju za slobodom, ponos slobodna naroda koji nikada nikoga nije tlačio niti se dao tlačiti, vjernost i rodoljublje, osjećaj za pravednost. Neki drže da su iz pradomovine Hrvati donijeli čak i svoje vlastito pismo od kojeg je nastala glagoljica. Po svemu tome Hrvatska je i u daljnjim stoljećima, pa i nakon izumrća nacionalne dinastije, čuvala sve oznake samostalne, nezavisne države: svoj državni prostor, svoju državnu krunu, svoj zakonodavni državni sabor, svoju vojsku i svoje novčarstvo. A nadasve svijest o »stare slave djedovini«.

Aleksandar Veliki poznavao je Hrvate i pokorio ih u njihovoj pradomovini

OD 7. STOLJEĆA DO DANAS

pomoć Hrvate, obećavši im dati zemlje koje oslobode od Avara. U desetgodišnjim borbama Hrvati su svladali Avare i prognali ih sjeverno od Dunava i Tise, zagospodarivši tako svim zemljama na istočnoj strani Jadrana. Pod bizantskom upravom ostali su samo jadranski otoci, te gradovi Zadar, Trogir, Split, Dubrovnik, Kotor i Bar, u kojima je nastavilo živjeti romansko pučanstvo. Hrvati se smještaju izvan osvojenih gradova i komunikacija. I dalje štuju vrhovnog boga Peruna i svoja druga božanstva i niža bića, ali uskoro se nenasilno i dobrovoljno pokrštavaju i prihvaćaju kršćansku, katoličku vjeru.

Iz stripa Andrije Maurovića »Seoba Hrvata«

I. Dolazak, životni i državni prostor Hrvata (626.-806.)

Hrvatska plemena pojavljuju se na europskoj povijesnoj pozornici početkom 7. stoljeća, naseljavajući zapadni dio balkanskog poluotoka. Po legendi, vodilo ih je petero braće (*Hrvat, Klukas, Muhlo, Kosjenac, Lobel*) i dvije sestre (*Tuga* i *Buga*). Udruženi s Avarima provalili su u današnju postojbinu, gdje su oko 614./15. razorili glavni grad rimske provincije Dalmacije, Salonu. Kad su u lipnju 626. Avari opsjedali Carigrad, car Heraklije I. pozvao je u

II. Državna samouprava pod franačkim okriljem (803.-879.)

Na Božić g. 800. papa Lav III. obnovio je Zapadno Rimsko Carstvo, okrunivši za cara franačkog vladara Karla Velikog. Hrvatski vladar Borna (o.802.-821.) priznao je g. 803. vlast Karla Velikog. Hrvatska država u to se doba protezala uzduž jadranske obale do Valone sve dok nije novi bizantski car Nikefor I. (802.-811.) uspostavio g. 806. bizantsku suverenost u Veneciji, u Kvarnerskom primorju i u bivšim bizantskim gradovima na istočnoj obali Jadrana, podvrgnuvši

g. 807. bizantskoj vlasti i sve zemlje južno od rijeke Mata u današnjoj Albaniji. Time su Hrvati izgubili južni dio tzv. Bizantskog Ilirika, pa su se još jače počeli oslanjati na Franačku, koja je poštovala njihovu narodnu samoupravu i nije se miješala u unutarnje poslove.

U međunarodnim ugovorima g 810., 812. i 817. između Zapadnoga i Istočnoga Rimskoga Carstva Bizant se odrekao suverenosti nad zemljama Jadranske Hrvatske, priznavši joj granicu na rijeci Matu. Nakon smrti Karla Velikog (814.) u Franačkoj dolazi do dinastičkih borba, pa su hrvatski vladari Vladislav, Mislav i Trpimir I. gotovo samostalno upravljali Hrvatskom. Ljudevit Posavski vladao je Panonskom Hrvatskom, sa sjedištem u Sisku 810.-823. On je g. 819. digao protufranački ustanak, koji je tek nakon tri godine skršen.

U darovnici splitskoj metropoliji od 4. ožujka 852. Trpimir I. (o.845-863.) prvi put u domaćim izvorima spominje ime hrvatskoga naroda i države: »*Trpimir, vojvoda Hrvata... po svoj državi Hrvata*«. U toj darovnici Trpimir I. tvrdi da je hrvatska država tada bila prostranija nego splitska metropolija, koja se protezala od Raše u Istri do Drave i Du-nava na sjeveru te rijeke Drine i Budve na istoku i jugu. Za svoje vladavine knez Domagoj (864.-876.) bio je strah i trepet Mlečanima na Jadranu, a Saracene je posve istjerao iz Jadrana. Nakon dinastičkih borbi između Trpimirovih sinova i Trpimirova rođaka Domagoja Hrvatskom je g. 878. zavladao Zdeslav, drugi sin Trpimira I. On je prekinuo veze s franačkom državom i držao se Bizanta. Njega je godine 879. svrgnuo knez Branimir (879.-892.) koji prekida svaku vezu s Bizantom, a ne stupa u državnu svezu sa Zapadnim Carstvom. Tako je g. 879. Hrvatska postala potpuno samostalna i neovisna država. Branimir je prisilio dalmatinsko-bizantske gradove da mu otad plaćaju godišnji danak od 710 dukata u novcu i znatna podavanja u naravi. Tih su godina i Neretvani prisilili Mlečane da im plaćaju godišnji danak za slobodnu plovidbu Jadranom.

III. Doba narodnih vladara (879.-1102.)

Branimira je naslijedio Trpimirov sin Mutimir (o.892.-910.), a Mutimira sin mu Tomislav (o.910.-929.). Hrvati, ojačani pod knezom Tomislavom (910.-928.), koji je, po predaji, okrunjen za hrvatskog kralja g. 925 na Duvanjskom polju, uspostavili su jednu od najjačih država na ovom prostoru. Tomislav potiskuje Madžare preko Drave, proširujući svoju vlast na dijelove Panonije. G. 923. bizantski car Roman Lakapen povjerio je Tomislavu upravu dalmatinskih gradova, vojnih okruga (tema) kao carskom prokonzulu. S druge strane, g. 924. papa Ivan X. pismom se obraća *dragom sinu Tomislavu, kralju Hrvata*. Pobijedivši bugarskoga cara Simeona Velikog g. 927. Hrvatska je postala naj-moćnijom državom u cijeloj jugoistočnoj Europi. Po navodima bizantskog cara Konstantina Porfirogeneta Tomislav je imao snažnu vojsku od 100.000 pješaka, 60.000 konjanika i 180 ratnih brodova. Za njegova vladanja održana su u Splitu dva državno-crkvena sabora (g.925.-928.)na kojima su se rješavala pitanja crkvene jurisdikcije u Hrvatskoj. Iz tog doba postoji i Porfirogenetov prikaz administrativne podjele hrvatske države na 11 županija, dok ban upravlja Krbavom i Likom.

O razdoblju nakon Tomislava malo se zna jer nedostaju izvori. Poznata su imena Tomislavovih nasljednika Trpimira II., Krešimira I., Miroslava (945.-949.), Mihajla Krešimira II. (967.-969.) i njihove dinastičke borbe. O Stjepanu Držislavu (969.-997.) zna se da je prvi hrvatski vladar koji se prozvao kraljem Hrvatske i Dalmacije te da mu je bizantski car Vasilije II. povjerio upravljanje dalmatinskim gradovima. Hrvatski kralj Petar Krešimir IV. (o. 1056.-1073.) uzeo je g. 1067. Zvonimira Svetoslavića, samostalnoga bana Panonske Hrvatske, za svoga pomoćnika i nasljednika, a ovaj svoju banovinu pripaja kraljevstvu. U darovnici samostanu sv. Krševana u Zadru g. 1069. Petar Krešimir IV. ističe da mu je »svemogući Bog proširio kraljevstvo na suhoj zemlji i na moru«, a Jadran zove »svojim Dalmatinskim morem«. Nakon njegove smrti, g. 1073. ili početkom 1074., hrvatski je sabor izabrao za kralja Slavca, vojvodu Neretve. Dukljanski vojvoda Mihajlo, nezadovoljan tim izborom, otrgnuo je Crvenu Hrvatsku i proglasio se samostalnim vladarom. Izborom Slavca bili su nezadovoljni i Hrvati sjevernoga dijela Bijele Hrvatske i oni u Slovinju, pa su pozvali »upomoć« mletačkoga dužda, koji je početkom veljače 1076. zauzeo Hrvatsku Kvarnersku krajinu, bivšu Bizantsku Dalmaciju i Bijelu Hrvatsku do rijeke Zrmanje i podložio je mletačkoj vlasti. No, kada su legati pape Grgura VII. opat Gebizon i biskup Fulkoin 9. listopada 1076. svečano okrunili hrvatskoga vojvodu Dmitra Zvonimira (1076.-1089.) za kralja »Hrvata i Dalmatinaca«, Grgur VII. prisilio je Mlečane da mirnim putem vrate Hrvatskoj Kvarnerske otoke i sve krajeve i gradove koje su zaposjeli na istočnoj obali Jadrana. Zadnjih godina kralja Zvonimira kralj Crvene Hrvatske Bodin oteo mu je Bosnu, no ona se g. 1138. svojevoljno odcijepila od Crvene Hrvatske i pridružila se

kraljevstvu ugarsko-hrvatskomu.

Nakon Zvonimirove smrti i kratkotrajne vladavine bolesnoga Stjepana II. (1089.-1090.) nastade među hrvatskim velikašima nesloga i strančarstvo. Većina hrvatskih velikaša odluči hrvatskim kraljem imenovati ugarskoga kralja Kolomana I. (1095.-1116.). Stranka protivna tome za kralja si izabere domaćeg čovjeka Petra. Na sjevernom podnožju Gvozda, hrvatski kralj Petar dočeka g. 1097. Kolomana sa slabim snagama manjine Hrvata, doživi poraz i sâm poginu (njemu u čast Gvozd je prozvan »Petrova gora«). Tako nestade i zadnjega kralja narodne krvi u Jadranskoj Hrvatskoj, u kojoj su hrvatski narodni vladari vladali punih 470 godina.

lje neće plaćati kralju poreza; imat će financijsku samostalnost i potrebe hrvatske države podmirivat će sukladno dotadašnjim hrvatskim zakonima. Po toj nagodbi *kraljevstvo Hrvatske i Dalmacije* obuhvaća jadranske otoke i sve zemlje od Jadrana do Drave i Dunava. Od tada hrvatski sabori postaju nositelji i čuvari hrvatske državnosti i suverenosti. Iste godine u hrvatskom gradu Biogradu na moru Koloman se okrunio za kralja Hrvatske i Dalmacije, a g. 1107. priznali su ga i dalmatinski gradovi posebnim ugovorom (*Trogirska diploma*) za svoga gospodara, zadržavši široke autonomne ovlasti.

Promjena dinastije imala je za Hrvatsku dalekosežne posljedice. Arpadovići su uveli u Hrvat-

Oton Iveković: Dolazak Hrvata na more

IV. Susjedi osvajači (1102.-1526.)

Ugarskom kralju Kolomanu pošlo je g. 1102. za rukom povezati Hrvatsku uz Ugarsku u personalnu uniju (ugovorom *Pacta conventa*, čiju autentičnost povjesničari osporavaju). Kralj se obvezao da neće ujedinjivati hrvatsko kraljevstvo s Ugarskom; da će se posebno kruniti hrvatskom krunom i da će u Hrvatskoj vladati po hrvatskom državnom i običajnom pravu, držeći se odluka hrvatskoga narodnog sabora. Hrvati će zadržati svoju *hrvatsku vojsku*; na baštinske zem-

sku one oblike vladavine koje su već bili razvili u Ugarskoj, među njima i varijantu feudalizma, poznatu kao donacionalni sustav. Smatrali su se i baštinicima hrvatskih vladara pa su u Hrvatskoj bili vrhovnim vlasnicima državnog teritorija i neposredni vlasnici onih zemalja koje nisu bile u zakonitu posjedu slobodnih ljudi. Poseban položaj Hrvatske u toj hrvatsko-madžarskoj zajednici imao je ban, a već je Koloman po madžarskom uzoru ustrojio županije zagrebačku, varaždinsku i križevačku, kojima su se kasnije pridružile i druge. Te su županije postale glavnim upravnim jedinicama u Hrvatskoj.

Opasnost od bizantskog osvajanja hrvatske države pokazala je da kralj sa svojim županijama ne može provoditi uspješnu obnovu zemlje. Zato se prešlo na darivanje velikih feuda pojedincima koji će svojom vojskom braniti darovanu zemlju, a time ujedno i državu. Prvu takvu donaciju učinio je kralj Bela III. g. 1193. krčkom knezu Bartolu, darovavši mu županiju Modruš i učinivši ga nasljednim županom. Od tada se počinje stvarati sve brojniji sloj plemstva: knezovi krčki, vinodolski i modruški (kasnije zvani Frankapani), knezovi bribirski, cetinski (Nelipčići), omiški (Kačići), krbavski (Kurjakovići), pa Draškovići, a u srednjovjekovnoj Slavoniji gorički, vodički i blagajski knezovi Babonići. Prekomjernim darivanjem feudalnih posjeda i njihovim izuzimanjem ispod vlasti župana slabila je postupno kraljevska vlast i ekonomska moć. U doba Andrije II. hrvatsko je plemstvo isposlovalo u Zlatnoj buli 1222. za sebe znatne povlastice na štetu kralja. Tada nastaju u Slavoniji slobodni kraljevski gradovi, kojima je kralj dao povlastice (građani biraju sebi upravu, suce, slobodno trguju, slobodno raspolažu svojom imovinom). Gradovi postaju saveznici kralja protiv velikaša, a kralj njih štiti od presizanja vlastele. Tako su nastale slobodne općine Vukovara, Petrinje, Samobora, Križevaca, Jastrebarskog i dr., a g. 1242. slobodnog kraljevskog grada na brdu Gradecu (danas Zagreb).

U godinama 1241. i 1242. Hrvatsku i Ugarsku pustošili su Mongoli, ostavivši iza sebe potpun kaos u zemljišno-posjedovnim odnosima. To je ubrzalo likvidaciju kraljevske vlasti i jačanje feudalnog plemstva, koje se počinje organizirati u staleže. Jačâ i vlast bana, kao vrhovnog upravitelja Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, i ban postaje politički eksponent feudalnog plemstva. Godine 1273. održava se u Zagrebu prvi feudalni sabor koji kao plemićko-staleško tijelo ograničava kralju vršenje njegove do tada neograničene vlasti. Osobito su se izdigli knezovi bribirski iz roda Šubića, a Pavao I. Šubić (1272.-1312.), koristeći se borbom između Arpadovića i Anžuvinaca, domogao se gotovo kraljevske vlasti te zavladao cijelom primorsko-dalmatinskom banovinom sve do Slavonije i Neretve i svim obalnim gradovima, osim Zadrom, i cijelom Bosnom. No, po dolasku dinastije Anžuvinaca na vlast u Ugarskoj i Hrvatskoj slabi moć hrvatskih velikaša. Anžuvinci raseljavaju sredinom 14. stoljeća moćne Šubiće po Slavoniji; iz te loze nastat će ne manje slavna loza Zrinskih. No, neredi u zemlji i borbe velikaša se nastavljaju, pa kraljevska moć opet slabi. Najveću cijenu plaća Hrvatska, čiji onemoćali kralj Ladislav Anžuvinski prodaje g. 1409. Veneciji Dalmaciju za 100.000 dukata. To znatno slabi hrvatske pozicije, a Dalmacija postaje mletačka kolonija.

Dubrovnik

Dubrovnik, grad-republika na jugu Hrvatske, za to vrijeme sja poput dragulja, sa svojom stoljećima neutrnutom autonomijom, politikom, diplomacijom, trgovinom, pomorstvom i kulturom. Već u 9. stoljeću stekao je samosvojnost, priznajući najprije bizantsku, a zatim mletačku vlast. Od g. 1358. priznaje vlast hrvatsko-ugarskog kralja Ludovika, a od 1481. tursku vlast, plaćajući od tada sultanu harač u dukatima za svoju slobodu. U 18. stoljeću, nakon razorna potresa 1667., Dubrovnik se obnavlja i nastavlja cvasti, sve do dolaska Napoleonovih trupa 31. siječnja 1808. Svoju samostalnost Dubrovačka Republika posve će izgubiti g. 1815., kada je Bečki kongres priključuje Austriji.

Osmanlijska najezda

U 15. stoljeću Turci se sve više približavaju hrvatskim zemljama, gdje je vlast u rasulu: velikaši provode samovolju, ratuju među sobom i rote se protiv kralja. Uz starije velikaše, javljaju se novi — grofovi Celjski i Talovci, a i susjedni bosanski Stjepan Tomaš, presižući na hrvatsku baštinu. Godine 1435. Turci su osvojili *Vrhbosnu* (današnje Sarajevo) i tvrdi grad Hodidid. U proljeće 1463. turski sultan Mehmed II. Osvajač zauzeo je Bosnu do Jajca i pod tim gradom pogubio Stjepana Tomaševića, zadnjega kralja hrvatske krvi. G. 1482. pali su zadnji ostaci Hercegovine, a 1498./49. primorski krajevi do Cetine. Između 1512. i 1516. Turci osvajaju cijelu Srebreničku banovinu, a 1521. i istočni Srijem. Do g. 1526. Hrvati su izgubili sve zemlje Jadranske Hrvatske do Obrovca na Zrmanji. Zbog svih tih gubitaka hrvatsko plemstvo i slobodni ljudi povlače se prema sjeveru, pa ime Hrvatska daju zapadnom

dijelu Slovinja (*Panonska Hrvatska*). Tvrđava Bihać postaje prijestolnica Kraljevine Hrvatske i Dalmacije.

Pojedini Hrvati, osobito prebjezi, počeli su prelaziti na islam već prvih desetljeća 14. stoljeća. U znatnijem broju islamizacija Hrvata počela je g. 1386., kada su Turci opustošili sjeveroistočne krajeve današnje Hercegovine do Neretve i odveli u ropstvo veći broj ljudi. U trenutku pada Bosne g. 1463. od starih domaćih bosanskih žitelja, zahvaljujući franjevačkom misionarskom radu, katoličkoj vjeri pripadalo je 90 posto, a bogumilima 10-ak posto pučanstva. Na povratku iz Jajca sultan Mehmed II. dao je na Milodražu kod Brestovskoga franjevcima svečanu carsku povelju međunarodnoga značaja, zvanu *Ahdnama*, kojom je franjevcima i njihovim katoličkim vjernicima svečano zajamčio slobodu života, imutka i vjere. Tako su Hrvati katolici u Bosni i Hercegovini prvih pedeset godina mirno živjeli i rijetko je koji prelazio na islam, dok su bogumilski sljedbenici odmah listom prešli. No, kako su bila teška podavanja kršćana državi i vlasnicima zemlje, to je većina seljaka katolika vanjskim načinom prigrlila islam: svaki je uzeo muslimansko ime, djecu obrezivao, ali nisu klanjali niti islamske postove postili; pili su vino i žene nisu pokrivali. U početku svaki je potajno zadržao svoje kršćansko ime, djecu bi krstili i u kući su živjeli po katoličkim propisima i kućnim navikama. Zvali su ih *poturi*, tj. po(lu) Tur(c)i. Do Bečkih ratova (1683.-1699.) potura je bilo oko dvije trećine svih muslimana Bosne i Hercegovine.

Osvojenjem većeg dijela Bosne i Hercegovine Mehmed II. učinio je od hrvatskih zemalja razmeđe, borbenu liniju između islamskog Istoka (Turske) i kršćanskoga Zapada. U tim borbama najveće žrtve prinijeli su Hrvati: muslimanski, koji su nastojali oko Bosne okupiti sve hrvatske zemlje, i katolički, iz kraljevstva Hrvatske i Slavonije, koji su branili zadnje ostatke svoje domovine. Borbena crta pomicala se od tvrđave Jajca do Bihaća, sve dok se nije početkom 17. st. ustalila na Kupi i Glini. U tim borbama poginulo je, kako neki procjenjuju, više od milijun Hrvata — muslimana i kršćana. S druge strane, Turci su u ropstvo vodili sve pučanstvo koje bi dopalo u njihove ruke po zemljama gdje su ratovali. Tako je velik broj Hrvata katolika odveden u ropstvo g. 1415., kada su Turci u službi hercega Hrvoja pljačkali hrvatske zemlje, a iz sjeverne Bosne mnogo zarobljenika odvedeno je g. 1426-1428. Poljski ljetopisac Jan Dlugosz zabilježio je da je sultan Mehmed II. kada je g. 1463. zauzeo Bosnu *do sto tisuća osoba obojega spola odveo u ropstvo, od kojih je trideset tisuća mladića uvrstio u janjičare.*

Krivnjom neiskusna i samouvjerena bana Derenčina bosanski sandžak Jakub-paša pobijedio je g. 1493. hrvatsku vojsku na Krbavskom polju, pri čemu je poginuo cvijet hrvatskoga plemstva. Nakon Mohačke bitke g. 1526. Sulejman II. odveo je u Tursku više od 200.000 zarobljenika iz Ugarske i Posavske Hrvatske (Slavonije). Onodobni mletački ljetopisac Marin Sanuto zabilježio je da su Turci do konca treće vojne Sulejmana II. (g. 1532.) odveli u ropstvo iz hrvatskih zemalja više od 600.000 duša. Za daljnjih vojna Sulejmana II. (1541., 1543., 1566.) te za čestih provala bosanskih vezira od g. 1575. do Karlovačkoga mira g. 1699. odvedeno je u ropstvo, kako neki procjenjuju, na stotine tisuća Hrvata katolika.

V. Hrvatska, Austrija i Ugarska (1526.-1918.)

Stalne provale Turaka izazvale su u hrvatskim zemljama veliku pometnju, seljenja pučanstva u sigurnije krajeve, siromaštvo, glad i opći strah i nesigurnost. Uviđajući da se turska opasnost približava i njihovim zemljama, zabrinuli su se i zapadni susjedi Hrvatske, naročito Habsburgovci. Težak poraz kršćanske vojske u bitki na Mohačkom polju 29. kolovoza 1526. pokazao je da feudalna vojna organizacija ne može obraniti zemlju od Turaka. Mohačka katastrofa otvorila je i drugi problem, a to je izbor novoga kralja, budući da je Ludovik II. Jagelović nastradao. Javila su se dva pretendenta: erdeljski velikaš Ivan Zapolja, podrijetlom iz Slavonije, i Ferdinand Habsburški. Hrvatski velikaši procijenili su da će im Habsburgovci, koji su se pozivali i na nasljedno pravo stečeno udajom ženskog potomka njihove loze, više pomoći u obrani od Turaka negoli Zapolja pa su Ferdinanda I. na saboru u gradu Cetingradu 1. siječnja 1527. izabrali za kralja Hrvatske. Kako su pak i Zapolju priznali za kralja neki drugi hrvatski velikaši na saboru u Dubravi 6. siječnja t. g., došlo je do borbi između Ferdinandovih i Zapoljinih pristaša, koje su završile tek Zapoljinom smrću 1540. Sve češće provale Osmanlija u hrvatske zemlje dovele su do velike seobe u zapadnu Ugarsku i do organiziranja Vojne krajine, čime je vlast hrvatskog državnog sabora stegnuta na još uže granice. Zbog nemara Ferdinanda I. i neispunjavanja sklopljenoga ugovora bosanski sandžak Husrev-beg zauzeo je g. 1527. Obrovac na Zrmanji, a dogodine tvrđavu Jajce, Banju Luku i Ključ na Sani te cijelu Liku i Krbavu.

Hrvatski stećci iz Radimlje kod Stolca, istočna Hercegovina

Sultan Sulejman II. (1520.-1566.) vodio je šest vojni u nakani da zavlada srednjom Europom. Drugi pohod na Beč g. 1532. zaustavio je pod Kisegom hrvatski junak Nikola Jurišić. G. 1537. Turci su zauzeli Požegu i cijelu srednju Slavoniju. Za četvrte vojne Sulejman II. pretvorio je Ugarsku u turski pašaluk, sa sjedištem u Budimu. U petoj vojni godine 1543. Hrvatska je izgubila Valpovo, Orahovicu i Pakrac. Na šestom pohodu u srednju Europu godine 1566. Sulejmana II. zaustavio je pod Sigetom hrvatski ban Nikola Šubić Zrinski s izabranom četom hrvatskih junaka i tu junački poginuo. Godine 1577. i 1578. bosanski sandžak osvojio je Gornju i Donju Kladušu, Ostrožac, Zrin i Gvozdansko. Kada je 1529. bosanski vezir Hasan-paša Predojević zauzeo Bihać, Hrvatska je spala na prostor od 16.800 kvadratnih kilometara, koji se protezao uskim pojasom uz Jadransko more od ušća Zrmanje do Bakra, a u unutrašnjosti od slovenske granice do crte povučene od Karlobaga preko Velebita na Sisak i odatle na Čazmu i Pitomaču u Podravini. Taj prostor Hrvati su tugaljivo nazivali: »Ostaci ostataka negda slavnoga kraljevstva hrvatskoga« (*Reliquiae reliquiarum quondam inclyti regni Croatiae*).

Umjesto da točno ispunja obveze dane od Ferdinanda I., tj. da pomaže hrvatske staleže u obrani od Turaka, Rudolf II. je g. 1578. sve vojne snage carskih zemalja i Hrvatske predao u ruke svoga strica Karla Štajerskoga, čime su udareni temelji Vojnoj krajini u hrvatskim i ugarskim zemljama. Da stvori čvrsto obrambeno uporište, Karlo Štajerski je g. 1579. osnovao jako utvrđen grad na utoku Korane i Mrežnice u Kupu, koji se prozvao Karlovac (*Carlostadium*). Na to su Turci odgovorili osnutkom Bosanskoga pašaluka g. 1580. u koji su okupili sedam sandžakata. Stvaranjem Vojne krajine Habsburgovci su ipak pomogli Hrvatima obraniti ostatke njihova narodnoga i državnoga prostora. Ali su ujedno — protivno volji hrvatskoga naroda i svojim krunskim zakletvama i obvezama — protupravno, kraljevskom samovoljom, zemlje Vojne krajine izuzeli ispod redovne vlasti hrvatske države i hrvatskih sabora.

Kada su Habsburgovci, nakon kršćanske pobjede kod Sv. Gottharda na Rabi, sklopili 20-godišnji Vašvarski mir s Turcima u trenutku kada su ovi bili najslabiji, Nikola Zrinski, unuk sigetskoga junaka, s ugarskim je prvacima odlučio razvlastiti Habsburgovce, jer su pustili da veći dio Hrvatske i dalje ostane pod Turcima. Pravno gledano, oslanjali su se na Zlatnu bulu

Oton Iveković: Juriš Nikole Šubića Zrinskoga iz Sigeta g. 1566.

Andrije II. iz g. 1222., koju su Habsburgovci tada priznavali. No, Nikola je poginuo u lovu na veprove, a urotu je u svoje ruke preuzeo njegov brat Petar Zrinski, koji je sa svojim šurjakom Franom Krstom Frankapanom poveo široku diplomatsku akciju kod Francuza, Mlečana, Poljaka i kod Turaka u Carigradu, ne bi li Hrvatsku oslobodio beskorisna habsburškog vrhovništva. No, zavjera je otkrivena, pa su Petru Zrinskom i Krsti Frankapanu odrubljene glave u Bečkom Novom Mjestu 30. travnja 1671. Njihova golema imanja zaplijenjena su ili uništena, a potomstvo zatrto. Bio je to težak politički i gospodarski udarac Hrvatskoj.

Na 12. rujna 1683. Jan Sobieski, poljski kralj, u zajednici s habsburškom carskom vojskom potukao je tursku vojsku pod Bečom, čime je otpočeo rat za oslobođenje ugarskih i hrvatskih zemalja od Turaka. Nikola Erdödy, hrvatski ban (1680.-1693.), očistio je od Turaka Po-kuplje i dio Pounja. Zauzevši Kostajnicu, provalio je u današnju Bosnu, ali nije mogao zauzeti tvrdi Bihać. Tada se zorno pokazalo koliku je štetu hrvatskom narodu nanio Bečki dvor kada je uništio dvije moćne hrvatske obitelji, Zrinskih i Frankapana. Naime, za vrijeme Bečkih ratova (1683.-1699.) Eugen Savojski bio je oslobodio i Sarajevo, ali se već u studenome 1697. morao povući preko Save jer nije imao snage braniti tako velik teritorij. Za njim se iz porječja Bosne, od Sarajeva i Visokoga do Dervente i Bosanskoga Broda, iselilo oko 40.000 Hrvata katolika. Još veći broj njih iselio se iz današnje sjeverozapadne Bosne, te s područja *turske Hrvatske*, između Une i Vrbasa. Mostarski trgovci, braća Petar i Mate Šoić-Mirilović, za Bečkih ratova preveli su iz okolice Mostara i zapadne Hercegovine u Dalmaciju oko 6000 Hrvata katolika. Ramski franjevci izveli su g. 1688. iz Rame, Kupresa, Duvna, Livna i okolnih mjesta u Dalmaciju, po njihovim navodima, 5000 obitelji (oko 40.000 duša). Kada se g. 1715. vidjelo da kršćanska vojska ne može zauzeti Imotski, franjevci iz samostana na Prološkom jezeru iselili su se u Dalmaciju s hrvatskim katoličkim narodom iz okolice Imotskoga te s područja Drinovaca i Gruda. Tim i drugim iseljavanjima od početka Bečkih ratova g. 1683. do g. 1739. iselilo se više od 200.000 Hrvata katolika iz Bosne i Hercegovine, koja je kasnije političke granice dobila mirovnim ugovorima u Karlovcima (g. 1699.), Požarevcu (1718.) i Beogradu (1739.).

Do Bečkih ratova Hrvati muslimani i katolici bili su svjesni svoje narodne istobitnosti. U istom mjestu i od istog roda jedne su obitelji bile katoličke, a druge muslimanske; u nekim obiteljima roditelji su bili katolici, a sinovi muslimani, ili muž musliman, a žena katolkinja. I muslimani i katolici govorili su istim hrvatskim jezikom ikavskoga govora s jakim primjesama čakavštine; služili su se istim hrvatskim pismom, zvanim bosančica; držali su se starih hrvatskih običaja (pobratimstvo, šišano i vjenčano kumstvo, svadbeni i stočarski običaji). No, nakon Bečkih ratova

i golemih novih iseljavanja katolika iz Bosne u muslimana počinje jačati svijest o posebnosti.

Marija Terezija kao prekretnica

Zbog oslobođenja širokih hrvatskih zemalja, nakon Bečkih ratova ojačalo je povjerenje Hrvata prema Habsburgovcima, jer su se ponadali da će uz njihovu pomoć osloboditi i druge hrvatske zemlje, napose Bosnu i Hercegovinu. Kako tada Habsburgovci nisu imali muškoga potomka koji bi mogao naslijediti Karla III. (1711.-1740.), Hrvatski je sabor g. 1712. — protivno nakani Ugarske — donio svoju *Pragmatičku sankciju*, kojom je dopustio da hrvatsku krunu može nositi i ženski potomak loze Habsburgovaca. To je utjecalo i na Madžare, pa su i oni uskoro donijeli sličan dokument. To je omogućilo uspon na prijestolje dugovječne i plodne vladarice Marije Terezije (1740.-1780.), koja je — zahvalna Hrvatima — naredbom od 1. travnja 1745. uključila u kraljevstvo Hrvatske slavonske županije: Viroviticu, Požegu i Srijem sa Zemunom. Svojeručnim pismom od 9. kolovoza 1776. Marija Terezija je naredila da se Rijeka *ponovo utjelovi kraljevini Hrvatskoj*, a pismom od 5. rujna 1777. sjedinila je s Hrvatskom frankopanske gradove Bakar i Kraljevicu.

Kada je njezin sin i nasljednik Josip II. (1780.-1790.) patentom od 18. svibnja 1784. naredio da se u Ugarskoj i Hrvatskoj provede centralizam i germanizacija, tome *prosvijećenom apsolutizmu* odupiru se hrvatski i madžarski feudalci. Potkraj života Josip II. morao je stoga Hrvatskoj i Ugarskoj vratiti njihove stare ustave. No, povezanost Hrvata s Madžarima loše se završila, jer su ovi u naletu probuđenog nacionalizma htjeli pomadžariti Hrvate i stvoriti od Hrvatske i Ugarske jedinstvenu državu. Do podvrgavanja feudalne Hrvatske Madžarima došlo je za Leopolda II. najprije na hrvatskom saboru (1790.), a zatim i na zajedničkom saboru u Požunu (1790/91.). Ali, hrvatski feudalci nisu popustili navaljivanju da se madžarski jezik uvede i u Hrvatskoj kao službeni jezik, nego su zadržali latinski, a madžarski dopustili samo kao neobvezan školski predmet.

U takvim prilikama Hrvatska ulazi u razdoblje Francuske revolucije i Napoleonovih ratova. Mirom u Campoformiju iz g. 1797. Mletačka Republika je ukinuta, pa je tako dokinuta i njezina vlast nad Dalmacijom, ali ne i talijanski utjecaj. Godine 1806. Dalmacija dolazi pod vlast Francuske i u sastav Ilirskih provincija, u kojima se provode određene gospodarske i kulturne reforme. Kada su vanjske prilike primorale cara Franju I. da godine 1825. sazove hrvatsko-ugarski sabor u Požunu, hrvatski su se staleži opet našli na strani Madžara u obrani zajedničkih prava i povlastica.

U to doba hrvatskoj politici nov smjer daje *Ilirski pokret*, predvođen Ljudevitom Gajem, koji je počivao na ideji ujedinjenja svih (južno)slavenskih zemalja, u doba buđenja nacionalne svijesti u Europi, a s ciljem snaženja otpora germanizaciji i madžarizaciji. Između *iliraca* i *madžarona* dolazilo je često i do fizičkih sukoba, od

Katastrofa u bitki na Mohačkom polju 29. kolovoza 1526. bila je višestruka i višeznačna: Hrvati se više nisu mogli oduprijeti nadirućoj turskoj sili sa zastarjelom feudalnom vojnom organizacijom. Teritorijalni gubici bili su znatni. Osim toga, postavilo se pitanje nasljeđivanja prijestolja...

kojih se pamte tzv. *Srpanjske žrtve* 1845., kada je vojska pri intervenciji ranila ili ubila više od 50 ljudi. Ideje koje su vodile ilirce došle su do izražaja u 30 *zahtijevanja naroda*, koja su iznesena i prihvaćena na Velikoj narodnoj skupštini Kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije 25. ožujka 1848. Tu su formulirani zahtjevi Hrvata: nacionalna nezavisnost, pripojenje Dalmacije i Vojne krajine civilnoj Hrvatskoj, uvođenje hrvatskog jezika kao službenog, sloboda tiska, udruživanja, vjere, učenja i oslobođenje kmetova.

Ban Josip Jelačić i 1848.

Braneći Hrvatsku od nasrtljiva velikomadžarskog hegemonizma, ban Jelačić poveo je godine 1848. rat u obranu Habsburgovaca, a protiv madžarskih ustanika. No čim je ustanak ugušen i, zahvaljujući najviše vojskovodi Jelačiću, povraćena vlast Bečkog dvora u Austriji i Ugarskoj, Habsburgovci su opet uveli tvrdi centralizam. Car Franjo Josip I. dokinuo je svoj oktroirani ustav 4. ožujka 1849., a 31. prosinca 1851. u Hrvatskoj uveo tzv. Bachov apsolutizam. Tek se 1861. godine Hrvatski sabor opet sastaje, te uređuje odnošaje Hrvatske prema Madžarskoj.

Hrvatski sabor utvrdio je da je g. 1848. raskinuta svaka veza s Madžarskom, te da je stoga Hrvatska slobodna zemlja, koja je ipak voljna s Madžarskom sklopiti sporazum. Istodobno Sabor je odbio poslati svoje predstavnike u Državno vijeće, zbog čega je car 8. studenoga 1861. raspustio Hrvatski sabor. No, neuspjesi austrijske vanjske politike primorali su Franju Josipa I. da pristane na dualističko uređenje monarhije. To je došlo do izražaja u Austro-ugarskoj nagodbi iz g. 1867., kod čijeg sklapanja Hrvati nisu sudjelovali, ali po kojoj je Hrvatska pripala onom dijelu monarhije nad kojim dominaciju ima Ugarska.

Nužna posljedica Austro-ugarske nagodbe bila je Hrvatsko-ugarska nagodba, postignuta g. 1868., kojom su politički i gospodarski odnosi uređeni većim dijelom na štetu Hrvatske. Bio je to dvostrani državni ugovor između Ugarske i Hrvatske koji je imao značenje međunarodnog akta. Po toj Nagodbi Hrvatska nije bila *dio Ugarske*, nego posebna kraljevina, nacija za se, suveren politički narod, koji ima posebne odnošaje s Ugarskom. Tako je Hrvatska — za razliku od zemalja drugih naroda Habsburške Monarhije: Češka, Poljaka, Slovenaca i ostalih — uz Austriju i Ugarsku očuvala do godine 1918. svoju državnopravnu posebnost. Na temelju Hrvatsko-ugarske nagodbe Vojna je krajina vraćena Hrvatskoj, ali su Hrvati bili nezadovoljni teškim financijskim opterećenjem u korist Pešte na ime zajedničkih poslova (55 posto od svih državnih prihoda u Hrvatskoj), zatim madžarskom gospodarskom politikom, koja je razvoj Hrvatske podvrgavala (veliko)madžarskim interesima.

Ljudevit Gaj je kao dvadesetogodišnji mladić izradio prvi jedinstveni hrvatski pravopis, s naslovom »Kratka osnova horvatsko-slavenskeg pravopisanja«

Bosanski franjevci

Jačanje nacionalne svijesti među Hrvatima u Bosni i Hercegovini počinje u prvoj polovici 19. stoljeća. Nove narodne ideje i Gajeve novine prenosili su u Bosnu mladi franjevci, koji su se odgajali u austrijskim zemljama. I bosanski trgovci muslimani, koji su trgovali sa susjednim hrvatskim zemljama, prenosili su u Bosnu i Hercegovinu Gajev tisak i hrvatske preporodne misli. Na sve je posebno jak dojam činio ban Josip Jelačić svojom borbom protiv Madžara, te Ante Starčević, koji je za muslimanske begove govorio da su *pravi hrvatski plemići: najstarije i najčišće plemstvo Europe*. Godine 1850. Omer-paša Latas, vojnički i civilni zapovjednik Bosne i Hercegovine, poslao je u Zagreb Fazli-pašu i fra Ivana Franju Jukića, da iskažu počast banu Jelačiću.

Među katolicima u Bosni u 19. stoljeću isticali su se franjevci i kulturno-prosvjetni djelatnici Ivan Franjo Jukić i fra Grga Martić; u Hercegovini fra (don) Franjo Milićević, biskup fra Paško Buconjić i fra Radoslav Glavaš Stariji. Od muslimana hrvatstvo su širili povjesničar Safvet-beg Bašagić (1870-1934.), Adem-aga Mešić, Hamdija Kreševljaković, Džafer-beg Kulenović, pjesnik Musa Ćazim Ćatić te vrhovni vjerski poglavari Džemaludin Čaušević i Fehim Spaho.

Od izbora Habsburgovaca za kraljeve Hrvatske u franjevačkom samostanu u Cetingradu g. 1526. hrvatski su franjevci u svim zemljama, pa i u Bosni i Hercegovini, njih smatrali svojim zakonitim vladarima, njima se obraćali i od njih tražili zaštitu i pomoć. I zadnjih godina turske vladavine u Bosni i Herecgovini, za kršćanskog ustanka (1875-1878.), franjevci su radili na tome da Bosna i Hercegovina ne budu povjerene Srbiji i Crnoj Gori, nego Habsburgovcima, jer su se bojali da će u tom slučaju Srbi vezati državu s pravoslavljem te da katolici neće imati vjerske slobode, a muslimane da će nastojati istrijebiti. Zato su se kod velesila zauzimali da Berlinski kongres (održan g. 1878.) Bosnu i Hercegovinu povjeri Austro-Ugarskoj, a ovaj je, jer su prevagnuli takvi politički interesi, to i učinio svojim 25. zaključkom. Slijedila je okupacija Bosne i Hercegovine, pod zapovjedništvom baruna Josipa Filipovića.

Josip Jelačić, hrvatski ban i vojskovođa iz g. 1848.; borio se za ravnopravnost hrvatskog naroda i afirmaciju Hrvatske u sklopu Austrijske monarhije

VI. Hrvatska u borbi za državni i narodni opstanak (1918.-1992.)

Prosvjedujući protiv režima bana Khuena Hedervarya (1883.-1903.) te protiv slabljenja hrvatske državnosti, hrvatska je mladež 1895. godine predvodena sveučilištarcima, pred carem Franjom Josipom, kad je došao u posjet Zagrebu, na Jelačićevu trgu spalila madžarsku zastavu. Budući da je zbog toga većina sudionika isključena sa Sveučilišta, njih jedna skupina pošla je u Prag, gdje su došli pod utjecaj liberalnoga češkog političkog teoretičara Tomaša Masaryka i antigermanskog raspoloženja. Oni g. 1897. pokreću u Pragu mjesečnik »Hrvatska misao«, a iste godine u Zagrebu počinje izlaziti almanah »Narodna misao«, koji izdaje novoosnovano društvo »Ujedinjena hrvatska i srpska omladina«. Slijedeći u vjerskom i kulturnom pogledu liberalne i pozitivističke nazore svoga učitelja Masaryka, pristaše novih nazora o narodnom jedinstvu sebe su nazivali »Napredna omladina«.

Misli o narodnom jedinstvu Hrvata i Srba prihvatili su u Dalmaciji Dubrovčanin Frano Supilo (1870.-1917.) i mladi splitski odvjetnik Ante Trumbić (1864.-1938.), u nadi da će na temelju narodnoga jedinstva i dalmatinski Srbi pristati uz njihov rad na sjedinjenju Dalmacije s Hrvatskom. Na inicijativu Supila, Čingerije i Trumbića, hrvatski narodni zastupnici, okupljeni u Rijeci, donijeli su godine 1905. tzv. Riječku rezoluciju, u kojoj je istaknuta misao sjedinjenja hrvatskih zemalja u Monarhiji, jedinstva Hrvata i Srba i potreba suradnje hrvatskih i srpskih stranaka s madžarskom oporbom na rješavanju hrvatsko-madžarskih sporova i na otporu protiv imperijalističkih presizanja bečkoga dvora. Ubrzo su zatim srpski zastupnici iz Hrvatske i Dalmacije, Zadarskom rezolucijom, prihvatili zaključke Riječke rezolucije. Kao posljedica takvih političkih kretanja g. 1905. nastala je Hrvatsko-srpska koalicija koja se bori za sjedinjenje hrvatskih zemalja, za hrvatsku financijsku samostalnost i demokratske slobode. No, unatoč svim nastojanjima hrvatskih političara, posebice Supila, da se Koalicijom postigne politička samo-

stalnost Hrvatske i ujedinjenje južnoslavenskih naroda, nakon što su g. 1906. njezini kandidati u Saboru dobili zastupničku većinu (i održali je do g. 1918.), Koalicija je ubrzo posustala u nastojanjima, popustivši austro-madžarskim pritiscima.

Nakon ubojstva austrougarskog prestolonasljednika Franje Ferdinanda u Sarajevu 28. lipnja 1914. i početka Prvoga svjetskog rata hrvatski političari Ante Trumbić, Frano Supilo, Ivan Meštrović, Frano Potočnjak i Hinko Hinković prebjegli su u Italiju i u Rimu osnovali »Hrvatski odbor«, koji radi na političkoj budućnosti Hrvata i ostalih južnih Slavena i koji je poslužio kao podloga »Jugoslavenskom odboru«. Ovaj će djelovati u smjeru tzv. narodnog jedinstva, na oslobođenju južnih Slavena ispod Austro-Ugarske i na njihovu ujedinjenju sa Srbijom i Crnom Gorom u zajedničku državu »Jugoslaviju«.

Za vrijeme rata na čelu srpske vlade u izbjeglištvu bio je Nikola Pašić, koji, zastupajući velikosrpsku koncepciju, nije priznavao narodno jedinstvo Hrvata i Srba, osim u slučajevima koji su pogodovali širenju Srbije na štetu hrvatskih zemalja. Kad se pojavila pogibelj da će sile Antante ustupiti znatan dio hrvatskog teritorija Italiji, prosvjedovao je Ante Trumbić kao predsjednik »Jugoslavenskog odbora«, koji je poslao manifest britanskom parlamentu u kome ističu da bi ustupanje bilo kojeg dijela hrvatskog teritorija bilo flagrantna povreda nacionalnih interesa. Trumbić istodobno nastavlja raditi na stvaranju zajedničke države, pa tako zajedno s Pašićem potpisuje 20. srpnja 1917. »Krfsku deklaraciju«. Njome se određuje da država Srba, Hrvata i Slovenaca ima biti ustavna monarhija na čelu s dinastijom Karađorđevića, u kojoj će biti jednaka i ravnopravna sva tri imena, sve tri zastave i sve tri vjere.

Na početku Prvoga svjetskog rata teško je bilo predvidjeti njegov svršetak. No, nakon što je u svibnju 1915. Italija, a zatim i neke druge zemlje, stala na stranu Antante, te nakon što su 6. travnja 1917. u rat stupile SAD, postalo je jasno da će sile Trojnog sporazuma biti poražene.

Ta spoznaja utjecala je na hrvatske i slovenske zastupnike u bečkom parlamentu da su ustanovili »Jugoslavenski klub« i 30. svibnja 1917. priopćili izjavu poznatu pod imenom »Svibanjska deklaracija«, u kojoj ističu *»da na temelju narodnoga načela i hrvatskoga državnog prava, zahtijevaju ujedinjenje svih zemalja u Monarhiji, u kojima žive Slovenci, Hrvati i Srbi, u jedno samostalno od svakoga gospodstva tuđih naroda, i na demokratskoj podlozi osnovano državno tijelo, pod žezlom Habsburško-Lorenske dinastije«.*

Iz jedne u drugu državnu zajednicu

U poruci američkom kongresu od 8. siječnja 1918. američki je predsjednik W. Wilson u 10. točki malim narodima u Austro-Ugarskoj zajamčio autonomiju. Nakon što su s pojačanom američkom pomoći saveznici 17. rujna 1918. probili solunsku frontu, predstavnici političkih stranaka i grupacija sa svih južnoslavenskih teritorija Austro-Ugarske u Zagrebu su 6. listopada 1918. osnovali »Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba«, kao vrhovno tijelo sa zadaćom ujedinjenja svih Slovenaca, Hrvata i Srba na području Austro-Ugarske.

Za predsjednika Središnjeg odbora izabran je Anton Korošec, Slovenac, a za dopredsjednike Srbin Svetozar Pribićević i Hrvat Ante Pavelić (zubar). Ubrzo je Austro-Ugarska zatražila mir, a Hrvatski je sabor 29. listopada raskinuo dotadašnje državnopravne sveze s Austrijom i Ugarskom i zaključio *da se kraljevina Hrvatska, Slavonija i Dalmacija s Rijekom proglašuju nezavisnom državom, koja će pristupiti u zajedničku suverenu državu Slovenaca, Hrvata i Srba na cijelom teritoriju na kojem ovi žive.* O obliku vladavine i unutarnjeg državnog ustrojstva odlučit će »Ustavotvorna skupština« (*Konstituanta*) na temelju potpune ravnopravnosti Slovenaca, Hrvata i Srba, *sa unaprijed određenom kvalificiranom većinom, koja potpunoma zaštićuje od svakoga majoriziranja.* Na to je Hrvatski sabor »Narodnom vijeću SHS« u Zagrebu priznao privremenu vrhovnu vlast.

Stjepan Radić, narodni tribun, prvak HRSS-a, uz pravaše jedini je prokazivao pravu narav srpskih nakana u prvoj jugoslavenskoj integraciji. Smrtno ga je ranio Puniša Račić pucnjevima koji su u beogradskom parlamentu usmrtili još sinovca mu Pavla, te Gjuru Basaričeka 1928. godine

Već 8. listopada 1918. srpska je vlada priznala vladu »Narodnog vijeća« u Zagrebu i potpisala »Ženevski ugovor«, koji je određivao da će kraljevina Srbija i »Narodno vijeće« u

Zagrebu opravljati poslove svaki na svom području, dok »Velika skupština SHS (Konstituanta)«, izabrana općim tajnim glasovanjem, ne propiše definitivno ustrojstvo države. Do ujedinjenja hrvatskih zemalja sa Srbijom došlo je zakulisnim i protupravnim radom Svetozara Pribićevića. Pod utjecajem ondašnjih zamršenih političkih prilika i pred talijanskom prijetnjom da će okupirati hrvatska i slovenska područja (na osnovi Londonskog sporazuma iz 1915.) Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba, na prijedlog Josipa Smodlake i Svetozara Pribićevića, izabralo je delegaciju od 28 članova koja je u skladu s *Naputcima* — da se u novoj Ustavotvornoj skupštini donese odluka o obliku vladavine u toj zajedničkoj državi (monarhija ili republika) i da Ustav treba donijeti dvotrećinskim izglasavanjem — trebala provesti ujedinjenje s Kraljevinom Srbijom i s Kraljevinom Crnom Gorom. Nesmotrenu ujedinjenju i svakoj brzopletosti i popustljivosti u pogledu zaštite hrvatskih interesa protivio se Stjepan Radić, inzistirajući na tome da Hrvatskoj u toj novoj državnoj zajednici mora biti osigurana nacionalna, gospodarska i politička budućnost.

Pet dana po ujedinjenju: ubijeni demonstranti na Jelačićevu trgu

U pregovorima sa zastupnicima Kraljevine Srbije u Beogradu Pribićević je izvršio pritisak na delegaciju i sastavio *Adresu o ujedinjenju* protivnu Naputcima, po kojoj je do bezuvjetnog ujedinjenja došlo 1. prosinca 1918. Ono je u Zagrebu dočekano s ogorčenjem. U proglasu od 2. prosinca Hrvatska stranka prava upozorila je da taj čin nije ni pravedan ni ustavan jer se o njemu nisu izjasnili vrhovni predstavnički organi s područja Države Slovenaca, Hrvata i Srba: Hrvatski sabor, Dalmatinski sabor, Istarski sabor, Bosansko-hercegovački sabor i sabori slovenskih zemalja. Kao odgovor na unitarističku manifestaciju u prilog tom sjedinjenju na Jelačićevu su trgu istoga dana, 5. prosinca poslije podne, za republiku manifestirali hrvatski vojnici s povicima: *Dolje dinastija! Dolje kralj Petar! Dolje srpski militarizam!* Nova je vlast odgovorila vatrom: ubijeno je 15, a ranjeno 20 demonstranata.

Čin ujedinjenja, koji se smatra rođendanom karađorđevićevske Jugoslavije, bio je pravno nevaljan, prijevaran i u suprotnosti sa samoodređenjem naroda. To ujedinjenje Hrvati nisu nigda priznali, niti ga je potvrdio Hrvatski sabor, koji je tada postojao, i bio silom raspušten tek 28. studenoga 1920. Stvaraoci prvoprosinačke države SHS: Pašić, Pribićević i regent Aleksandar trajno su i isključivo radili u smislu srpske državnosti, za Srbe i (veliku) Srbiju. Oni su i »Vidovdanski ustav« od 28. lipnja 1921. donijeli nezakonito, bez predstavnika hrvatskoga i slovenskoga naroda, bez kvalificirane većine, koja je bila predviđena u »Krfskoj deklaraciji« i odluci Hrvatskoga sabora od 29. listopada 1918.

Protiv ukidanja hrvatske državnosti i narodne samobitnosti bio je ustao Stjepan Radić u svome govoru 24. studenoga 1918. u »Središnjem odboru Narodnoga vijeća« u Zagrebu. Sa svojom Hrvatskom republikanskom seljačkom strankom, HRSS, on se u domovini i inozemstvu otad borio za ravnopravnost u višenarodnoj državi SHS, za povratak državnosti Hrvatskoj i za priznanje narodne samobitnosti Hrvatima, sve dok nije 20. lipnja 1928. bio smrtno ranjen u beogradskom parlamentu, u atentatu u kojem su njegov nećak Pavle i Gjuro Basariček odmah izdahnuli.

Nakon atentata u Skupštini kralj Aleksandar ukida Vidovdanski ustav, raspušta Skupštinu te uvodi samovlašće 6. siječnja 1929. (šestosiječanjska diktatura). Državu je prozvao »Kraljevina Jugoslavija«, a na čelo njezine vlade postavio generala Petra Živkovića. Jugoslavija je upravno podijeljena na devet banovina, tako da u većini njih preteže srpska većina, čime je bio raskomadan i hrvatski etnički i povijesni teritorij. Svaki spomen narodnoga imena, isticanje zastava i drugoga znakovlja postali su strogo zabranjeni. Zavladalo je okrutno vojno-policijsko nasilje i veliko bezakonje, a pooštreni su i zakoni prema nacionalistima i komunistima. Zabranjena je sloboda govora, uvedena cenzura, a Sud za zaštitu države mnoge je osudio na smrt ili pak utamničio.

Ustaše, odgovor na nasilje

Jedan od hrvatskih odgovora na ubojstvo Stjepana Radića i druga velikosrpska nasilja bio je taj da je Glavni odbor Hrvatske stranke prava 1. rujna 1928. ovlastio svoga predsjednika Antu Pavelića da poduzme sve što može dovesti do stvaranja samostalne i neovisne hrvatske države. U tom je smislu i Hrvatska pravaška republikanska omladina 2. rujna donijela odluku o nužnosti rada na osnivanju samostalne i neovisne hrvatske države, te se uskoro pristupilo osnivanju ilegalnih omladinskih skupina. U prosincu iste godine pokrenut je list »Hrvatski domobran«, te osnovana istoimena ilegalna organizacija. Na uvođenje diktature kralja Aleksandra Pavelić je već sutradan, 7. siječnja 1929, s najbližim suradnicima, odgovorio pretvaranjem tajne organizacije »Hrvatski domobran« u novu ilegalnu orga-

nizaciju *Ustaša, hrvatski oslobodilački pokret*. Zbog nemogućnosti djelovanja u domovini Pavelić odlazi u inozemstvo, gdje okuplja državotvorne emigrante, a svoj rad na ustrojstvu ustaškog pokreta nastavlja u susjednim državama, širom Europe i u Americi, s ciljem stvaranja neovisne hrvatske države. On 1. lipnja 1933. objavljuje i »Načela« ustaškog pokreta.

Premda ilegalna, Komunistička partija Jugoslavije u to je doba, uz svesrdnu pomoć Kominterne, napustila vlastitu unitarnu koncepciju uređenja jugoslavenske države, izjasnivši se za razbijanje monarhističke Jugoslavije na temelju prava porobljenih naroda na samoodređenje do odcjepljenja. Kominterna je željela stvaranjem nezavisnih republika (*Sovjetska Hrvatska*) stvoriti balkansku federaciju.

I ljevica — državotvorna

Najjače komunističko uporište bila je zagrebačka organizacija, na čelo koje je koncem 20-ih došao Josip Broz. On je pitanje stranačkog jedinstva iznio g. 1928. pred Osmu konferenciju zagrebačkih komunista, koja je osudila trzavice u vodstvu KPJ. Kominterna je poduprla Broza, a već iduće godine diktatura se svom žestinom oborila i na njih. Tako su osim ustaša i drugih domoljuba bili progonjeni i komunisti, te su i jedni i drugi tamnovali po robijašnicama monarhističke Jugoslavije. Kao odgovor na velikosrpska zlosilja ustaški emigranti u savezu s makedonskim VMRO-om i nekim stranim obavještajnim službama pripremali su atentat na kralja Aleksandra uoči njegova posjeta Francuskoj, te je ovaj i ubijen u Marseilleu g. 1934. Nakon toga u Jugoslaviji je pojačana protuhrvatska represija. U međuvremenu Komunistička partija Jugoslavije čistkama je »sredila« svoje redove, a poglavito nakon što se Josip Broz vratio iz Sovjetskog Saveza te postao organizacijski sekretar ilegalne KPJ. Godine 1937. osnovana je Komunistička stranka Hrvatske, kao samostalan čimbenik u sastavu KPJ.

Ante Pavelić, poglavnik NDH i voda ustaškog pokreta

Banovina Hrvatska i II. svjetski rat

Potkraj 30-ih Hrvati su počeli sve glasnije iznositi svoje zahtjeve i govoriti o samoodređenju, za što su imali i diplomatsku potporu nekih zemalja. Da spasi državu od raspada, predsjednik vlade Dragiša Cvetković, po nalogu regenta Pavla Karađorđevića, stupio je u pregovore s Vladkom Mačekom, tadašnjim predsjednikom Hrvatske seljačke stranke (HSS). Nakon dugih pregovora potpisan je 26. kolovoza 1939. »Sporazum o stvaranju Banovine Hrvatske«, u kojoj je bila okupljena većina teritorija na kojima su Hrvati u većini. Banovina je sporazumom stekla autonomnu nadležnost nad brojnim područjima, kao što su: poljodjelstvo, trgovina, industrija, šume, rude, građevina, unutrašnja uprava, pravda, prosvjeta, zdravstvo, socijalna politika i fizički odgoj. Na čelo banovine došao je ban Ivan Šubašić. U svemu tome beogradska čaršija, vojska i pravoslavna Crkva vidjeli su štetu za srpstvo i opasnost za opstanak države, radeći na tome da se

Vladko Maček, Radićev nasljednik na čelu HSS-a, narodni vođa i tvorac Banovine Hrvatske

Banovina Hrvatska dokine, a Hrvati opet pokore.

Te su snage iskoristile pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu pa su u Beogradu u noći 26./27. ožujka 1941., uz pomoć nekih stranih službi, osobito engleske, oborile vladu Cvetković-Maček, svrgnule »Namjesništvo« s Pavlom Karađorđevićem i proglasile kraljem malodobnoga Petra II., sina bivšeg kralja Aleksandra. General Dušan Simović postavljen je za predsjednika Vlade.

Kad je Njemačka nedugo nakon toga, 6. travnja 1941., otpočela rat protiv Jugoslavije, jugoslavenska se vojska raspala, ne pruživši ozbiljniji otpor. Simovićeva vlada s kraljem Petrom II. i glavni predstavnici beogradske čaršije prebjegli su u London. Vojno zapovjedništvo potpisalo je 17. travnja 1941. bezuvjetnu predaju. Hrvatski je narod u više mjesta sam razoružao jugoslavenske posade koje su se nalazile na njegovu području, još prije dolaska njemačkih i talijanskih trupa.

Instalacija NDH i Ante Pavelića

Nijemci su znali da hrvatski narod želi samostalnost, pa su pristali na stvaranje hrvatske države. Tako je 10. travnja Slavko Kvaternik, pukovnik bivše austro-ugarske vojske i pristaša ustaškog pokreta, kao opunomoćenik poglavnika Ante Pavelića proglasio NDH putem Radija Zagreb. Nijemci su najprije namjeravali, okupiravši zemlje bivše Jugoslavije zajedno s Talijanima, Madžarima i Bugarima, na vlast u Hrvatskoj dovesti Vladka Mačeka, tada neospornog narodnog vođu, prvaka HSS-a, no ovaj je to odbio, pa su pristali na prijedlog Talijana da čelni položaj povjere Anti Paveliću. Dan kasnije Pavelić je s 250 ustaša krenuo iz Italije u Zagreb, u koji je stigao 15. travnja. Odmah je izdao odredbu o imenovanju prve hrvatske državne vlade, u kojoj je sam zauzeo mjesto predsjednika i ministra vanjskih poslova (koje je poslije prepustio Mladenu Lorkoviću), za ministra obrane imenovao je Slavka Kvaternika, a za ministra unutarnjih poslova Andriju Artukovića. Predstavnici vlasti NDH u općinama i kotarevima bili su ispočetka ustaški povjerenici, a nedugo nakon toga osnovane su upravne oblasti, zvane »velike župe« (ukupno 22), s velikim županima na čelu, u okviru kojih je bilo 139 kotareva, 18 kotarskih ispostava i 978 općina. Oružane snage tvorili su Hrvatsko domobranstvo, Ustaška vojnica i Hrvatsko oružništvo. Vrhovnu vlast imao je Glavni ustaški stan, koji su tvorili: poglavnik, doglavničko vijeće, pobočnički zbor i povjerenici. Obnovljen je i rad Hrvatskog sabora, a u zemlji je, s obzirom na ratne prilike i ustanke, a u sklopu politike hrvatskog radikalizma, uvedena diktatura.

Njemačka i Italija priznale su NDH 15. travnja 1941., a poslije su to učinile i druge članice Trojnog pakta i neke druge države. No, Madžarska je u prosincu 1941. anektirala Baranju i Međimurje, a Italija Dalmaciju od Zadra do Splita, istočni dio Konavala i Boku Kotorsku, sve jadranske otoke osim Hvara, Brača i Paga, te znatan dio Kvarnerskog primorja i dio Gorskog kotara — temeljem Rimskih ugovora od 18. svibnja 1941., na koje je Pavelića prisilio Mussolini. Istodobno, Hrvatska je grubo eksploatirana, a k tome je morala uzdržavati njemačku i talijansku vojnu posadu na svom teritoriju. Sve to imalo je za posljedicu sve veće nezadovoljstvo naroda, te se sve više Hrvata priključivalo antifašističkom pokretu i oružanoj borbi protiv postojećeg poretka. Već 22. lipnja 1941. (na dan njemačkog napada na SSSR) komunisti su digli prvi ustanak u Europi (Sisački partizanski odred). Odgovor vlasti i okupacijske njemačke vojske, te Gestapoa, bio je bespoštedno progonjenje komunista i antifašista.

Andrija Hebrang, čelnik hrvatskog antifašističkog pokreta, pogubljen u Beogradu zbog svoga hrvatstva

Četnička pobuna i teror

Na uspostavu NDH dio Srba reagirao je oružanom pobunom, koju su potajice podupirali Talijani, naoružavajući ih i materijalno pomažući. Četnici, koji su već 30-ih godina imali više od 200 tajnih grupa na području Hrvatske, počeli su napadati i ubijati Hrvate i spaljivati njihove kuće u kninskom kraju, u Bosanskoj krajini, u Hercegovini i na drugim područjima. Krvološtvom se osobito istaknuo pravoslavni pop i četnički vojvoda pop Đujić. To je izazvalo reakciju ustaške vlasti, koja je počela progoniti Srbe osumnjičene za pobunu i četništvo, čineći i djela osvete i terora. Progonjeni su i komunisti te antifašisti, koji su poveli oružanu borbu protiv fašizma i tadašnjeg poretka, vršeći i terorističke akcije te diverzije. U sklopu općeg nacističkog brutalnog obračuna sa Židovima, oni su i na području NDH šikanirani, progonjeni, slani u koncentracijske logore i likvidirani. Tako se postupalo i sa Ciganima.

Godine 1943. vlasti NDH poništile su Rimske ugovore kojima je Hrvatska bila prisiljena na teritorijalne ustupke. Odluku o pripojenju hrvatskih krajeva matici domovini donio je u to doba i ZAVNOH (Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske), predstavničko tijelo hrvatskog antifašističkog partizanskog pokreta, koji je i de facto g. 1945. vratio Istru, Rijeku, Zadar i otoke Hrvatskoj.

Koncem kolovoza 1944. došlo je do neuspjela pokušaja prosavezničkoga državnoga udara Vokić-Lorković (prvi je bio ministar oružanih snaga, a drugi vanjskih poslova), kojim se htjelo postići da se Nezavisna Država Hrvatska — poput Finske, Rumunjske i Bugarske — odijeli od Njemačke i izvuče iz osovinskog kola te prijeđe na stranu savezničkih sila. Osim skupine visokih državnih dužnosnika, u neuspjelom udaru sudjelovale su i vojne vlasti (zapovjednik Hrvatskih oružanih snaga, domobranski general Matija Žanić i nekadašnji zapovjednik sarajevskoga divizijskog područja, domobranski general Pero Blašković) te neki iz vodstva HSS-a (Ivano Farolfi i Ljudevit Tomašić). Udar bi, kako se procjenjuje, sigurno uspio da nije bilo izdaje.

Poraće i komunisti

Komunističku partiju Jugoslavije (KPJ) doveo je na vlast, na čelu tzv. Narodnooslobodilačkog pokreta, Hrvat Josip Broz, zvani *Tito*, tijekom rata (1941-1945.). Postigavši vojne pobjede na čelu partizanskog antifašističkog pokreta, ustanovivši privremenu vlast na oslobođenom teritoriju (»narodnooslobodilački odbori«), on je istodobno spretno vodio i diplomatske akcije. Nadmudrio je i »jugoslavensku vladu« u izbjeglištvu u Londonu, i kralja Petra II., te je uskoro nakon rata kompletnu vlast u svoje ruke uzela KPJ. U antifašističkom pokretu autonomno je mjesto pripadalo Hrvatskoj, gdje je ključni čovjek pokreta bio Andrija Hebrang. U Hrvatskoj je antifašistički pokret bio vrlo jak i masovan, a odlukama ZAVNOH-a udaren je temelj buduće Narodne (poslije: *Socijalističke*) Republike Hrvatske, u sklopu Federativne Narodne (poslije: *Socijalističke Federativne*) Republike Jugoslavije, koja je po ustavu imala i pravo na odcjepljenje.

Padom NDH u svibnju 1945. hrvatski je narod doživio velik egzodus i masovna stradanja. Poznata blajburška tragedija — u kojoj su hrvatski vojnici i civili koji su bježali pred partizanskom vojskom i ozloglašenim komunistima bili izručeni na milost i nemilost Titovim partizanima i masovno likvidirani na »križnome putu« od Slovenije do Srbije i Makedonije — obilježila je početak četrdesetpetogodišnjeg jugo-komunističkog totalitarizma. Hrvatski komunisti nose zasluge za povratak Istre i nekih drugih krajeva matici zemlji. Od Bosne i Hercegovine načinjena je zasebna republika, a najveći dio Srijema te Bačka i cijela Vojvodina priključene su Srbiji, uz iseljavanje oko 400.000 Nijemaca i masovno dovođenje srpskih i crnogorskih kolona u Vojvodinu (poratne kolonizacije). Boka Kotorska pripojena je Crnoj Gori.

U komunističkoj Jugoslaviji Hrvati, kao ni drugi nesrpski narodi, nisu imali nacionalne slobode niti je bilo ravnopravnosti. Proklamirana nacionalna ravnopravnost i federalizam bili su preslaba brana pred trajnom političkom agresijom jugounitarizma, iza kojega su stajale velikosrpske snage, a kojima je na raspolaganju stajao znatan dio državnoga aparata i sredstva represije. Hrvatskoj je nametana tuđa volja u Saboru, u kadrovskoj politici, obrazovanju, gospodarskom planiranju, informiranju i na drugim područjima. Kreditnom, deviznom i investicijskom politikom, saveznim porezima, davanjima za savezni proračun i za »nerazvijene republike i pokrajinu Kosovo«, centralizacijom gotovo svih ustanova i organizacija u Beograd te na razne druge načine (banke, reeksporteri, turoperatori) teško je iskorištavano hrvatsko gospodarstvo. Hrvatski orijentirani ljudi sustavno su obespravljivani, šikanirani i progonjeni, pa se Hrvati najviše i iseljavaju za stalno ili na »privremeni rad« u inozemstvo.

Centralističko uređenje i diktat najužeg vodstva KPJ potirali su nacionalne posebnosti. Službeno je naučavan marksizam i nametana

komunistička doktrina i ideologija, gotovo svi važniji položaji bili su rezervirani za komuniste, svako malo vršene su unutarpartijske i druge čistke, priređivani su montirani sudski procesi, za mnoga radna mjesta tražena je politička podobnost, a ispod žita jačao je (veliko)srpski utjecaj, pa i sve veća dominacija Srba, osobito u državnim službama. Taj je trend bio donekle ublažen kad je Tito smijenio svoga tadašnjeg doglavnika i šefa jugoslavenske tajne policije UDBA (*Ured za državnu bezbednost*) Aleksandra Rankovića g. 1966. na tzv. Brijunskom plenumu.

Nada i slom 1971.

Zatopljavanje i tzv. demokratizacija nastavljeni su do 1971., do kraha tzv. *hrvatskog proljeća*, tadašnje hrvatske politike i gušenja širokog narodnog pokreta. Do sloma je došlo nakon sastanka političkog vrha Hrvatske s Titom i saveznim državno-partijskim vrhom u Karađorđevu početkom prosinca 1971.

Nakon 1971. nastavljen je strašan progon svega što misli i osjeća hrvatski, mnogi su domoljubi zlostavljani i bacani u tamnice (Stara Gradiška, Lepoglava), mnogi su ostajali bez posla i doživljavali različite šikane, a neki su emigrirali. Desetke istaknutih hrvatskih političkih emigranata likvidirali su egzekutori Udbe i KOS-a (vojna Kontraobavještajna služba JNA) u drugim državama.

Unatoč svemu tome, pa i prevelikim izdvajanjima za druge iz narodnog dohotka, Hrvatska se i u sklopu SFRJ iza Slovenije gospodarski najbrže razvijala, osobito u turizmu, hoteljerstvu, brodogradnji i naftnoj industriji, zatim u zdravstvenoj zaštiti, u nekim segmentima prosvjete, kulture i znanosti, a unatoč sustavnoj ateizaciji i diskriminiranju vjernika podignuto je više novih crkava nego ikada dotad. Standard je rastao sve do početka 80-ih godina, kada je Jugoslaviju pogodila dužnička kriza i uopće kriza neefikasnosti društvenog modela tzv. samoupravnog socijalizma i jednostranačkog političkog sustava, što je na kraju dovelo i do njezina političkog, a onda i stvarnog raspada.

Dan državnosti, 30. svibnja

Na Trgu bana Jelačića u Zagrebu

Izbori 1990.

Proteklo je gotovo dvadeset godina do novih demokratskih gibanja i legalizacije višestranačja početkom g. 1990., u sklopu demokratskog obrata u zemljama komunističkog bloka. Već nakon Titove smrti (4. svibnja 1980.) počela je u tadašnjoj Jugoslaviji jačati velikosrpska politika, koja sustavno i sve beskrupuloznije — osobito s pojavom Slobodana Miloševića na političkoj pozornici (od 1986.) — radi na dokinuću avnojske Jugoslavije i stvaranju velike Srbije bilo u sklopu preuređene Jugoslavije, bilo kao samostalne države. Njezine zapadne granice imale su biti na crti Virovitica-Karlovac-Gospić-Karlobag. Takva politika izaziva u Hrvatskoj, unatoč sterilnoj službenoj politici »hrvatske šutnje« i »jugoslavenske sinteze«, sve jači otpor u narodu i demokratskoj javnosti, a oslabjela komunistička vlast dopušta legalizaciju višestranačja, imajući u vidu da je proces demokratskih reformi zahvatio cijelu istočnu Europu. Na prvim slobodnim višestranačkim izborima g. 1990. Hrvatska demokratska zajednica — kao općenacionalni državotvorni i osloboditeljski pokret koji se temelji na ideji pomirbe svih Hrvata, napose triju glavnih političkih tradicija: starčevićanstva, radićevštine i nacionalne ljevice - s Franjom Tuđmanom na čelu odnijela je uvjerljivu pobjedu. Time je počelo posve novo razdoblje hrvatske povijesti.

Konstituirajuća sjednica novoga Sabora održana je 30. svibnja 1990. (što je uskoro uzeto za datum Dana državnosti), a amandmani na Ustav kojima se dokidaju socijalistička obilježja i simboli doneseni su u srpnju 1990. Na to su ekstremni Srbi, uz potporu JNA i Srbije, počeli s lokalnim pobunama (kninska pobuna protiv legitimne vlasti počela je 17. kolovoza 1990.). Novi Ustav donesen je 22. prosinca, referendum o neovisnosti uspješno je proveden 19. svibnja 1991. (s 94

posto glasova *za*), a 25. lipnja 1991. Sabor je donio ustavnu odluku o suverenosti i neovisnosti Republike Hrvatske.

Raspad Jugoslavije i rat

Nedugo nakon toga, u srpnju, Jugoslavenska armija (koja je koncem lipnja 1991. godine imala na granične prijelaze usmjerenu, kratkotrajnu intervenciju u Sloveniji), Srbija i četnički odredi izvršili su brutalnu agresiju na Hrvatsku, uz uporabu svih vrsta oklopnih vozila, topništva, pješaštva i zrakoplovstva. Vojarne tadašnje JNA bile su razmještene po gotovo svim gradovima u Hrvatskoj. Dio njih hrabrim je jurišima hrvatskih snaga osvojen, a posade ostalih bile su prisiljene sporazumno napustiti Hrvatsku. Tri četvrtine Hrvatske oslobođeno je do potpisivanja primirja početkom 1992., a uspostavu hrvatske vlasti na preostalim područjima imao je mirnim putem omogućiti Unprofor u skladu s mirovnim planom UN.

U agresiji posrbljene jugoslavenske armije i od nje naoružanih četnika mnoga su naselja, gradovi i građevine sravnjeni sa zemljom, mnoge kuće spaljene i uništene. U nizu teško razorenih gradova (Osijek, Vinkovci, Slavonski Brod, Sisak, Karlovac, Gospić, Zadar, Šibenik, Dubrovnik...) najteže je stradao Vukovar, koji je do temelja razoren i u kojem su srpski okupatori počinili masovna pogubljenja, okrutna zarobljavanja i druge strašne zločine protiv hrvatskih branitelja, civila i ranjenika. Na hrvatskoj strani poginulo je u ratu najmanje 10 tisuća ljudi, među kojima mnogo civila, pa i djece, dok su deseci tisuća ranjeni. Okupirana su znatna područja Republike, u sklopu očito primijenjene strategije stvaranja velike Srbije, a više stotina tisuća ljudi moralo je pred četničkim terorom napustiti svoje domove i skloniti se na slobodno područje. Tim prognanicima pridružile su se tijekom 1992. i stotine tisuća izbjeglica iz ratom i velikosrpskim *etničkim čišćenjem* zahvaćene Bosne i Hercegovine.

Hrvatska se agresiji najprije oduprla slabo naoružanim redarstvenim snagama i tako ušla u obrambeni domovinski rat, stvarajući ubrzano najprije Zbor narodne garde, a zatim i Hrvatsku vojsku. Do najvećeg dijela oružja, streljiva i vojne opreme došlo se mirnim ili nasilnim zaposjedanjem vojarni JNA i njezinih skladišta na području Republike Hrvatske. Mnogi su se branitelji istaknuli požrtvovnim junaštvom i žrtvom u borbi za obranu Hrvatske. Istodobno su cijelo vrijeme vođeni pregovori s predstavnicima drugih republika, ostataka saveznih vlasti i vojnim vrhom sve više srbizirane Armije, pod nadzorom Europske zajednice, a poslije i Organizacije ujedinjenih naroda. Rat je zaustavljen u prvoj polovici 1992. u skladu sa Sarajevskim sporazumom od 2. siječnja 1992., kojim su predstavnici Hrvatske i ostatka Jugoslavije prihvatili *Vanceov mirovni plan*. Slijedio je dolazak Zaštitnih snaga UN na okupirana područja Republike Hrvatske, s ciljem razoružavanja svih srpskih paravojnih snaga, povratka prognanika i uspostave vlasti sukladne hrvatskom pravnom poretku na tim teritorijima.

Jugoslavenska ratna mornarica napustila je u ljeto 1992. Vis i Lastovo, a jugoslavenska vojska povukla se s dubrovačkog područja 20. listopada iste godine. U siječnju 1993. hrvatske su snage iznenadnim udarom oslobodile Novsko ždrilo, zadarsko zaleđe i branu Peruču.

Povrat državnosti

Hrvatska je međunarodno priznata u svojim cjelovitim granicama početkom g. 1992., najprije od Svete Stolice 13. siječnja, od EZ-a 15. siječnja, od SAD-a 7. travnja, a u Organizaciju ujedinjenih naroda primljena je 22. svibnja 1992. Na prvim izborima u neovisnoj i međunarodno priznatoj Republici Hrvatskoj, održanima 2. kolovoza 1992., za predsjednika je neposrednim glasovanjem izabran Franjo Tuđman, a u Zastupničkom domu Sabora apsolutnu je većinu mjesta osvojio HDZ. I na izborima za Županijski dom 7. veljače 1993., kada su održani i lokalni izbori, HDZ je odnio pobjedu, osvojivši oko 60 posto mandata.

Dr. Franjo Tuđman

HRVATSKA POVIJEST NA ZEMLJOVIDIMA

Hrvatsku povijest, seobe i mijene teritorija na kojima su tijekom posljednjih trinaest stoljeća živjeli Hrvati zorno se može pratiti na zemljovidima. Oni su vjerodostojni pokazatelji i drugih činjenica: od brojnosti naroda u određenom razdoblju do teritorijalnih posljedica seoba, iseljavanja, migracija i ratova.

Zemljovidi predočuju svu burnost sudbine hrvatskog naroda, u njegovoj trajnoj borbi za opstanak i za očuvanje samobitnosti, nacionalnog teritorija i prava na vlastitu državu.

(Ovaj i sljedeći zemljovidi odabrani su iz šireg pregleda povijesnih zemljovida hrvatskih zemalja u izdanju "Kartografija-Učila" i "Školska knjiga", Zagreb 1992.)

HRVATSKA
U DRUGOJ POLOVICI XI. STOLJEĆA
(za kralja Petra Krešimira IV. oko 1073.)
H R V A T S K A
B O S N A
D U K L J A N S K A
ZAHUMLJE
D R Ž A V A
S R I J E M
(Zagreb)
Sisak
(Topusko)
Knin
Biograd
Split
Solin
Trogir
Zadar
Nin
Šibenik
Skradin
Rab
Krk
Osor
Pula
Koper
Trst
Piran
Grado
Gorica
Kranj
(Ljubljana)
Celje
(Križevci)
(Koprivnica)
(Čazma)
(Virovitica)
(Osijek)
(Požega)
Mitrovica
(Zvornik)
Livno
Duvno
Ston
Trebinje
BRAČ
HVAR
KORČULA
VIS
priestolnica Hrvatskih vladara
gradska komuna
sjedište nadbiskupije
sjedište biskupije
državna granica
granica pokrajine
velika cesta (Magna via)
Hrvatska i Dalmacija
Dukljanska Država

HRVATSKA 1526. – (uoči bitke kod Mohača)
S L A V O N I J A
H R V A T S K A
B O S N A
1463.
D A L M A C I J A
HERCEGO
SREBRENIČKA BANOVINA
MAČVANSKA BANOVINA
ŠABAČKA BANOVINA
1512.
1521.
1459.
29. VIII. 1526.
Mohač
Zagreb
Čazma
Križevci
Koprivnica
Varaždin
Čakovec
Virovitica
Vrana
Zadar
Knin 1522.
Ostrovica 1523.
Klis 1537.
Split
Trogir
Šibenik
Omiš
Makarska
Jajce
Travnik
Bobovac
Fojnica
Vrhbosna (Sarajevo)
Zvornik
Srebrnica
Višegrad
Goražde
Konjic
Mostar
Ljubuški
Livno
Duvno
Drniš
Sinj
Ston
BRAČ
HVAR
VIS
KORČULA
ISTRA
KRANJSKA
GORICA
HABSBURŠKA
MONARHIJA
Ljubljana
Kranj
Celje
Trst
Koper
Pazin
Rijeka
Bakar
Senj
Modruš
Udbina
Bihać
Ripač
Počitelj
Zvonigrad
Ptuj
Mitrovica
Šabac
Vukovar
Ilok 1526.
Osijek
Valpovo
Našice
Đakovo
Brod
Šamac
Doboj
Požega
Pakrac
Banja Luka
državna granica
granica pokrajine
Klis 1537. – godina pada pod Turke
bitka
Hrvatska
Dubrovačka Republika
Ugarska

«OSTACI OSTATAKA
NEGDAŠNJEG SLAVNOG HRVATSKOG KRALJEVSTVA»
(RELIQUIAE RELIQUIARUM) GRANICE GOD. 1606.
KORUŠKA
HABSBURŠKA
MONARHIJA
KRANJSKA
ISTRA
HRVATSKA
SLAVONIJA
BOSNA
1463.
1482.
granica Hrvatske 1526. god.
osvojeno do 1537. god.
osvojeno do 1606. god.
Kliš 1537. — godina pada pod Turke
1493. — važnija bitka s Turcima
hrvatska 1606. god.
Dubrovačka Republika
Ugarska

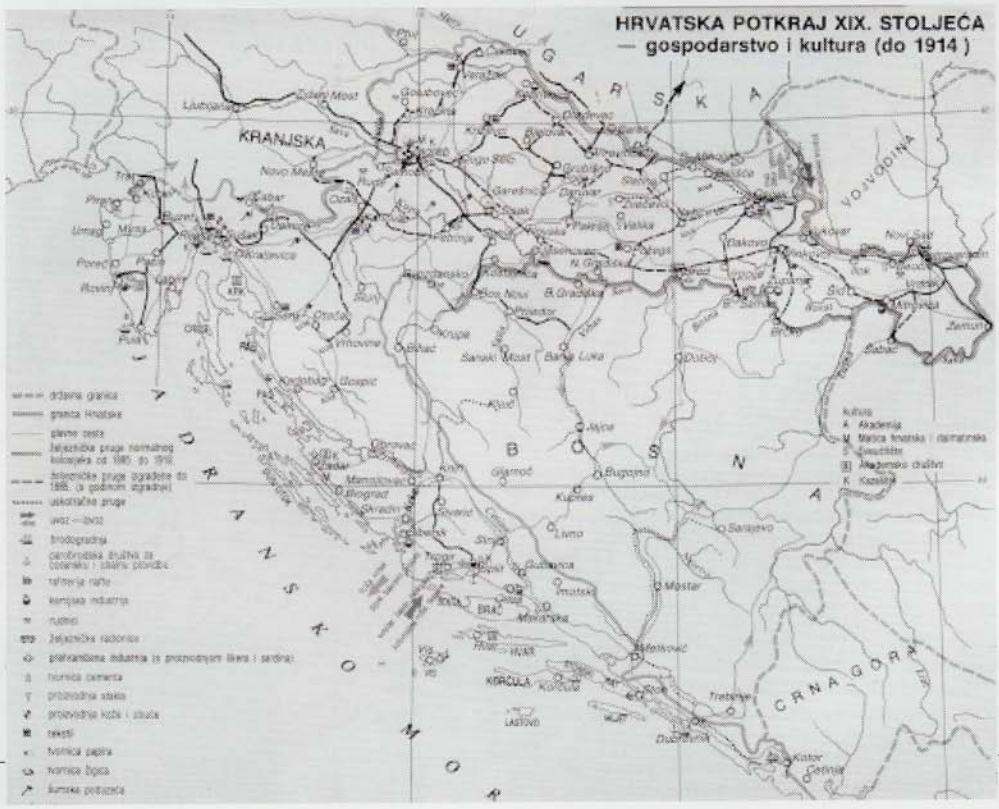
HRVATSKA POTKRAJ XIX. STOLJEĆA
— gospodarstvo i kultura (do 1914.)
KRANJSKA
UGARSKA
VOJVODINA
BOSNA
HERCEGOVINA
CRNA GORA
državna granica
granica Hrvatske
glavne ceste
željezničke pruge normalnog kolosijeka od 1885. do 1918.
željezničke pruge izgrađene do 1885. (s godinom izgradnje)
uskotračne pruge
uvoz — izvoz
brodogradnja
carinarnica (luka) za uzbonski i slavni promet
talionica rude
kemijska industrija
rudnici
željezničke radionice
prehrambena industrija (s proizvodnjom ulja i sardina)
tvornica cementa
proizvodnja stakla
proizvodnja kože i obuće
rekviti
tvornica papira
tvornica šibica
šumska pošumljenja
kulturni
A Akademija
M Matica hrvatska i dalmatinska
S Sveučilišta
Z Znanstveno društvo
K Kazališta

BANOVINA HRVATSKA (1939)
AUSTRIJA
MAĐARSKA
DRAVSKA BANOVINA
BANOVINA HRVATSKA
DUNAVSKA BANOVINA
ISTRA
VRBASKA BANOVINA
DRINSKA BANOVINA
ZETSKA BANOVINA
MORAVSKA BANOVINA
JADRANSKO MORE
državna granica
granice banovine
Banovina Hrvatska

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA (1941 — 1945)
NJEMAČKA
ITALIJA
MAĐARSKA
SLOVENIJA
NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA
BAČKA
BANAT
SRBIJA
CRNA GORA
HERCEGOVINA
JADRANSKO MORE
Nezavisna Država Hrvatska
pod talijanskom aneksijom (do Slovenije, do Dalmacije i Boke) ili upravom (Crna Gora)
pod njemačkom aneksijom (do Slovenije) ili upravom (Banat) ili okupacijom (Srbija)

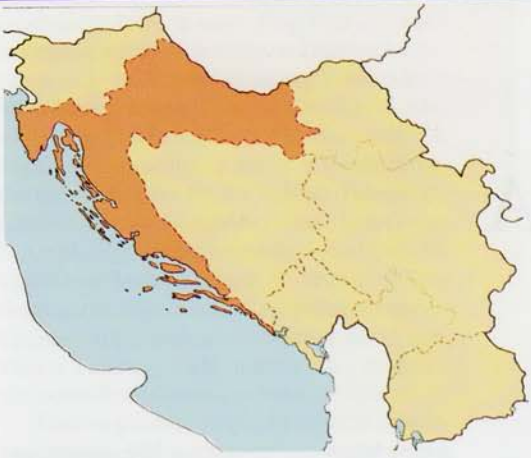

Hrvatske granice u sklopu FNRJ/SFRJ od 1945. do 1990. godine

REPUBLIKA HRVATSKA
(stanje studenoga 1992.)

Granice u kojima je Republika Hrvatska međunarodno priznata 1992. godine

DEMOGRAFSKA KRETANJA I MIGRACIJE

Ako se pođe od podataka bizantskog ljetopisca Konstantina Porfirogeneta, po kojima je u prvoj polovici 10. st. hrvatski kralj Tomislav imao vojsku od 100.000 pješaka, 60.000 konjanika, te osamdeset velikih brodova s po 40 i stotinu manjih brodova s 10-20 ratnika, može se procijeniti da je Hrvatska tada imala 1,6 do 2 milijuna stanovnika. Za usporedbu, Engleska je još u 15. stoljeću imala oko milijun žitelja.

U 14. st. Hrvatsko Kraljevstvo dijelilo se na Hrvatsku, Dalmaciju i Slavoniju. Velika većina stanovnika bili su Hrvati. U Slavoniju dolaze skupine Madžara, u Hrvatsku skupine naseljenika iz njemačkih zemalja, a u primorske gradove migranti s talijanskog poluotoka. U sve većem broju doseljavaju se Vlasi i Morlaci iz istočnog i jugoistočnog dijela Balkanskog poluotoka.

Od 7. do 18. stoljeća

Rimske provincije koje su g. 626. naselili Hrvati obuhvaćale su i današnju Bosnu, koja je bila banovina od dolaska Hrvata do 1377., kada se bosanski ban Tvrtko proglasio kraljem. Za Kulina bana (12/13. st.) počinje se u Bosni širiti bogumilstvo. No nakon što su g. 1340. u Bosnu stigli franjevci, zaslugom njihove bosanske vikarije do g. 1400. obraćeno je na katoličanstvo oko pola milijuna bogumila. Uoči pada Bosne g. 1463. u njoj je, po nekim procjenama, živjelo oko 700.000 katolika i 80-90 tisuća bogumila. Padom Bosne u ropstvo je odvedeno 100.000 ljudi, a 30.000 mladića odvedeno je u janjičare.

U 11 turskih provala, od pada Bosne do provale Hasan-paše 1591-2., u ropstvo je, kako se procjenjuje, odvedeno oko 530.000 Hrvata. G. 1516. donesen je zakon o progonu katolika, pa ih se oko 300.000 iselilo u slobodne dijelove Hrvatske: Dalmaciju, Pounje, Posavinu, varaždinski kraj, te u susjedne zemlje, napose u Gradišće i Moravsku. U istočnoj Hercegovini, zapadnoj Bosni i Semberiji dio je katolika, gdje nije bilo katoličkih svećenika, prešao na pravoslavlje, a pučanstvo po gradovima uglavnom je prihvatilo islam. Godine 1624. u Bosni i Hercegovini bilo je 900.000 muslimana, 300.000 katolika i 150.000 pravoslavaca (uglavnom neslavenskih Vlaha i pravoslaviziranih Hrvata katolika).

Poraz Hrvata na Krbavskom polju, 9. rujna 1493., donio je tragične posljedice za Hrvate. Poginulo je više od 13.000 ljudi — čitavo hrvatsko plemstvo. Iz Modruša se krbavsko-modruški biskup preselio u primorski grad Novi, a puk se odselio na sjever, na prostor između Save i Drave.

Raseljavanje Hrvata nastavilo se i tijekom cijelog 16. stoljeća. Nakon poraza na Mohačkom polju Hrvati masovno bježe i iz sjevernih krajeva preko Drave i Mure u jugozapadnu Madžarsku. Kralj Ferdinand tada dopušta gradnju više skela za prelazak Drave i Mure. Svakim pritiskom Turaka nepovratno su odlazili Hrvati u južnu Ugarsku. Istodobno su se iseljavali i u zapadne austrijske pokrajine, osobito u Kranjsku i Štajersku. Iseljavanje je uzelo toliko maha da su hrvatski staleži 9. rujna 1535. na saboru u Topuskom zatražili da se pučanstvo ne iseljava. Vapilo se za pomoć, ali uglavnom bez uspjeha. Hrvatski slavonski plemići ustvrdili su na saboru u Zagrebu 8. travnja 1584. da na »ostatku ostataka« Hrvatskog Kraljevstva nije ostalo više od 3000 dimova, dok je u prijašnjim vremenima sama Križevačka županija brojila do 12.000 dimnjaka. A usporedno s iseljavanjem Hrvata, Turci su u svojim pohodima i dalje otimali ljude i odvodili ih na istok u ropstvo.

Cijelo vrijeme trajalo je preseljavanje unutar Hrvatskog Kraljevstva, iz nesigurnih južnih u sigurnije sjeverne krajeve. Tako se plemići Keg-

levići sele g. 1494. iz kraja oko gornje Zrmanje i iz Kninske županije u Bužin, u Zagrebačku županiju, a g. 1522. nastanjuju se u Križevačkoj i Varaždinskoj županiji. Plemići Draškovići, nastanjeni u južnoj Hrvatskoj (Lika, Knin), sele se u Zagrebačku županiju, a zatim u Varaždinsku. Isto tako Berislavići, Dudići, Patačići, Hateževići, Bojničići, Forčići, Novakovići..., svi u istom smjeru. Uz plemiće sele se i kmetovi i slobodnjaci. Na ispražnjene krajeve dolazili su kršćani iz Turskog carstva, koje su zvali Vlasi, prebjezi, uskoci. Većinom su bili pravoslavne vjere. Tako su npr. Vlasi iz Turske g. 1538. naselili Srb i okolicu s 500 odraslih muškaraca sa ženama i djecom.

Turci na granici stvaraju jake vojničke posade, dopremajući Vlahe i novačeći ih u neredovnu vojsku, koja je u provalama na kršćansku Hrvatsku harala i robila, utirući tako put redovnim četama. Ti »vojnici«, nazivani i martolozi, nisu imala plaće, ali su imali pravo na dio plijena. U dijelovima Pakračkog i Požeškog sandžakata bili su tako brojni da je taj kraj nazvan Mala Vlaška. U drugoj polovici 16. stoljeća doseljavanje Vlaha postupno je jenjavalo. Porazom Turaka kod Siska 1593. i kod Petrinje 1596. prelaze Vlasi martolozi na kršćansku stranu. Evo nekih primjera tih prelazaka:

- Iz Pakračko-cerničkog i Požeškog sandžakata više tisuća Vlaha naseljava krajeve oko Križevaca, Rovišća, Ivanića i Poganca kod Koprivnice. Od g. 1601. iz turskog dijela Hrvatske počelo je jače naseljavanje Vlaha u kršćanski dio Hrvatske. Tako su se Vlasi iz Like, Krbave i Korenice preselili u dolinu rijeke Gacke oko Otočca. Istodobno veća skupina Vlaha naseljava Gomirje, vlasništvo Zrinskih, u koje tada dolaze srpski kaluđeri i osnivaju manastir. G. 1606. dolaze Vlasi i Morovlasi (Morlaci) u mjesta Moravice (Mavrovice), Vrbovsko i Lič, koja su pripadala Frankapanima.
- Nakon poraza turske vojske pod Bečom 1683. počeo je rat za oslobođenje hrvatskih zemalja od Turske. Eugen Savojski provalio je u Bosnu do Sarajeva, ali se morao povući. Iz porječja Bosne iselilo se tada još oko 40.000 Hrvata katolika. Ramski franjevci izveli su g. 1688. iz Rame, Kupresa i okolice u Dalmaciju oko 40.000 ljudi. Od Bečkih ratova 1683. do 1739., kada je Bosna dobila svoje sadašnje granice, iz nje se iselilo više od 200.000 katoličkih Hrvata, a u Bosni ih je ostalo svega 40-ak tisuća. Istodobno se oko 100.000 Hrvata koji su prešli na islam u Dalmaciji, Lici i Slavoniji, kada su ti krajevi prešli u ruke kršćana, povuklo u Bosnu i Hercegovinu.

Do Bečkih ratova (1683.-1699.) Hrvati katolici i muslimani bili su svjesni zajedničke narodne pripadnosti. Bili su obiteljski miješani, istog pisma (bosančica), jezika (ikavica), običaja... Od bečkih ratova domaći muslimani brane Bosnu od kršćanskih osvajanja i počinju izražavati svijest o posebnosti.

19. i 20. stoljeće

Sredinu 19. st. obilježava početak trajnog masovnog iseljavanja Hrvata u prekomorske zemlje i u manjoj mjeri u europske zemlje. Procjenjuje se da se s područja današnje Republike Hrvatske od sredine 19. st. do Prvoga svjetskog rata iselilo oko 340.000 osoba. Za vrijeme Prvoga svjetskog rata i neposredno nakon njega iselilo se oko 150.000 ljudi.

U razdoblju između dvaju svjetskih ratova u prekomorske zemlje iselilo se oko 100.000 ljudi, a u europske oko 10.000. U ratnim i poratnim godinama Drugog svjetskog rata, 1941.-1947., iselilo se oko 250.000 osoba. U razdoblju od 1948. do 1981. iz Republike Hrvatske trajno se iselilo 325.000 osoba, od 1981. do 1991. trajno se iselilo daljnjih 45.000 ljudi. U cijelom razdoblju od sredine 19. stoljeća do 1990. iz Republike Hrvatske iseljeno je ukupno 1.250.000 stanovnika. Od tog broja za trajno je iseljeno najmanje 810.000 Hrvata. U istom razdoblju u Hrvatsku je doseljeno oko 300.000 osoba izvan područja bivše Jugoslavije.

Svim gubicima stanovništva nastalima zbog iseljavanja treba dodati strahovite demografske gubitke u Drugom svjetskom ratu i neposredno nakon njega. Broj žrtava tek se egzaktno utvrđuje, a svakodnevno otkrivanje novih jama od Bleiburga pa nadalje, tragom Križnoga puta, približava nas sve više najcrnjim procjenama. Znakovit pokazatelj da su žrtve bile vrlo velike jest spolna struktura stanovništva prema narodnosti iz knjige popisa g. 1948. (izdana u Beogradu). Zna se, naime, da u ratu najviše ginu mladići, a po tom popisu na 1000 Hrvatica u dobi 25-29 godina bilo je 727 Hrvata iste dobi. Za usporedbu, na 1000 Srpkinja u dobi 25-29 bilo je 866 Srba. Podaci su prikupljeni na razini bivše Jugoslavije.

Kako se tijekom povijesti kretalo stanovništvo u hrvatskim zemljama i njegova nacionalna struktura, vrlo pregledno prikazao je Mladen Lorković u svojoj knjizi »Narod i zemlja Hrvata« (Zagreb, 1939.). Po Lorkoviću, u Bosni i Hercegovini broj je katolika Hrvata bio g. 1743. spao na najmanjih 40-ak tisuća, a otad počinje stalno rasti, osobito nakon što je Austro-Ugarska preuzela vlast u Bosni i Hercegovini.

Broj stanovnika u Herceg-Bosni:

GODINA	Katolici	Muslimani	Pravoslavci	Ukupno
1743.	43.822			
1779.	76.439			
1840	128.192			
1877.	199.192			
1878.	209.391	448.613	496.485	1,158.440
1885.	265.788	492.710	571.250	1,336.091
1895.	334.142	548.632	673.246	1,568.092
1910.	434.061	612.137	825.418	1,898.044
1921.	443.914	588.247	829.162	1,889.929
1931.	549.579	717.590	1,030.498	2,326.673

Hrvatske zemlje, u koje Lorković ubraja Banovinu Hrvatsku (Hrvatsku i Slavoniju), Dalmaciju i Herceg-Bosnu, imale su sljedeće promjene u broju i nacionalnoj strukturi pučanstva:

	1785	1840
Banska Hrvatska	1,172.000	1,605.700
Dalmacija	250.000	390.400
Herceg-Bosna	850.000	950.000
Ukupno	2,272.000	2,946.100

Broj Hrvata (po Lorkoviću: katolika i muslimana) u hrvatskim povijesnim zemljama (s Međimurjem), g. 1840.:

Banska Hrvatska	1,250.000
Herceg-Bosna	550.000
Dalmacija	300.000
Ukupno	2,100.000

Kretanje broja stanovnika u hrvatskim povijesnim zemljama po Lorkoviću je 1880. i 1931. bilo sljedeće:

	1880.	1931.
Katolici	1,791.000	3,069.600
Muslimani	445.000	716.000
Srbi	1,071.000	1,847.400
Nijemci	86.500	145.500
Mađari	45.000	70.600
Ukupno	3,527.000	6,043.400

K tome, u Istri je po popisu g. 1910. živjelo još 167.966 Hrvata, tako da je ukupan broj Hrvata g. 1931. iznosio u hrvatskim povijesnim zemljama (odnosno u Istri g. 1910.) 3,237.566 (bez muslimana), ili 3.954.166 (s muslimanima).

Po popisu iz g. 1948. udio Hrvata u Bosni i Hercegovini iznosio je 24%. Intenzivnim iseljavanjem Hrvata iz Herceg-Bosne u Republiku Hrvatsku, te u zemlje izvan bivše Jugoslavije, udio Hrvata smanjio se na 17,3% po popisu g. 1991. Broj Hrvata u Herceg-Bosni smanjio se od g. 1971. do 1991. i u apsolutnom iznosu, sa 772.491 na 755.895, iako je u istom razdoblju ukupan broj stanovnika porastao s 3,746. 111 na 4,364.574.

U Republici Hrvatskoj u razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata udio Hrvata zadržava se na oko 79%, osim popisa g. 1981., kada je pao na 75%. To je objašnjivo činjenicom da se te godine 8% stanovništva Hrvatske izjasnilo »Jugoslavenima«. Kako je u vrijeme popisa g. 1991. (travanj) »jugoslavenstvo« bilo na izdisaju, to se najveći dio Hrvata (ali i ostalih nacionalnosti) koji su se g. 1981. izjasnili kao tzv. Jugoslaveni »vratio« nacionalnom izjašnjavanju. Hrvata je bilo 3.736.356 odnosno 78,1%.

	1948.	1953.	1961.
Ukupno	3.779.858	3.936.022	4.159.696
Hrvati	2.975.399	3.128.661	3.339.890
Srbi	543.795	588.756	624.991
"Jugoslaveni"	—	16.964	15.560

	1971.	1981.	1991.
Ukupno	4.426.221	4.601.469	4.784.265
Hrvati	3.513.467	3.454.661	3.736.356
Srbi	626.789	531.502	581.663
"Jugoslaveni"	84.118	379.057	106.041

Vojvodina je imala osobitu migracijsku povijest. Pred Turcima su se u nju sklanjali i Hrvati i Srbi, a bilo je i raznih drugih useljenika. Prilikom stvaranja Kraljevine SHS postotak Srba u Vojvodini iznosio je 29%, ali je samo iz Hrvatske i Herceg-Bosne kralj Aleksandar naselio u Vojvo-

dinu 100.000 Srba, pa je tako njihov udio za nekoliko godina povećan na 33%. Nakon Drugog svjetskog rata od oko pola milijuna Nijemaca koji su živjeli u Jugoslaviji, većma u Vojvodini, ostalo je g. 1948. njih svega 55.000. Od 225.000 kolonista koji su se g. 1945. doselili na imanja Nijemaca u Vojvodini, čak 72% bili su Srbi i 18% Crnogorci.

Godine 1918. Srijem je u sastav jugoslavenske države ušao preko Narodnog vijeća iz Zagreba. Godine 1939. Banovini Hrvatskoj pripao je znatan dio Srijema. Za vrijeme NDH čitav Srijem do Zemuna bio je u njezinu sastavu. Srijem je pripadao Hrvatskoj i prema partizanskoj podjeli sve do 1943., no godine 1945. povučena je granica u Srijemu po etničkom principu, a Bačka je cijela ostala u Vojvodini odnosno Srbiji — po geografskom principu (Dunav). Da se poštovao etnički princip, zapadna Bačka pripala bi Hrvatskoj.

Novija populacijska kretanja

Nakon populacijskog udara zbog golemih žrtava tijekom 2. svjetskog rata i neposredno nakon njega, broj Hrvata i ukupnoga pučanstva u Hrvatskoj trajno je rastao. Tome su znatno pridonijele trajne migracije iz susjedne Bosne i Hercegovine, a i useljavanja iz drugih republika bivše Jugoslavije.

U razdoblju 1780.-1990. najveći broj rođenih na području današnje Republike Hrvatske bio je g. 1910. — oko 140.000. Nakon II. svjetskog rata radalo se jedno vrijeme 90-96 tisuća djece godišnje, a potkraj 90-ih taj je broj pao na oko 55.000. Istodobno smrtnost se približila broju rođenih (rast stope smrtnosti posljedak je starenja pučanstva), a kretanje je prema većem broju umrlih od novorođenih. Od 1956. pučanstvo se u Hrvatskoj nije obnavljalo na istoj razini, jer od tada do početka 90-ih jedna žena u fertilnoj dobi nije radala u prosjeku ni dvoje djece. Tako nepovoljnu stanju znatno je pridonio velik broj pobačaja, koji su se, unatoč zakonskim ograničenjima, godinama u praksi (i)legalno obavljali.

Iz dobno-spolne piramide pučanstva Republike Hrvatske (v. grafikon), po popisu iz 1991., vidljivi su ožiljci 2. svjetskog rata i strmoglava pada nataliteta, osobito u posljednjih 10-ak godina.

Pučanstvo je u Hrvatskoj sve starije. Po popisu iz g. 1991. prosječna je starosna dob 36,5 godina. Na ubrzavanje starenja još više utječe sve uža baza najmladeg naraštaja (0-10 godina). Demografi inače procjenjuju da je stopa nataliteta od 14 promila prag ispod kojega se pučanstvo ne obnavlja ni na istoj razini. Kada bi ta stopa u Hrvatskoj bila (samo) 14 promila, radalo bi se oko 70.000 djece godišnje, odnosno 15.000 više nego što se radalo krajem 80-ih. Malobrojnost mladih naraštaja, ako se stvarni trend (80% naselja naginje depopulaciji) ne preokrene, stvarat će sve veći demografski problem i ugroziti biološku obnovu hrvatskog naroda.

U velikosrpskoj agresiji na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu koja je počela g. 1990. Hrvati su bili prognani iz mnogih svojih područja, posebno iz onih na kojima su bili nasilno prorijeđeni tijekom ili poslije II. svjetskog rata. To se posebno odnosilo na dolinu Une, Baniju, zapadni Srijem, istočnu Slavoniju, Baranju, dijelove Korduna, Like i sjeverne Dalmacije, na neka područja Bosne i Hercegovine te na Srijem, Bačku i Kosovo u Srbiji. U Boki Kotorskoj, u kojoj je prije nastanka prve Jugoslavije (1918.) živjela hrvatska većina, tijekom 70 godina populacijska se slika iseljavanjem i zastrašivanjem Hrvata izmijenila, tako da su (po popisu 1991.) Hrvati samo u općini Tivat imali relativnu većinu. Istodobno, u Hrvatskoj je g. 1991. privremeno smješteno na stotine tisuća izbjeglica iz ratom zahvaćene Bosne i Hercegovine, među kojima je oko 80% muslimanskih.

Dobno-spolna struktura Hrvatske po popisu iz 1991.

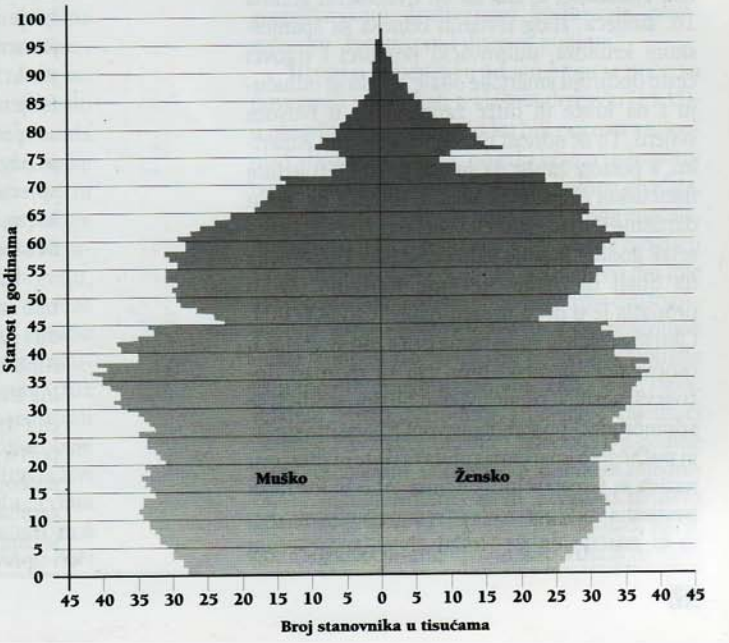

ISELJENA HRVATSKA

Hrvatska je izrazito iseljenička zemlja. Razmjerno broju stanovništva ona danas ima vjerojatno najveću dijasporu od svih europskih zemalja. Točan broj iseljenika nije moguće utvrditi budući da se u svim fazama iseljavanja nisu prikupljali podaci, niti ih poznaju statistike zemalja useljenja, jer su hrvatski doseljenici bili uglavnom registrirani po zemlji iseljenja, a to je bila Austro-Ugarska odnosno Jugoslavija. Još je teže utvrditi broj osoba hrvatskog podrijetla koje su rođene u stranim zemljama. Ipak, na temelju dostupnih podataka te služeći se raznim posrednim metodama može se gotovo sa sigurnošću ustvrditi da danas približno svaki treći Hrvat živi izvan domovine.

Hrvatski dodiri s Amerikom kao najvećim iseljeničkim odredištem odvijaju se od njezina otkrića. Neki povjesničari pretpostavljaju da je hrvatskih pomoraca bilo i na Kolumbovim ladama. Pouzdano se zna da od dvadesetih godina 16. stoljeća, zbog izvrsnih odnosa sa španjolskom krunom, dubrovački pomorci i trgovci često dodiruju američke obale, a neki se odlučuju i na kraće ili duže zadržavanje u Novom svijetu. To se odnosi na Srednju i Južnu Ameriku, a postoje zapisi da su već g. 1543. u jednoj francuskoj ekspediciji koja se iskrcala na obalu današnje Kanade sudjelovala i dva Hrvata. Pedesetak godina kasnije jedna engleska ekspedicija na obali današnje Sjeverne Karoline (SAD) pronašla je u drvu urezan napis: CROATOAN. Oko toga isplele su se razne priče, no svakoj je u osnovi neki hrvatski brod čiji su mornari doživjevši nesreću ostali živjeti u blizini, srodivši se s domorodačkim stanovništvom. U svakom slučaju pučanstvo koje danas obitava na tom prostoru naziva se Croatan Indijancima. Ako bi još neka povijesna vrela potvrdila navedene pretpostavke, to bi značilo da su Hrvati živjeli u Sjevernoj Americi već onda kad su Englezi slali ekspedicije koje su ispitivale mogućnosti kolonizacije.

Pomorce, trgovce i avanturiste slijedili su misionari. U 17. i 18. stoljeću u Južnoj Americi boravi plejada hrvatskih isusovaca. Osim što su evangelizirali domorodačko stanovništvo, ostavili su dubok trag u znanosti istražujući nepoznata područja, praveći zemljopisne karte, skupljajući demografske, etnografske, hidrološke i ine podatke. Među njima prednjačili su Ivan Ratkaj i Ferdinand Konščak. I dok su njihovi hrvatski prethodnici dolazili s jadranske obale, isusovci su stizali iz hrvatske unutrašnjosti, u većini slučajeva boraveći prethodno u Zagrebu, gdje su pripremani za misiju.

Sve do osamdesetih godina prošlog stoljeća iseljavanje iz Hrvatske u prekooceanske zemlje nema grupni značaj. Od tada Hrvati sudjeluju u svim prekooceanskim iseljeničkim gibanjima, slijedeći i njihove osnovne pravce: prema Sjevernoj i Južnoj Americi, Australiji, Novom Zelandu i Južnoafričkoj Republici. Početkom 20. st. iseljavanje iz Hrvatske toliko se ubrzava da prijeti demografskom katastrofom. Hrvate je iz Hrvatske u to vrijeme potiskivala agrarna prenapučenost, biljne bolesti (peronospora), gospodarsko zaostajanje, loše zakonodavstvo (tzv. vinska klauzula) — jednom riječju opće zaostajanje u gospodarskom i društvenom razvoju, što je bilo posljedica i političkog položaja Hrvatske u Austro-Ugarskoj. Poslovi oko prijevoza putnika bili su vrlo unosni te su se u njih ubacili mnogi pojedinci, ustanove, društva i prijevozničke tvrtke. Pred Prvi svjetski rat cijela je Hrvatska bila posuta promidžbenim materijalom koji je vabio ljude na iseljavanje. Velika konkurencija prijevoznika snizila je cijenu brodske karte, a pojavilo se i tzv. lančano iseljavanje, tj. da su iseljenici koji su se koliko-toliko situirali za sobom povlačili rodbinu i prijatelje. Iseljavanju je pogodovalo i nepostojanje zakona koji bi ga sprečavali. Oni se pojavljuju tek pred Prvi svjetski rat, kada je Austro-Ugarska uvidjela da ostaje bez regruta.

Između dvaju svjetskih ratova iseljavanje je bilo znatno usporeno. Sjedinjene Države provodile su restriktivnu useljeničku politiku, a Južnu Ameriku potresala je od sredine dvadesetih godina snažna kriza, tako da je čak počela repatrijacija. Ipak, stasanjem naraštaja rođenog u dijaspori u međuraću se oblikuju hrvatske iseljeničke naseobine u svim tradicionalno useljeničkim zemljama. Velik dio migranata iz Hrvatske tada je usmjeren u europske zemlje Francusku, Belgi-

ju i Njemačku, no pokazalo se da je tada njihov boravak bio doista privremen.

Sljedeći iseljenički val pokrenut je na kraju i nakon Drugoga svjetskog rata. Ovaj put radilo se uglavnom o političkim izbjeglicama koji su, povukavši se iz Nezavisne Države Hrvatske i proboravivši neko vrijeme u izbjegličkim logorima u Austriji i Italiji, otišli uglavnom u Južnu Ameriku, poglavito u Argentinu. U komunističkoj Jugoslaviji putovnica je dugo bila povlastica, pa je iseljavanje iz Hrvatske dugo imalo ilegalan značaj. Tek nakon pada Aleksandra Rankovića i »privredne reforme« šezdesetih godina otvoren je ventil socijalnog i nacionalnog nezadovoljstva usmjeravanjem stotina tisuća hrvatskih radnika preko granica. Dio njih se u međuvremenu vratio, dok se drugi dio pretvorio iz privremenih u trajne iseljenike. Najviše je Hrvata u Njemačkoj, a njihov broj procjenjuje se na pola milijuna. Iseljavanje iz Hrvatske kulminiralo je g. 1970/71., poprimivši u demografskom smislu katastrofalne razmjere. No, ono je Jugoslaviji donosilo i velik devizni priljev, a najviše su se ionako iseljavali Hrvati, pa je vlastima u Beogradu to itekako odgovaralo.

Nastavilo se i prekooceansko iseljavanje, u prvome redu u Australiju i Kanadu. Osamdesetih godina osobito je aktualan »odljev mozgova« u razvijene zapadne zemlje, osobito u SAD i Kanadu, pa je i time Hrvatska nemjerljivo osiromašena. Iseljenički proces, koji je koncem 80-ih slabio, oživljen je brutalnom srpskom agresijom na Hrvatsku te Bosnu i Hercegovinu 1991-1992. odnosno strašnim posljedicama rata i ratnih razaranja te privremene okupacije dijelova hrvatskog teritorija. U tom su razdoblju prisilna iseljevanja i preseljavanja masovna i drastična.

Zbog »lančanog iseljavanja« Hrvati su često tako grupirani u zemljama useljenja da se znalo govoriti kako žive u svojim kolonijama, premda na cijelom američkom kontinentu — od Aljaske do Ognjene zemlje — nema većeg naselja u čijem se telefonskom imeniku ne nalazi makar pokoje hrvatsko prezime. U Južnoj Americi najviše Hrvata živi u Argentini, Brazilu, Čileu, Urugvaju, Peruu, Boliviji i Venezueli. U Argentini najveće hrvatske kolonije nalaze se u provinciji i gradu Buenos Airesu, no stare naseobine Hrvata postoje i u provincijama Santa Fe, Chaco, Santa Cruz i Patagonija. U Brazilu, kamo su Hrvati stizali između dvaju ratova uglavnom s jadranske obale (poglavito s otoka Korčule), glavnina Hrvata živi u državi Sao Paolo. U Čileu, koji je među prvima ugostio Hrvate, hrvatske su kolonije najstarije, a najveće su u: Antofagasti, Punta Arenasu, Porveniru, Arici, Iquiqueu, Tocopilli i Calami. Pečat im daju doseljenici s otoka Brača. Od Prvog svjetskog rata traje i unutarnja reemigracija u glavni grad Santiago, koji se nametnuo kao središte poslovnog, kulturnog i društvenog života čileanskih Hrvata. U Peruu su najstarije hrvatske kolonije u Callau, Cerro de Pascu i Limi, u Boliviji to su Oruro, Potosi, Ujuni, La Paz i Cochabamba, dok su u drugim južnoameričkim republikama Hrvati uglavnom nastanjeni u glavnim gradovima.

Prve hrvatske kolonije na području SAD utemeljene su na ušću Mississippija u Louisiani te u Kaliforniji, dok su se kasnije Hrvati uglavnom doseljavali u velika industrijska središta (Chicago, Pittsbourgh, Detroit, Cleveland itd.), radeći u njima kao fizički radnici. U Južnoafričkoj Republici Hrvati žive pretežito u Pretoriji i Johannesburgu. U Australiji je najviše od oko 350.000 Hrvata u Perthu i okolici te na metropolitanskom području Melbournea i Sydneya, a na Novom Zelandu u Aucklandu. Ovisno o području iseljenja kao i spletu drugih okolnosti, Hrvati su se u pojedinim naseobinama bavili određenim zanimanjima. Tako su u Buenos Airesu najčešće bili lučki radnici i mornari, u Čileu trgovci (među kojima se vrlo brzo izdvojio znatan broj veoma bogatih poslovnih ljudi), u Peruu i Boliviji trgovci i rudari, na ušću Mississippija oštrigari, u Kaliforniji ribari i voćari, u Johannesburgu mesari, na Novom Zelandu kopači kauri smole itd. Naraštaji rođeni u dijaspori rijetko su se bavili zanimanjima roditelja. Znatan dio njih školuje se i brzo integrira u dotična društva, u kojima mnogi zauzimaju istaknuta mjesta na gospodarskom, društvenom, kulturnom, znanstvenom, športskom i drugim poljima.

Hrvati u iseljeništvu od samog su se početka povezivali i okupljali u vlastita društva. U SAD-u okupljališta su na početku bili poznati »saloони« i »boardinghousi«, no vrlo brzo u pojedinim naseljima utemeljuju se društva raznog značaja, među kojima je najviše onih potpornog značaja. Prvo društvo Hrvati su utemeljili u San Franciscu 17. studenoga 1857. godine, nadjenuvši mu ime »Slavonsko-Ilirsko uzajamno potporno društvo«. Kasnije, kada je gotovo svaka hrvatska naseobina imala jedno ili više društava, pojavila se potreba za njihovim objedinjavanjem. Tako je g. 1894. udaren temelj Narodnoj Hrvatskoj zajednici (kasnije Hrvatskoj bratskoj zajednici), a godine 1921. utemeljuje se Hrvatska katolička zajednica. U Južnoj Americi prvo hrvatsko društvo utemeljeno je u peruanskoj luci Callao 1871. godine i bilo je imenovano kao »Društvo slav-

jansko od dobročinstva«. Samo do Prvog svjetskog rata na tom kontinentu djelovalo je više od četrdeset različitih iseljeničkih društava, među kojima su bila i veoma ugledna vatrogasna društva. Pokušaj objedinjavanja društava godine 1913. u Hrvatski savez Južne Amerike nije uspio zbog rata, ali i zbog snažne jugoslavenske propagande.

Hrvati se dosta rano javljaju i svojim iseljeničkim novinstvom, koje je odigralo veliku ulogu u očuvanju nacionalne svijesti. Vlastite novine često su bile kriterij uspješnosti pojedine iseljeničke grupe, tako da su se Hrvati trudili imati glasilo na svom jeziku u gotovo svim većim naseobinama. Iseljeničke novine često su se bavile »visokom politikom«, a cilj im je često bio informiranje čitatelja o zbivanjima u domovini. Najveći broj hrvatskih iseljeničkih novina bili su tjednici, a samo ponetko usudio se pokrenuti dnevni list kakav je npr. bio »Narodni list«, koji je od 1895. godine izlazio u New Yorku. O šarenilu kvalitete, uredivačkih koncepcija i političke orijentacije možda najbolje govori njihov broj: od 1900. do 1940. godine samo u SAD izlazilo je 227 listova hrvatskih doseljenika.

Neprocjenjivu ulogu u očuvanju nacionalne svijesti odigrala je Katolička crkva. Skrbeći u svakom pogledu o iseljenicima u doba kada su službeni predstavnici zemlje iseljenja uhodili emigrante i spletkarili po naseobinama, Crkva je stekla opće povjerenje i često bila nositelj mnogih aktivnosti koje su iseljenike zbližavale međusobno, ali i s domovinom. Hrvatske katoličke župe i misije žarišta su hrvatskog jezika i nacionalne kulture. Posebno je važna i uloga novinstva, izdavačke djelatnosti, te kulturnog i intelektualnog rada poslijeratne hrvatske državotvorne emigracije. U teškim uvjetima, s tajnom jugoslavenskom policijom za petama i ne baš blagonaklonim držanjem domaćih vlasti, hrvatski emigranti učinili su velika djela i dali velik doprinos očuvanju hrvatske državotvorne misli kako u iseljeništvu tako i u domovini. Samo u Argentini hrvatske političke izbjeglice tiskale su od 1946. do 1990. godine 52 periodične publikacije na hrvatskom i 10 na španjolskom jeziku. U emigraciji je cvala književnost i publicistika, a najveće kulturno značenje imali su časopis »Hrvatska revija« i Knjižnica »Hrvatske revije«, koje je uređivao književnik-emigrant Vinko Nikolić. Od listova afirmirala se 70-ih i 80-ih godina među hrvatskom emigracijom širom svijeta »Nova Hrvatska«. Cijeli taj opus tek čeka svoje istraživače i pravo vrednovanje. Isto je i kad je riječ o brojnim društvima i organizacijama koje su ti domoljubi pokrenuli, često uz velika odricanja i žrtve.

Hrvati su posvuda lojalni i zahvalni građani država u kojima su našli kruh ili utočište. Zemlju useljenja oni u pravilu drže kao svoju drugu domovinu, ne zaboravljajući prvu, što su nebrojeno puta i dokazali. Istraživanja pokazuju da od utemeljenja hrvatskih iseljeničkih kolonija osamdesetih godina prošlog stoljeća nije bilo nijedne patriotske ni humanitarne akcije u domovini u kojoj oni nisu nesebično sudjelovali, okrunivši svoje domoljublje neprocjenjivim sebedarjem u domovinskom ratu 1991-1992. i uopće u borbi za hrvatsku državu.

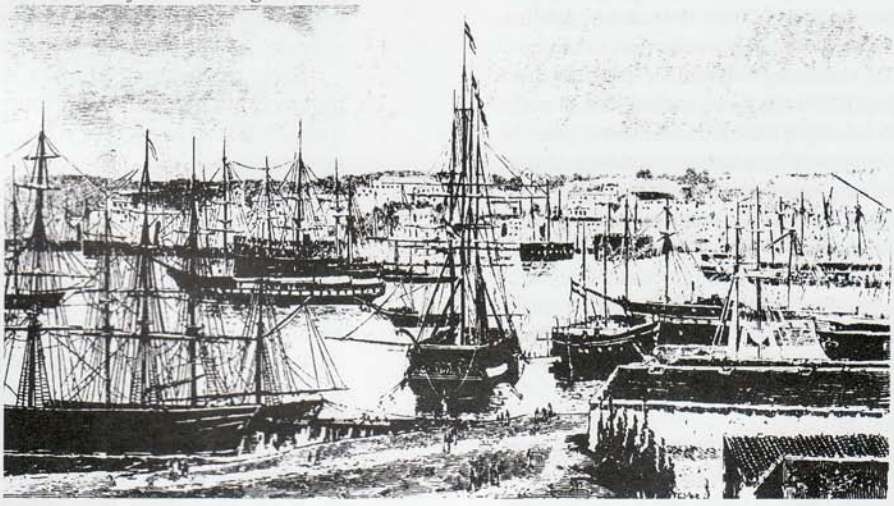

Jedrenjaci u riječkoj luci

SLAVNI DOMOLJUBI

Hrvatski je narod od pamtivijeka bio u borbi za samoodržanje, imajući često za neprijatelja sile i vojske mnogo veće i jače od svojih. To je i bilo razlogom da su na oltar hrvatske slobode položene nebrojene žrtve. Najzaslužnije domoljube narod je očuvao u sjećanju i štovanju. Mnogi su narodni vođe, zaslužnici i junaci ostali anonimni, ali su imena najslavnijih domoljuba ostala neizbrisiva iz hrvatske povjesnice. Ograničen prostor dopušta da ovdje spomenemo samo najznamenitije.

Kao jedan od prvih takvih velikana pamti se **Ljudevit Posavski**, koji je, po poznatim podacima, g. 817.-823. vladao Panonskom Hrvatskom, sa sjedištem u Sisku. Godine 819. poveo je protufranački ustanak, koji je nakon tri godine neravnopravne borbe bio skršen.

Od 12 knezova koji su vladali Dalmatinskom Hrvatskom prije nego što je Hrvatska postala kraljevstvo najpoznatiji su:

Knez **Višeslav**, koji je ostavio o sebi spomen na mramornoj krstionici u stolnoj crkvi u Ninu, gdje je i kapela Sv. Križa, koju je oko g. 800. podigao najstariji poznati hrvatski župan Godeslav.

Knez **Trpimir** (845.-864.), rodočelnik hrvatske vladarske loze Trpimirovića, u borbi oko bizantskih gradova 846. potukao je bizantsku vojsku kraj Zadra, a 852. potukao je Bugare, koji su ugrožavali Srijem i Slavoniju. Iako je knez Trpimir priznavao vlast franačkog cara, drži se da je Dalmatinska Hrvatska u njegovo vrijeme potpuno samostalna država. Poveljom od 4. ožujka 852. darovao je splitsko-solinskom nadbiskupu imanja, nazivajući se »pomoću Božjom knez Hrvata« (*dux Croatorum*), i to je dosad najstariji spomen hrvatskog imena na latinskom jeziku.

Knez **Domagoj** (864-876.) bio je strah i trepet Mlečanima na Jadranu, pa su ga prozvali »*dux pessimus Sclavorum* — najgori hrvatski knez«. Uspješno je ratovao i sa Saracenima, koje je otjerao od Dubrovnika i s hrvatske obale te ih istjerao iz Jadrana. U njegovo doba Dalmatinska se Hrvatska konačno oslobodila franačke vlasti.

Knez **Branimir** (879.-892.) ratovao je za Jadran s Mlečanima te im nakon pobjede u pomorskoj bitki kraj Makarske 887. nametnuo danak za slobodnu plovidbu morem. U tom boju poginuo je i sam mletački dužd Petar Kandijan. U Branimirovo doba Hrvati su se zauvijek od-

Krunidba prvog hrvatskog kralja, Tomislava, prema viziji slikara Otona Iveković

lučili za papu i Katoličku Crkvu, a Hrvatska je prvi put međunarodno priznata; pisma koja je papa Ivan VIII. poslao knezu Branimiru i hrvatskom svećenstvu i narodu s blagoslovom (21. svibnja i 7. lipnja 879.) bila su potvrda onodobnoga međunarodnog javnog priznanja hrvatske države.

Od 14 kraljeva iz hrvatske narodne dinastije najpoznatiji su:

Kralj **Tomislav**, koji je vladao Dalmatin-

skom Hrvatskom kao knez od 910. do 925., kad je, po predaji, na Duvanjskom polju okrunjen za hrvatskog kralja. Kralj Tomislav zaustavio je madžarsku najezdu na Hrvatsku, potisnuo Madžare preko Drave, ujedinio Dalmatinsku Hrvatsku i Panonsku Hrvatsku i osigurao hrvatsku granicu sa sjevera, a 927. nanio težak poraz Bugarima i tako od njih zaštitio raške (srpske) vladare. Po Porfirogenetovu svjedočanstvu, u Tomislavljevo doba Hrvatska je imala snažnu vojsku od 100 tisuća pješaka, 60 tisuća konjanika, 100 velikih i 80 manjih brodova, a teritorij hrvatske države proširio je na površinu od 81.500 četvornih kilometara.

Kralj **Petar Krešimir IV.** (1058.-1074.) jedan je od najslavnijih hrvatskih vladara. Vladao je dosad najvećim hrvatskim teritorijem, od Istre do Boke Kotorske, a mudrom upravom učinio je da je u Hrvatskoj vladalo blagostanje koje je urodilo unutrašnjim mirom i stabilnošću države. Osobito su procvali hrvatski gradovi uz more, poglavito Šibenik, Biograd, Zadar i Nin. Kralj Petar Krešimir IV. bio je pouzdan branitelj Jadrana, a nazivao ga je »*mare nostrum*!« (»naše more!«).

Hrvatska je osobito u vrijeme kralja **Zvonimira** (1075.-1089.), prihvaćanjem papinske političke doktrine i saveza, pristajanjem uz reformni pokret i zaštitu Crkve u Hrvatskoj, postigla stabilan unutrašnji i međunarodni položaj. Godine 1079. kralj Zvonimir ratuje s istarskim knezom, podanikom papina protivnika, njemačkog cara Henrika IV., a zatim na Jadranu protiv Bizanta i Venecije. U Zvonimirovo doba Hrvatska je doživjela gospodarski i kulturni procvat. Poznata je i njegova gradnja trobrodne bazilike u mjestu Biskupija kraj Knina, gdje je stolovao, a znamenita je Zvonimirova darovnica samostanu sv. Lucije u mjestu Baška na otoku Krku — Bašćanska ploča. Na njoj je, koliko se dosad zna, prvi put uklesano hrvatskim pismom glagoljicom i hrvatskim jezikom ime hrvatskog vladara, hrvatski vladarski naslovi i drugo. Legendu da je kralj Zvonimir ubijen opovrgavaju podaci iz vremena neposredno nakon njegove naravne smrti.

Kralj **Petar Svačić** (1093.-1097.) posljednji je vladar iz hrvatske narodne dinastije. Kad su nakon smrti kralja Zvonimira u Hrvatskoj nastale borbe za prijestolje, stao je na čelo one strane čiji su pristaše imali najrazvijeniju hrvatsku narodnu i državotvornu svijest te se energično suprotstavljao najstojanjima da brat Zvonimirove udovice Jelene Lijepe, madžarski kralj Ladislav, postane hrvatskim vladarem. U svibnju 1097. na gori Gvozdu suprotstavio se Madžarima i kao lav boreći se poginuo za slobodu i neovisnost Hrvatske, po čemu se ta gora naziva Petrova gora. Ipak, Kraljevina je Hrvatska g. 1102. dragovoljno stupila u državni savez s Ugarskom i u tom savezu ostala sve do 1526.

Pavao I. Šubić Bribirski (1271.-1312.) pripadao je jednom od dvanaest prastarih hrvatskih plemićkih rodova (»*genus Subbithorum*«), koje je u »Bribirskoj župi nastavalo od dolaska Hrvata« (V. Klaić). Starohrvatsko pleme Šubića je »čiste hrvatske krvi, niklo iz hrvatskoga gnijezda i ostalo hrvatsko do posljednjega daha svoga« (V. Klaić). Prvi poznati župan Birbirski iz roda Šubića bio je Budić, koji je upravljao Bribirskom županom u doba kralja Petra Krešimira IV. Velikoga i uz to obavljao dvorsku službu kraljeva posteljnika. Šubići su bili u rodbinskim svezama s kraljem Zvonimirom. Najslavniji od Šubića Bribirskih bio je Pavao I., hrvatski ban (*banus totius Choruacie, banus Croatorum*) i gospodar čitave Bosne (*dominus Bosne*). On je pod svojim banskim žezlom ujedinio sve hrvatske zemlje kojima su nekada vladali kraljevi hrvatske krvi. Ban Pavao kovao je i vlastiti novac. Njemu su kao vrhovnom sucu dolazili iz svih hrvatskih krajeva potišteni i progonjeni »pravdu pitajući«. Iako si nije stavio kraljevsku krunu na glavu, bio je stvarni suvereni vladar po onoj staroj izreci: Ban je Hrvatima kralj. U doba Pavlova vladanja zemlja se mjerila »šačicama« (*scachicarum*) po »mjeri hrvatskoj« (*mensura Charuatorum*). Juraj III. Bribirski iz roda Šubića, sinovac Pavlova sina Mladena II., praotac je one grane Šubića koja se po gradu Zrinu u donjem Pounju prozvala Zrinski.

U borbi Hrvata s osmanlijskim osvajačem posebno je očuvana uspomena na **Ivana Kapistrana** (1386.-1456.), talijanskog franjevca i istaknutog propovjednika, pisca teoloških rasprava i borca protiv različitih sekti. U obrani Beograda g. 1456. od velike osmanlijske vojske predvođene Muhamedom II. Kapistran se i sam borio u prvim redovima, predvodeći svoje križare sastavljene od fratara, seljaka i profesionalnih vojnika.

Matija Ivanić, »vojvoda Janko«, bio je vođa pučana na Hvaru 1510.-1514. u pobuni kojoj je cilj bio oslobođenje pučana od tlačenja i nasilja hvarske vlastele. Nakon početnih uspjeha pučana, Venecija je u krvi ugušila njihov pokret i ponovno u hvarskoj komuni zavela svoju vlast.

Kad su Osmanlije smanjili Hrvatsku na ostatke ostataka (»*reliquiae reliquiarum*«) i kad se činilo da je sve izgubljeno, pojavio se **Petar Berislavić**, biskup i dalmatinsko-slavonsko-hrvatski ban (1513.-1520.), protagonist žilavog otpora osmanlijskoj najezdi. Svu svoju imovinu

ugradio je u obranu Hrvatske i pobjedom nad Osmanlijama pod Dubicom 1513. probudio nade. Više je vjere pridavao slozi i izmirenju hrvatskih staleža nego pomoći koju je Hrvatska uporno uzaludno tražila od europskog zapada. Uspio je ojačati hrvatsku frontu prema istoku i za duže razdoblje učvrstiti vojnu krajinu pred turskim nasrtajima, a 1518. pritekao je upomoć braniteljima Jajca. U proljeće 1520. Berislavić se s junačkom četom jurišnika sukobio s Osmanlijama u planini Plješivici, između Korenice i Bihaća, ali je razgoneći neprijatelje uletio u zasjedu i poginuo.

Krsto Frankapan Brinjski (1482.-1527.),sin Bernardina Frankapana Ozaljskoga (koji se borio u onoj nesretnoj bitki na Krbavskom polju) i princeze Lujze Aragonske, glavni je junak jednoga od najboljih hrvatskih povijesnih romana »Vuci« Milutina Nehajeva. G. 1525. proslavio se osobito u obrani grada Jajca, preuzevši dužnost da od Osmanlija opsjednuto Jajce opskrbi hranom i streljivom. Sa 6000 vojnika prodro je zimi 'kozjim stazama' do grada i, obavivši zadatak, s neznatnim se gubitcima probio istim putem natrag. Poslije Mohačke bitke (1526.) sabor u Koprivnici daje Krsti naslov »*tutor protectorque regni Sclavonie*« (»čuvar i zaštitnik Kraljevine Slavonije«). Krsto je odigrao i glavnu ulogu u

Pogubljenje Matije Gupca koje je, prema predaji, bilo na gornjogradskom Markovu trgu u Zagrebu

borbi za hrvatsko prijestolje između Nijemca Ferdinanda Habsburgovca i ugarskoga velikaša hrvatskoga podrijetla Ivana Zapolje — boreći se na Zapoljinoj strani. U građanskom ratu između pristaša Ferdinanda i Zapolje Krsto je g. 1527. teško ranjen pri opsadi Varaždina i uskoro je umro.

U prvoj polovici 16. st. kao vješt diplomat, vojnički zapovjednik i ratnik proslavio se Senjanin **Nikola Jurišić** (1490.-1543.), najviše obranom grada Kisega u zapadnoj Ugarskoj, kojom je zapanjio svijet. Kad su Osmanlije ljeti 1532. u ratnom pohodu krenuli prema Beču s velikom i dobro opremljenom vojskom, u Kisegu im se sa 700 branitelja suprotstavio Nikola Jurišić i punih 25 dana u neravnopravnoj borbi uspješno odbijao njihove napadaje, nanoseći im velike gubitke. To je prisililo Osmanlije da se povuku i odustanu od pohoda na Beč.

Petar Kružić, kaštelan i kapetan kliški (od 1513.), »čuvar grada Klisa« i senjski kapetan (1523.), posebno se istaknuo tijekom gotovo četvrt stoljeća kao junački branitelj Klisa, pod kojim je 12. ožujka 1537. izgubio i život. U borbi Osmanlije su mu odrubili glavu, koju je kasnije otkupila njegova sestra Jelena i pokopala je u trsatskoj samostanskoj crkvi. Svojim junačkim pothvatima zadivio je cijeli onodobni kršćanski svijet, a kralj Ferdinand Habsburški podario ga je gospoštijom Lupoglav u Istri. Kružić je poznat i po gradnji kapelice sv. Petra na Trsatu i stubišta od Sušaka do marijanskoga svetišta na Trsatu, što je učinio kao zavjetnu obvezu iz bitke s Osmanlijama na Duvanjskom polju 1531.

Nikola Šubić Zrinski (1508.-1566.), dalmatinsko-slavonsko-hrvatski ban (1543.-1556.), zapovjednik Sigeta (od 1561.) i habsburški zapovjednik u zapadnoj Ugarskoj (od 1563.) po junaštvu je najistaknutiji član obitelji Zrinski, koja je zajedno s Frankapanima bila najuglednija i najslavnija velikaška loza u cijeloj hrvatskoj povijesti. Kao neustrašiv ratnik istaknuo se u obrani Beča za podsjedanja 1529. i u pobjedi nad Turcima pod Peštom 1524. Kao hrvatski ban uporno se na državnom planu zauzimao za hrvatske interese. Neumrlu slavu sebi i Hrvatskoj pribavio je u sigetskoj bitki g. 1566. Više od sto tisuća dobro naoružanih Turaka na čelu s čuvenim sultanom Sulejmanom Veličanstvenim i velikim vezirom Mehmed-pašom Sokolovićem opsjedalo je sigetsku tvrđavu od 7. kolovoza do 7. rujna 1566., a neustrašivo ju je branio Nikola Šubić Zrinski s »dvi tisući i tristo i nekoliko više« ratnika, sve do juriša iz tvrđave, u kojem je i poginuo. Uzaludd je sultan nudio Zrinskom kraljevsku krunu u Hrvatskoj. U toj bitki odlučivalo se možda o sudbini svijeta, a Zrinski ju je s junačkom četom hrvatskih vitezova okrenuo u korist kršćanskog Zapada. Za vrijeme borbi umro je sultan Sulejman, pa je veliki vezir odustao od daljega vojnog pohoda i vratio se u Carigrad.

Matija Gubec ušao je u legendu kao slavni vođa u krvi ugušene seljačke bune kod Stubice g. 1573. protiv feudalne tlake, simbolizirane u ime-

nu velikaša Franje Tahija. Premda povjesničari osporavaju istinitost cijele predaje i vjerodostojnost podataka kojima se raspolaže, ipak je neizbrisiva iz pamćenja slika navodnog »seljačkog kralja« Matije Gupca koga užarenom krunom krune i spaljuju 15. veljače 1573. na Markovu trgu u Zagrebu.

Toma Bakač Erdödy (1558.-1624.), dalmatinsko-slavonsko-hrvatski ban i poznati ratnik. Erdödy je od onih hrvatskih banova koji su svojim junaštvom i ratnim viteštvom zadivili ondašnji svijet. Hrvatima i njihovu banu osigurao je zapovijedanje nad vojskom u ratovima s Turcima u Hrvatskoj, što su im austrijski velikaši nastojali preoteti. Proslavio se u bitki s Osmanlijama pod Siskom 1593., potukavši četiri puta brojniju vojsku bosanskog paše Hasana, koja je imala 25 tisuća vojnika. Smrtno je stradalo 18 tisuća Osmanlija, među njima i paša Hasan te još 12 begova sultanskog roda. Bitka pod Siskom značila je odlučujući preokret u obrani preostalih hrvatskih krajeva od Osmanlija, a dala je nade da će se jednom osloboditi i okupirane hrvatske pokrajine.

Ivan Vlatković (u narodnoj pjesmi opjevan kao junak »Ive Senjanin«) jedan je od onih hrvatskih junaka koji se koncem 16. i u početku 17. st. posebno proslavio u borbama s osmanlijskim osvajačem. Protiv Osmanlija i Mlečana, po poznatim podacima, ratovao je od Istre do Pounja i Kvoje u Albaniji. Zbog četovanja i gusarenja krajiški ga je sud osudio u Karlovcu, gdje je i pogubljen u srpnju 1612. U žalbi na presudu sebe je nazvao »siromašnim hrvatskim ratnikom«.

Vuk II. Krsto Frankapan (1589.-1652.), karlovački general (1626.-1652.) bio je intelektualac školovan u Italiji, a posvetio se vojničkom pozivu i kao kapetan Vojne krajine već se u mladosti isticao u okršajima s Turcima, što mu je omogućilo brzo napredovanje te je s 37 godina postao g. 1626. general primorske Krajine — jedini Hrvat koji je obnosio tu čast. Kod San Servula razbio je mletačku vojsku, u znak osvete što su Mlečani 1615. oplijenili grad Novi. Na Krajini je bio strah i trepet Turcima, koji su ga držali za najhrabrijega krajiškog generala.

Petar Zrinski (1621.-1671.) i **Fran Krsto Frankapan** (1643.-1671.) velikaši su na čijoj je uroti, koja je završila njihovim smaknućem, nastao zrinsko-frankapanski kult. Da bi postigli hrvatsku samostalnost, urotili su se protiv licemjernoga habsburškoga dvora, tražeći saveznike od Pešte pa do Venecije, Pariza i Carigrada, no car ih je na prevaru domamio u Beč i osudio na smrt. Carski krvnik odrubio im je glavu u Bečkom Novom Mjestu 30. travnja 1671. Nakon toga bečki je dvor uništio ili zaplijenio imanja žrtava i zatro njihove obitelji. Frankapanova pjesma »Na vojsku, na vojsku, vitezi valjani!» i danas je popularna.

Pop **Marko Mesić** (1640.-1713.), oslobodite lj Like ispod osmanlijske vlasti, i **fra Luka Ibrišimović** (1620.-1698.), vođa narodnog ustan-

Grof Petar Zrinski

Grof Fran Krsto Frankapan

ka u Slavoniji protiv osmanlijske vlasti, izraziti su primjeri odanosti Katoličke crkve u Hrvata životnim interesima hrvatskog naroda. Kad je nakon poraza pod Bečom 1683. počela malaksati turska sila, probudile su se u Hrvatskoj nade u skoro oslobođenje od turskog osvajača. Mesić je prije austrijskog generala Herbersteina pohitio u Liku, Krbavu i u Ravne kotare, ondje podigao narod na ustanak te od 1685. do 1689. oslobodio od Turaka Liku, Krbavu i velik dio sjeverne Dalmacije. U mnogim bojevima bio je u prvim redovima, a narod je spomen na njegovo junaštvo uščuvao u stihovima »Svetu mašu maši, britku ćordu paši!« Nakon izgona Turaka naselio je opustjelu Liku i Krbavu novim pučanstvom, koje je evangelizirao. Bio je poznat kao zaštitnik naroda pred nepravdama austrijskih upravitelja. I fra Luka Ibrišimović (koji se rodio i živio u Požegi) istaknuo se u mnogim bitkama s Turcima. Sudjelovao je u oslobodilačkom pokretu koji je pobjedom nad Osmanlijama kod Slankamena 1691. oslobodio Slavoniju i Srijem.

Ivan Gnade, (Ivan Antun Zrinski (1659.-1703.)) sin bana Petra i Katarine Zrinske trebao je imenom Gnade kao *posljednji Zrinski* zauvijek izbrisati taj slavni hrvatski rod iz hrvatskog sjećanja i hrvatske povijesti. Umro je u tamnici u Schloßbergu u Grazu 11. studenoga 1703. utamničen samo zato što je bio Zrinski. Dva i pol stoljeća kasnije jugosrpski okupatori nastavili su satirati ime Zrinski izbacivši ime posljednjeg Zrinskog iz enciklopedija i udžbenika. Crkva u Hrvata podigla je spomen-ploču u zagrebačkoj katedrali njemu i majci mu Katarini. Na ploči je ispred spomena *posljednjem Zrinskom* križ, a kosti mu počivaju u grobnici iza glavnog oltara uz oca Petra i ujaka Frana Krstu Frankapana.

Josip Jelačić (1801.-1859.), časnik, krajiški zapovjednik i hrvatski ban (1848.-1859.), svojim je djelovanjem posebno pridonosio na dobro hrvatskoga naroda. Isticao se još kao kadet i časnik, o čemu govore brojna svjedočanstva njegovih pretpostavljenih, ali je i kao hrvatski rodoljub narodnjak bio pod policijskom paskom. Postavši hrvatskim banom 1848. dao se na organiziranje banske vlasti, ali i organiziranje hrvatske obrane pred madžarskim prijetnjama. U obrani od madžarske agresije Jelačić je uspješno vodio na Madžarsku hrvatsku vojsku 1848./1849; ukinuo kmetstvo u Banovini Hrvatskoj. Zauzimajući se za reorganizaciju Habsburške Monarhije borio se za ravnopravnost hrvatskog i drugih naroda u Monarhiji. Zagrebačka je biskupija njegovom zaslugom dignuta na stupanj nadbiskupije, čime je najbrojniji dio Crkve u Hrvata

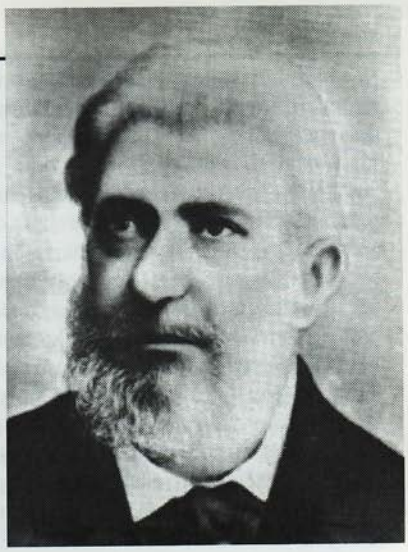

Otac Domovine: dr. Ante Starčević

izuzet od madžarskog pokroviteljstva. Jelačić je zaštitio hrvatski jezik pred navalom germanizacije i pridonio razvoju moderna gospodarstva, školstva i prosvjete, sudstva i uopće kulturnoga života u Hrvata. Jelačića su Hrvati u kasnijim nevoljama zazivali posvuda raširenom pjesmom »Ustani bane, Hrvatska te zove!«, a njegov brončani lik na konju, s isukanom sabljom, na središnjem zagrebačkom trgu, za Hrvate je postao simbolom nacionalne slobode.

Eugen Kvaternik (1825.-1871.) prvi je dosljedni nacionalni revolucionar u novijoj hrvatskoj povijesti. Sa Starčevićem je tvorac moderne ideje o hrvatskoj državnoj neovisnosti. Da bi Hrvatsku oslobodio od tuđinske vlasti, podigao je ujesen 1871. i ustanak na području Rakovice i okolnih naselja na Kordunu. Monarhija je vojničkom silom ugušila ustanak, a Kvaternik je izdajom ubijen iz zasjede. Zajedno sa Zrinskim i Frankapanom, Kvaternik je, u devetstoljetnoj borbi Hrvata za slobodu i državnu samostalnost, najsjajnija među tragičnim zvijezdama hrvatskog domoljublja.

Josip Filipović (1819.-1889.), potomak starobosanske katoličke plemićke obitelji, istaknuo se kao jedan od najsposobnijih habsburških ratnika tijekom 19. st. Čak i u bitkama u kojima je Habsburška Monarhija izgubila (kao npr. kod Solferina 1859. u okršaju s Talijanima, ili u habsburško-pruskom ratu 1866.) hrvatske su pukovnije pod vodstvom Josipa Filipovića na svom dijelu fronte potukle i talijanskog i pruskog neprijatelja. Barun Josip Filipović posebno se istaknuo prilikom habsburškoga zaposjednuća Bosne, u kojoj je postao i zapovjednikom svekolike vojničke i civilne uprave.

Ante Starčević (1823.-1896.), prozvan »ocem Domovine«, tvorac je hrvatske državotvorne ide-

je, borac za ostvarenje tisućljetne hrvatske državne slobode i samostalnosti i zastupnik hrvatskoga državnog prava. Bio je nepomirljiv protivnik jugoslavenske ideje, u kojoj je vidio najveću pogibelj za hrvatski narod. Bio je nepotkupljiv protivnik i Beča i Pešte, vatren protivnik velikosrpske ideologije Vuka Karadžića, a i one jugoslavenske kakvu je je u to doba zastupao đakovački biskup Josip Juraj Strossmayer. Oštro je napadao sve udvorice tuđih politika. Starčevićeva ideja hrvatske državne neovisnosti nadahnjivala je sve pojedince i pokrete koji su težili postignuću samostalne hrvatske države.

Mihovil Pavlinović (1831.-1887.) jedna je od glavnih ličnosti hrvatskog narodnog osvješćivanja u Dalmaciji, pobornik sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom i jedinstva svih hrvatskih zemalja. G. 1861. izabran je u prvi Dalmatinski sabor, gdje je prvi progovorio hrvatskim jezikom. Poznati su njegovi »Hrvatski razgovori« (g. 1884.), u kojima odbacuje ideju ujedinjenja Hrvata i Srba u zajedničku državu.

Svetozar Borojević (1856.-1920.) kao feldmaršal je zapovijedao grupama habsburških vojski u Prvom svjetskom ratu — 3. vojske na karpatskom bojištu i 5. vojske na talijanskom bojištu, gdje se osobito proslavio kao branitelj Soče. U povijest ratovanja upisao se kao vojskovođa i strateg kome protivnik nije uspio zauzeti nijedno utvrđenje. Kad su ga krajem rata jugounitaristi nastojali pridobiti za ujedinjenje Hrvatske sa Srbijom, on je to odlučno odbio, odgovorivši im: »Hrvatska da! — Jugoslavija ne!«

Maksimilijan Njegovan (1858.-1930.) istaknuo se kao pomorski ratnik, nastavljajući u tome tisućljetnu tradiciju borbe Hrvata za očuvanje granica na moru. Bio je vrhovni zapovjednik habsburške ratne mornarice. No, admiral Njegovan nije zadivio svijet samo vještinom ratovanja i junaštvom hrvatskih mornara, nego i svojom čovječnošću. U pomahnitaloj taktici razaranja kojom su se, što se rat više rasplamsavao, služile obje zaraćene strane, i Habsburška Monarhija i Italija, admiral Njegovan odbio je zapovijed da sa svojom flotom napadne i bombardira Veneciju, prepunu kulturno-povijesnih spomenika.

Stjepan Radić (1871.-1928.), bio je vođa seljačkog pokreta i odvažan borac za slobodu hrvatskog naroda, koju je vidio u samostalnoj i slobodnoj seljačkoj republici u kojoj bi seljački stalež bio temeljni i najdominantniji dio hrvatske države. Stoga je zajedno sa svojim bratom Antunom pokrenuo g. 1900. glasilo »Dom« i osnovao Hrvatsku seljačku stranku g. 1904. Bio je protivnik ujedinjenja Hrvatske s Kraljevinom Srbijom te je odlazak predstavnika Narodnog vijeća u Beograd g. 1918. označio kao »srljanje gusaka u maglu«. Kroz upornu borbu za hrvatske interese koju je vodio u monarhističkoj Jugoslaviji izrastao je u stvarnog vodu cijeloga hrvatskog naroda. U beogradskoj Narodnoj skupštini na njega i još četiri suborca 20. lipnja 1928. pucao je srpski zastupnik Puniša Račić i smrtno ga ranio. U tom atentatu na mjestu su poginuli Pavle Radić i Đuro Basariček, a Ivan Granđa i Ivan Pernar bili su ranjeni.

Milan pl. Šufflay (1879.-1931.) ideolog hrvatskog nacionalizma, mučenik i robijaš, znanstvenik i povjesničar. Nacionalizam pravaša-starčevićanca Milana Šufflaya izravan je odgovor na jugosrpku okupaciju, a niče i razvija se na otporu hrvatske vojske 5. prosinca 1918. na jelačić placu u Zagrebu. Njega hrani bunt hrvatskih seljaka i njihove težnje za hrvatskom slobodom i hrvatskom državom. Za Šufflaya je hrvatsko »sinonim za sve što je lijepo i dobro stvorio europski zapad«. Šufflay je most između Kvaternika i Starčevića, ideje i žrtve.

Stipe Javor (-1936), simbol i metafora hrvatskog mučeništva za prve jugosrpske okupacije Hrvatske. Ulazi među najsvjetlija imena hrvatske političke oporbe i borbe za hrvatsku državu. Kao hrvatski nacionalist umro je u jugosrpskom zatvoru od posljedica silnog dugogodišnjeg mučenja i štrajkova glađu 27. ožujka 1936. godine u robijašnici Srijemska Mitrovica.

Jure Francetić (1912.-1942.) jedan je od onih hrvatskih domoljuba koji su se za vrijeme II. svjetskog rata našli na strani NDH. Kao krilnik (= general) u oružanim snagama NDH pokazao se genijalnim vojnim strategom u borbi protiv četnika, ali i protiv partizanskih ustanika, na području istočne, jugoistočne i zapadne Bosne te u istočnoj Hercegovini 1941. i 1942. U srpnju i kolovozu 1942. branio je Donji Vakuf, Bugojno i Kupres. Mnogim Hrvatima i Muslimanima s tih područja njegovi su vojni pothvati donijeli spas od prijetećih četničkih pokolja.

Jedan od najistaknutijih vođa hrvatskog antifašističkog pokreta bio je **Andrija Hebrang** (1899.— vjerojatno 1949.), komunist i partizan nacionalno orijentiran. Početkom rata politički je djelovao na privlačenju širih hrvatskih slojeva, osobito pripadnika HSS-a, partizanskom pokretu, čime je postao trn u oku »internacionalističkoj« liniji KPJ, nekim Srbima i Edvardu Kardelju. Dosljedno zastupajući interese Hrvatske došao je u sukob s vrhom CK KPJ zbog odluke o

sjedinjenju Istre s domovinom rujna 1943., a potkraj rata i zbog zastupanja pravih granica Hrvatske pri razgraničenju, osobito u Srijemu i Bačkoj (ali i zbog vjeronauka u školi, pitanja uporabe latinice i ćirilice u Hrvatskoj itd.). Uhićen je pod izlikom suradnje s Informbiroom, a sumnjičen je da je u ime hrvatskih komunista sklopio tajni savez s ustašama. Pretpostavlja se da je ubijen u istražnom pritvoru u Beogradu, bez suđenja, vjerojatno g. 1949.

Alojzije Stepinac (1898.-1960.), zagrebački nadbiskup i poslije kardinal. Za rata zauzimao se kod vlasti Nezavisne Države Hrvatske, napose kod ministra unutarnjih poslova Andrije Artukovića, za progonjene Srbe, hrvatske ljevičare i Židove, zbog čega je imao dosta neprilika, pa i prijetnji smaknućem, a nadzirao ga je i Gestapo. Nakon rata bio je uhićen od komunističkih vlasti, iako ni njih nije osporavao, te je 11. listopada 1946., na kraju montiranog procesa u Zagrebu, osuđen na 16 godina tamnice. Zatočen je bio do 5. prosinca 1951. u Lepoglavi, a zatim interniran u rodnom Krašiću. Umro je preuranjeno, od posljedica zatočeništva, 10. veljače 1960. Pokopan je u zagrebačkoj katedrali. Već za života bio je uzor duhovnosti i nepokolebljiva rodoljublja te je u narodu štovan kao pravednik, domoljub i žrtva protunarodnog režima. Crkva je pokrenula proces beatifikacije.

Stepinac je odmah spremno pozdravio, 10. travnja 1941. uspostavljenu, NDH — kao ostvarenje tisućljetne želje hrvatskoga naroda za svojom državom. Ali, uskoro su znatno zahladjeli njegovi odnosi prema vlastima i poglavniku Anti Paveliću (1889.-1960.), koji je još od 1929. stajao na čelu ustaškog pokreta, i koji je nakon rata postao u dijelu hrvatskog naroda, osobito u emigraciji, simbolom (izgubljene) hrvatske državne nezavisnosti. Josip Broz Tito (1892.-1980.) tražio je od Stepinca, na susretu neposredno nakon rata, da odvoji Crkvu u Hrvata od Rima, a kad je ovaj to odbio, prosvjedujući uporno protiv zločina i terora nove vlasti, pokrenut je protiv njega proces. Poslije mu je Tito, s kojim se nasuprot Paveliću i ustašama poistovjetio dio hrvatskog naroda uključen u antifašistički partizanski pokret, nudio da napusti Hrvatsku, ali je Stepinac to odbio jer je želio ostati u domovini, sa svojim narodom. Poznata je njegova maksima: »*Frangar, non flectar*« (»Slomit ćeš me, saviti me nećeš«).

Hrvatski Sabor donio je na zasjedanju 14. veljače 1992. Deklaraciju o osudi političkog procesa i presude kardinalu Stepincu, u kojoj se zaključno utvrđuje: »Osudom montiranog procesa i osude nadbiskupu Stepincu, hrvatski sabor istodobno osuđuje političke procese brojnim nevino osuđenim hrvatskim svećenicima, redovnicima i vjernicima, osuđujući na taj način i protunarodni komunistički režim«.

Većeslav Holjevac (1917.-1970.) jedan je od glavnih organizatora partizanskog ustanka u

Alojzije Stepinac u Mariji Bistrici: uzor duhovnosti i nepokolebljiva rodoljublja

Joakim Rakovfac

Karlovcu, na Kordunu i u Gorskom kotaru. Sudjelovao je u borbama za oslobođenje Istre i Trsta. Poslije rata bio je šef Vojne uprave za Istru, prije razgraničenja s Italijom, a zatim je kao ministar za novooslobođene krajeve znatno utjecao na razvitak Istre i Rijeke. Osobito je poznat kao vrlo zaslužan gradonačelnik Zagreba, koji je spretno i požrtvovno spriječio da Beograd Zagrebu ne preotme Velesajam. S vlasti je maknut kao jedan od inspiratora Deklaracije o položaju hrvatskog književnog jezika, i pokreta '71.

Joakim Rakovac (1914.-1945.) bio je rodoljub istarske hrvatske narodnjačke tradicije, organizator antifašističkog ustanka u Istri, koji je ondje najčistiji i posve lišen bratoubilaštva. Predsjednik je Pokrajinskog NOO-a za Istru, koji će 13. rujna 1943. u Pazinu donijeti povijesne odluke, posve samostalno — bez dopuštenja »odozgor« — o »kidanju svih veza sa kraljevinom Italijom« i »sjedinjenju Istre s našom hrvatskom braćom«. Okupio je u borbu najšire slojeve: seljaštvo, gradanstvo, talijanske antifašiste i nekomuniste te narodne svećenike. Potkraj rata poginuo u nerasvijetljenim okolnostima. Za konačnu medunarodnu arbitražnu odluku o priključenju Istre Hrvatskoj poslije rata najzaslužniji je istarski katolički svećenik **Božo Milanović**.

Hrvatski branitelji: U domovinskom ratu 1991.-1992. protiv posrbljene Jugoslavenske armije i četničkih skupina junaštvom i požrtvovnošću proslavili su se mnogi hrvatski branitelji. Nadmoćnoj agresorskoj sili suprotstavili su se najprije hrvatski policajci i dragovoljci, a zatim gardisti i vojnici koji su uključivani u brigade i druge postrojbe. I mnogi djelatni časnici JNA prešli su u redove Hrvatske vojske, čime je JNA oslabljena, a Hrvatska vojska znatno ojačana. Često i dugo bez odgovarajućeg naoružanja i opreme, hrvatski branitelji četvrtoj su se po snazi vojnoj sili u Europi suprotstavili s golemom hrabrošću, desetci tisuća bili su ranjeni, a tisuće njih za domovinu su dali i svoje živote. Njihova imena tek se upisuju u slavnu knjigu hrvatske slobode i neovisnosti.

Hrvatski branitelj

Pečat zagrebačkog kaptola položen na tekstu Statuta zagrebačkog kaptola. Statut potječe iz vremena od 1334. do 1354. godine, a jedan je od najvažnijih kodeksa u Hrvatskoj XVI stoljeća

DUHOVNA HRVATSKA

HRVATSKO PRAVO

Iz doba narodnih vladara očuvano je vrlo malo pravnih isprava, a većinom je riječ o javnim ispravama (naredbama) hrvatskih vladara. Druge vrste pravnih izvora — npr. zakona ili statuta — do 12. st. u Hrvatskoj nije bilo. Od svih dokumenata zacijelo je najvažniji i tumači se kao isprava prvoga reda pismo pape Ivana VIII. hrvatskom knezu Branimiru od 7. lipnja 879. U njemu Papa »blagoslivlje« kneza i hrvatski narod, što je imalo značenje onodobno uobičajenog načina međunarodnog priznavanja državne samostalnosti. Iz tog razdoblja sačuvalo se još 28 javnih isprava. To su: po jedna kneza Trpimira i kneza Mutimira, trinaest kralja Petra Krešimira, deset kralja Zvonimira i tri kralja Stjepana II. Po sadržaju bile su to većinom darovnice ili potvrde ranijih darivanja. Gotovo sve sačuvane isprave tiču se darova i povlastica danih crkvama i samostanima. Isprave nose različite nazive: litterae, tabullae, pagina, cartula, chirographum, privilegium, decretum testamentum, donatio itd. U dalmatinskim gradovima do 12. st. imovinski i uopće privatno-pravni propisi regulirani su na temelju rimskoga prava.

Pravo na području ranofeudalne Hrvatske bilo je s obzirom na njegovu ekonomsko-društvenu osnovu i političko ustrojstvo dvovrsno: izrazito feudalno za odnose među samim feudalcima i prema njihovim podložnicima, te specifično feudalno gradsko pravo. Statusno pravo feudalaca uređivalo je odnose između njih samih, kao pripadnika tog vladajućeg staleža, napose njihove odnose prema vladaru, odredbe o njihovu pravnom položaju, općenito njihovo imovinsko, a napose nasljedno pravo. Feudalno-agrarni pravni odnosi bili su regulirani u tzv. urbarijalnom pravu, koje je normiralo odnose između »zemaljskih gospodara« i njihovih podložnika. Svaki feudalac propisivao je za svoj feud pravne odredbe za svoje podanike, na različite načine i proizvoljno, bez općih okvirnih ograničenja. U kasnom feudalizmu država je ujednačila urbarijalno pravo. U Hrvatskoj početkom 18. st. važe takvi propisi kao što su npr. Urbarijalna naredba Karla VI. iz g. 1737., Slavonski urbar Marije Terezije iz g. 1756. i Hrvatski urbar iz g. 1780. To je pravo prestalo važiti g. 1848.

Gradsko pravo feudalne Hrvatske obuhvaćalo je propise koji su važili na području tzv. kraljevskih slobodnih gradova u Banskoj Hrvatskoj. Takvi su bili gradovi: Zagreb (od 1242.), Križevci (1252.), Varaždin (1204.), Koprivnica (1356.), Senj (1388.) itd. Feudalno pravo tu se nije moglo primjenjivati. Za odnose u slobodnim kraljevskim gradovima važio je statusni princip: gradsko pravo moglo se primjenjivati samo na gradane, na punopravne članove odnosne gradske zajednice. Izvori gradskog prava bili su pisani i nepisani. Od pisanih najvažniji je bio kraljevski privilegij, kojim je grad dobio imunitet od podložnosti lokalnom feudalcu, a kao okvirni propis važio je statut grada. Pravni običaji dopunjavali su grad-

Dubrovački statut iz godine 1272. čuva se kao prijepis u Povijesnom arhivu Dubrovnika

sko pisano pravo, ali mu nisu smjeli protusloviti.

Posebno područje u srednjovjekovnoj Hrvatskoj pokrivalo je regionalno statusno pravo, koje je uvažavalo krajevne posebnosti. Među takvim ispravama najpoznatije su: Vinodolski zakonik, Krčki statut, tzv. Istarski razvod i Poljički statut. Vinodolski zakonik sastavljen je 6. siječnja 1288., kao zbornik feudalnih pravnih propisa sastavljen od uvoda i 78 članaka. U njima se pravno reguliraju na prvom mjestu ovlasti kneza kao »zemaljskog gospodina«, govori se o položaju Crkve i svećenstva, a navode se i brojne kaznene odredbe kojima se štiti knez i kler od uvreda i napadaja pučana.

Statut otoka Krka sastavljen je g. 1388. s ciljem da se s jedne strane pismeno utvrde dužnosti podložnika prema feudalnom »zemaljskom gospodaru« (knezu Frankapanu), a s druge strane da se podložnici zaštite od feudalčeve samovolje. Statut sadrži ne samo agrarno-pravne odredbe, nego i norme drugih pravnih grana: njima je regulirana uprava nad otokom Krkom, u njemu ima niz propisa s obzirom na robno-novčanu proizvodnju, a i mnoštvo kaznenopravnih propisa. Kazne su u velikoj mjeri propisane u novčanom obliku.

Istarski razvod naziv je za ispravu sastavljenu glagolskim pismenima na starohrvatskom jeziku u 13. st., kojom su se uređivali zemljišni odnosi, napose granice zemljišta između pojedinih istarskih »komuna«, koje su se sporile o pravu na granične nekretnine. Pobliže se govori o načinu razgraničenja istarskih općina.

Poljički statut zbornik je pravnih novina iz 15. st. koje su vrijedjele na području tzv. Slobodnih općina Poljica. Njegova je posebnost u tome što ističe društvene i gospodarske elemente kako iz doba raspadanja rodovsko-plemenskog stanja, tako i iz feudalnog doba, ali i što odrazuje snažno prodiranje privatno-vlasničkih elemenata u taj sustav. U Statutu se ogleda u glavnim crtama sav društveni život toga područja, s njegovom oblasnom autonomijom i naročitom organizacijom vlasti (gdje Poljičane iz seoskih »katuna« vežu njihovi zajednički organi vlasti, njihov veliki knez kao izabrani organ vlasti, te »Općeni kupni zbor« i Narodna skupština).

Izvori dubrovačkog prava bili su običajno pravo, Statut i zbirka zakonskih propisa. *Dubrovački statut* donesen je g. 1272., a znači u prvom redu kodifikaciju dotadašnjih statutarnih odredaba i njihovo usklađivanje. Odredbe statuta rasporedene su u sedam knjiga. Za razliku od ostalih statuta primorskih gradova, ovaj posvećuje pažnju i sporovima između Dubrovčana i stanovnika drugih dalmatinskih gradova. Po donošenju Statuta nastavljeno je sa stvaranjem novih statutarnih odredbi sve do g. 1358. One su najvećim dijelom kronološki svrstane u naknadno dodanu osmu knjigu Statuta. Dubrovački statut bio je na snazi sve do propasti Republike. Odmah poslije Statuta donesen je i tzv. Carinski zakon, Liber Statutorum Doane, koji osim carinskih propisa sadrži i odredbe pomorskoga prava. Među izvorima dubrovačkog prava ističe se i Zbornik pomorskog prava. Prije gubitka samostalnosti Dubrovnik donosi svoje Regolamente o pomorstvu (njih 60), koji skupljeni u jedinstven zbornik i objavljeni g. 1744. tvore Dubrovački Edikat za plovidbu.

Do g. 1848. pravo je u Hrvatskoj imalo feudalni značaj, ali Hrvatska nije bila jedinstveno pravno područje, nego su postojala tri pravna područja: područje Banske Hrvatske,

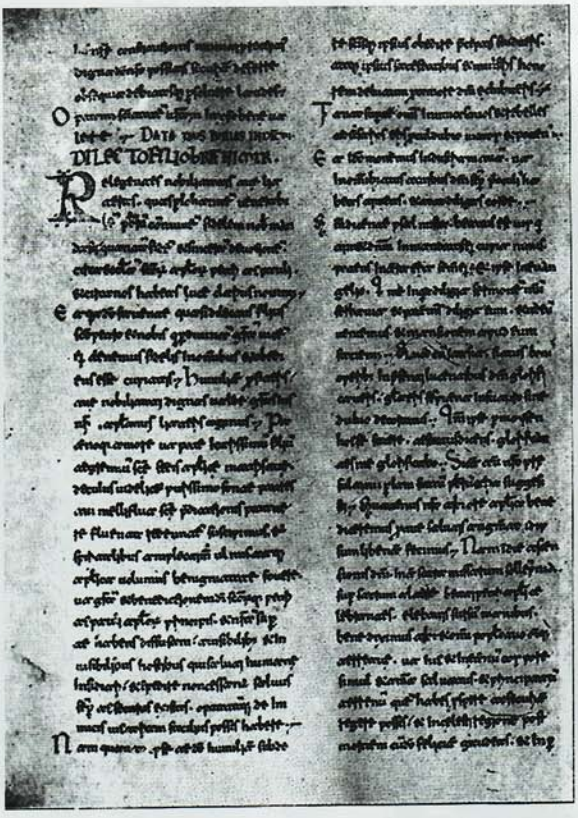

Pismo pape Ivana VIII. knezuBranimiru iz 879. g. Ovim pismom papa odobrava Branimiru »zemaljsku vlast«, što je imalo značenje međunarodnog priznanja Hrvatske kao neovisne države

područje kraljevskih i slobodnih gradova i područje Vojne krajine. Pravo Banske Hrvatske bilo je dijelom nepisano (običajno), a dijelom pisano (zakonsko). Običajno pravo razvijalo se dugotrajnom primjenom onih običajnih normi koje

Prijepis »Istarskog razvoda«, glagoljicom pisane isprave kojom su godine 1325. utvrđene razmede između akvilejskog patrijarha, pazinskog kneza i Venecije

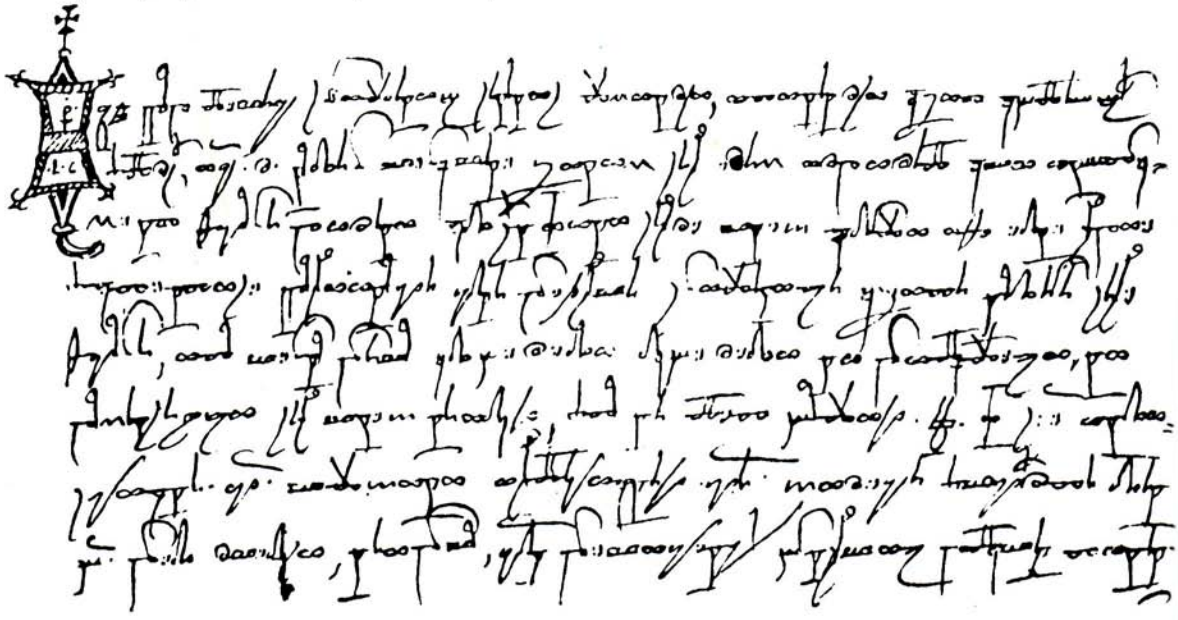

su odgovarale plemstvu, pisano pravo sastojalo se od kraljevskih dekreta, saborskih zaključaka, banskih naredaba i općih odluka županijskih skupština te običnih akata feudalne vlasti.

Državno pravo Hrvatske tvorili su zaključci Sabora i niz vladarskih akata. Svi zakonski članci i drugi akti tvorili su državno pravo feudalne Hrvatske, koje se nazivalo »Jura Municipalia«. Naziv »Municipalne pravice« nastao je kasnije, kada su Madžari nastojali umanjiti njihov državnopravni značaj, ali se taj naziv ipak ustalio kao oznaka zakonske osnove državnosti Hrvatske. »Municipalnim pravicama« utvrđivao se sastav, područje i međusobni odnos organa državne vlasti i uprave, regulirajući organizaciju, funkcije i državnopravni položaj Sabora i bana, te županija. Ban (nazivan u starijim aktima i »vicerex«) otpravljao je državne poslove za »Bansku Hrvatsku« u ime kralja i mjesto njega, obavljao sve funkcije vrhovne državne uprave, a mogao je sazivati i raspuštati Sabor te potvrđivati njegove zaključke. Sabor je bio uz kralja najviši zakonodavni organ državne vlasti u Hrvatskoj jer je odlučivao o izboru vladara. Sabor Hrvatske birao je podbana (banovca), promotora (koji je formulirao i potpisivao, te državnim pečatom ovjeravao saborske zaključke), kapetana kraljevstva i zemaljskog blagajnika. Od g. 1625. Sabor je predlagao kralju kandidata za bansku čast.

Kazneno pravo na području Banske Hrvatske do godine 1848. bilo je razasuto u nizu zakonskih članaka, kraljevskih dekreta i drugih propisa. Znatnim dijelom sastojalo se od običajnih pravila, koja su sudovi primjenjivali. Na području Hrvatske primjenjivani su i neki strani kazneni zakonici, ali samo kao pomagala, a ne kao pozitivno pravo, primjerice: Constitutio Criminalis Carolina iz 1532., Constitutio Criminalis Thereziana iz 1768., Austrijski kazneni zakonik iz 1803. Kazne su bile vrlo oštre, postojala je smrtna kazna, a tjelesne kazne bile su vrlo česte, naročito batinanje. U procesnom pogledu i dalje je to bilo inkvizitorno postupanje. Delikt se smatrao povredom javnog interesa te je samo država bila pozvana da ga progoni. Pravo na području Vojne krajine do g. 1848. razlikovalo se od pravnog sustava ostale Hrvatske, i to zbog naročita oblika vlasništva nad zemljom i unutarkrajiških odnosa.

Zasjedanje Hrvatskog sabora od 5. lipnja 1848. bilo je povijesno: njime je dokinut feudalizam te je započelo razdoblje građanske vladavine, privatnog vlasništva i kapitalističkog sustava; nanovo je pak utvrđen državnopravni položaj Hrvatske u Austrijskoj Monarhiji. Hrvatska je

otad imala samo dva pravna područja: Bansku Hrvatsku i Vojnu krajinu. Akti o tome bili su »Otvoreno pismo« od 25. travnja 1848. bana Jelačića i saborski Članak XXVII. »O ukinuću urbana i urbanskih službah«. Iste godine nestalo je razlika između slobodnih i kraljevskih gradova i drugih gradskih naselja. Saborskim zaključkom XXVI. »O ustavu krajiškom i povlasticah Krajine« krajiški je sustav uređen u sklopu pravnog sustava Hrvatske. Glavni susljedni zakoni bili su: austrijski Opći građanski zakonik iz 1811., koji je za Hrvatsku uveden g. 1853., a koji je regulirao društveno-gospodarske odnose, i austrijski kazneni Zakonik o zločinstvih, prestupih i prekršajih od 27. svibnja 1852. Oni su bili na snazi sve do g. 1918., pa i nakon nje.

G. 1918. osnovano je u Zagrebu Narodno vijeće, kao organizacija svih političkih stranaka u južnoslavenskim zemljama Austro-Ugarske koje su prihvatile ideju ujedinjenja tih zemalja. Ono je u listopadu donijelo proglas u kojem kaže da pruzima vođenje narodne politike. Krajem listopada t. g. sastao se Hrvatski sabor i zaključio da raskine sve državnopravne sveze Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije s Kraljevinom Ugarskom i Carevinom Austrijom; Dalmacija, Hrvatska, Slavonija i Rijeka proglašene su nezavisnom državom te ona, prema modernom načelu narodnosti, a na temelju narodnog jedinstva Slovenaca, Hrvata i Srba, pristupa u zajedničko Kraljevstvo Slovenaca, Hrvata i Srba na cijelom etničkom području tih naroda bez obzira na ma koje teritorijalne i državne granice. Uskoro je, 1. prosinca, slijedilo ujedinjenje države Slovenaca, Hrvata i Srba sa Srbijom i Crnom Gorom u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca. Hrvatski sabor to nikada nije u ime hrvatskog naroda i hrvatskih zemalja potvrdio, pa je stvaranje Kraljevine Jugoslavije pravno ništavo s gledišta hrvatskoga državnog prava.

G. 1921. u Hrvatskoj seljačkoj stranci razmatran je prijedlog ustavnog uređenja Hrvatske što

I sabljom se moralo braniti hrvatsko državno pravo: spomenik banu Josipu Jelačiću na obnovljenom središnjem zagrebačkom trgu

Hrvatski sabor donio je 22. prosinca 1990. Ustav Republike Hrvatske — temeljni dokument suverene i samostalne hrvatske države

ga je izradio stranački voda Stjepan Radić. Po njemu Hrvatska bi bila plebiscitarna država i bitne odluke donosile bi se u njoj plebiscitom. Ustavotvorni sabor imao bi dva puta više članova nego zakonodavni. Radić predlaže da bi za pojedine odluke trebalo i više od dvije trećine zastupničkih glasova. Raspuštanje Sabora u fazi donošenja ustava moglo bi tražiti 100.000 građana. Radić predlaže predsjednički sustav, a ustav shvaća kao obranu građana od države. Istih sto tisuća građana mogu tražiti razrješenje dužnosti predsjednika republike.

Taj »Radićev ustav« ostao je mrtvo slovo na papiru, a na području Kraljevine SHS vladao je pravni partikularizam. I dalje su za područje Hrvatske vrijedjeli austrijski građanski i kazneni zakonik. Takva pravna podjela vladala je sve do početka Drugoga svjetskog rata, kada je u Zagrebu pod njemačkom okupacijom proglašena Nezavisna Država Hrvatska, a u redovima antifašističkog partizanskog pokreta najvišim tijelom revolucionarne vlasti u Hrvatskoj i nosiocem državnog suvereniteta hrvatskog naroda proglašen je ZAVNOH (Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske). Formiran je 1. ožujka 1943., prvo zasjedanje održao je u lipnju t. g. u Otočcu, donio je Plitvičku rezoluciju i Proglas narodima Hrvatske, a značio je legitimaciju hrvatske državnosti, na kojoj je poslije rata podignuta zgrada pravnog poretka i (realno vrlo ograničene) suverenosti Narodne Republike Hrvatske, koja je uklopljena u FNRJ. Hrvatska faktično nije imala državnog ni ustavnog subjektiviteta zbog stroge centralizacije koju je proklamirao savezni ustav. Zadržavajući samo osnovne organe vlasti, a i njih kao transmisiju centralnih državnih direktiva, državna i ustavna konstitucija te suverenost Hrvatske bila je tada samo puka forma.

Iako se 50-ih godina uvodi »samoupravljanje«, to se na konstituciju hrvatske državnosti bitno ne odražava. Hrvatska je kao i druge republike predstavljena na federalnome vrhu u skupštinskim vijećima i organima vlasti po principu jednakomjerne zastupljenosti, a njezini predstavnici dolaze na odgovarajuće funkcije u skladu s posebnom kadrovskom kombinatorikom koju je diktirao savezni partijsko-državni vrh. Ustav iz g. 1963. značio je nov zaokret k centralizaciji. Hrvatska individualnost, državna i ustavna, opet ne dolazi do izražaja. Amandmanima na Ustav g. 1963. počinje snažan proces decentralizacije i omogućuje se jači subjektivitet republika u odnosu na savezni vrh. Proces započet amandmanima završen je priznanjem suvereniteta svakoj republici po Ustavu iz g. 1974. No, to u biti ne mijenja sadržaj hrvatskog Ustava, koji je u 80 posto normi identičan sadržaju saveznog dokumenta, koji mu je nadređen.

Tek su demokratskim promjenama i prvim višestranačkim izborima godine 1990. u Hrvatskoj i međunarodnim priznanjem neovisne Republike Hrvatske stvorene pretpostavke za slobodan razvoj njezina vlastita zakonodavstva, u temelju kojega je Ustav Republike Hrvatske od 22. prosinca 1990., koji integrira mnoge tečevine duge povijesti hrvatskoga državnog prava.

Škrinja privilegija Hrvatskoga sabora

VJERA I CRKVA

Mitra zagrebačkog biskupa iz 1549. godine

Hrvatski narod prihvatio je kršćanstvo odnosno rimokatoličtvo u 7. st. p. Kr., po čemu kao narod već više od 13 stoljeća pripada zapadnome uljudbenom i kulturnom krugu. Kršćanstvo je utisnulo najdublji pečat u duhovnosti, moralu, kulturi i običajima hrvatskog naroda, a i danas je ono duhovna snaga i, po Katoličkoj Crkvi kao ustanovi i kao najbrojnijoj skupini, društvena snaga prvoga reda. Tragovi poganskih vjerovanja starih Hrvata (u Peruna i druga, niža božanska bića) očuvani su do danas, prije svega u narodnim pričama i običajima, praznovjericama i obrednim gomilama koje se mogu naći ponajviše na uzvisicama. S turskim osvajanjima od 15. st. na hrvatskom prostoru počinju se širiti islam i pravoslavlje, a u 16. st. osjetio se val Lutherova protestantizma, koji je ubrzo splasnuo.

U Hrvatskoj su, po popisu godine 1991., 76 posto građana katolici, a ostali su pravoslavci, pripadnici drugih kršćanskih zajednica, muslimani itd. Rijetki su se očitovali kao ateisti. Pravoslavni vjernici na području Republike Hrvatske imaju više eparhija te svoje crkve i jedno učilište za odgoj svećenika. U više mjesta postoje bogomolje za islamske vjernike, a u Zagrebu je podignuta jedna od najljepših i najvećih džamija u ovom dijelu Europe. Židovski vjernici došli su prije više stoljeća u Hrvatsku, posebice u veća gradska sjedišta, gdje su slobodno podizali sinagoge, ali su za vrijeme Drugoga svjetskog rata mnogi od njih pogubljeni ili su se iselili. U novije doba šire se i neke sekte te učenja podrijetlom s Dalekog Istoka. U državi Hrvatskoj zajamčena je vjerska sloboda i vlada međuvjerska tolerancija.

Katolička Crkva bila je jedina ustanova koja je tijekom cijele povijesti živjela u narodu i s narodom, u kojem je uvijek imala golem moralni ugled te k tome raspolagala velikim umnim i tvarnim potencijalom. To je bio glavni razlog da je u razdoblju izvana nametanog nacizma i, poslije, jugokomunističkog totalitarizma ona bila posebno na udaru režima. No, uspjela se održati kao praktič-

ki jedina autonomna društvena snaga koja je cijelo vrijeme ostala uz hrvatski narod, štiteći koliko je mogla ljudske slobode i prava sviju, i čuvajući nacionalnu i slobodarsku samosvijest. Zagrebački nadbiskup i hrvatski kardinal dr. Alojzije Stepinac najpoznatiji je simbol i svjedok takve Crkve iz ratnog i poratnog razdoblja, u kojem je sloboda zatirana a mnogi ljudi šikanirani, progonjeni ili pogubljeni.

Kad se nakon sloma liberalno-komunističkog pokreta koncem g. 1971. hrvatski narod našao u osobito tešku položaju neslobode te obrazovno-propagandne indoktrinacije i partijsko-policijske represije, Crkva je njegovala nacionalnu svijest i ponos te obnavljala povijesno pamćenje. Tisućita obljetnica smrti hrvatske kraljice Jelene, koja je u kraljevskom Solinu podigla prvu poznatu crkvu posvećenu Gospi, poslužila je kao dobar povod, pa je g. 1976. proslavljena, za g. 1941. planirana a zbog rata neodržana, 1300. obljetnica pokrštenja Hrvata. Bio je to prvi veliki poslijeratni javni skup Crkve u Hrvata, na koji je došlo do tada (osim 1971. u Mariji Bistrici, povodom međunarodnoga marijanskog i mariološkog kongresa) neviđeno mnoštvo hrvatskih katolika, na Gospin Otok u Solinu 12. rujna 1976. G. 1978. u Biskupiji kod Knina slavljena je Zvonimirova godina, zatim Branimirova godina u Rimu, Ninu i Zadru 1979., a g. 1984. zaključeno je devetgodišnje slavlje trinaest stoljeća kršćanstva u Hrvata najvećim skupom u povijesti hrvatskog naroda u Mariji Bistrici. U ta masovna vjernička okupljanja uklopila se i proslava Benediktove godine 1980., Franjina godina 1981, te obljetnice velikih hrvatskih biskupa Josipa Stadlera, Jurja Dobrile i Josipa Jurja Strossmayera, a g. 1983. slavljena je Godina prvotiska. Hrvati su, naime, prvi na svijetu, g. 1483., u svojoj zemlji tiskali cjelovit prijevod Rimskog misala na jedan nelatinski jezik.

Misal Hrvoja Vukčića (1350—1416), bosanskog vojvode i splitskog hercega, bogato ukrašen inicijalima, heraldikom i kalendarskim alegorijama

Kad su Hrvati u 7. st. p. Kr. došli na ove prostore, susreli su se s kršćanskim starosjedicima. Godine 614. srušena je rimska Salona, porušene su veličanstvene bazilike i crkve, ali nije uništena vjera, koju uskoro po svom dolasku primaju prvi Hrvati. Car Heraklije pozivlje g. 641. misionare iz Rima, a iste godine stiže među Hrvate benediktinski opat Martin, kojega im šalje papa Ivan IV., podrijetlom Dalmatinac, da iz starih bazilika, koje su prije porušili Avari, donese u Rim ostatke kostiju slavnih solinskih i istarskih mučenika. Hrvati se pokrštavaju, a po cijeloj Hrvatskoj počinju nicati benediktinski samostani, koji postaju žarišta i središta ne samo duhovnosti već i kulture, znanja i umjetnosti, tako da u 10. st. prvi kršteni knez Poljaka, Mješko I., poziva u svoju zemlju benediktince iz Hrvatske da pouče u kršćanstvu njegov narod. Najstariji poznati hrvatski samostan podigao je knez Trpimir u Rižinicama u Solinu, gdje se prvi put, g. 852., spominje hrvat-

sko ime u domaćim ispravama. Hrvatski vladari uspostavljaju bliske odnose sa Svetom Stolicom, tako da papa Ivan VIII. šalje pisma hrvatskim knezovima Domagoju i Branimiru. Na blagdan Uzašašća Gospodinova g. 879. Papa služi misu na žrtveniku sv. Petra za hrvatski narod, blagoslivlje ga (što je značilo da ga priznaje), podsjećajući da su već njihovi pređi odavno prigrlili kršćanstvo, te u pismu knezu Branimiru s nadnevkom 7. lipnja 879. priznaje Hrvatsku kao samostalnu državu.

O ranoj povezanosti hrvatskog naroda s Papom svjedoči i bizantski car Konstantin Porfirogenet, koji je napisao prvu kratku povijest Hrvata, ističući za ono doba njihovu neobičnu miroljubivost: »Ti kršteni Hrvati ne zameću rado rat s drugim izvan granica svoje zemlje, a to stoga što su primili neko proroštvo ili odluku od rimskog pape koji im je u vrijeme Heraklija, romjeskog cara, poslao svećenike i pokrstio ih. Hrvati su, naime, poslije pokrštenja odredili i, pošto su dali pismena svjedočanstva, zakleli se sv. Petru apostolu da neće nikada napasti oružjem tuđu zemlju, nego da će živjeti u miru sa svima koji budu htjeli, a od pape rimskog dobili su obećanje da će se, ako kad drugi narodi upadnu u njihovu hrvatsku zemlju i uznemire je ratom, za njih boriti Bog, dok će im pobjedu isprositi Kristov učenik, Petar.« Suvremenik cara Heraklija bio je papa Ivan IV., Solinjanin, a spomenuti ugovor mogao bi biti sklopljen s papom sv. Agatonom (678-681.). Ispunjenje obećanja Svete Stolice ostvarilo se na izuzetan način 13. siječnja 1992., kada se Petrov nasljednik papa Ivan Pavao II. nije dao preteći ni od koga, nego je prije svih vladara priznao Republiku Hrvatsku kao suverenu i samostalnu državu. Čvrsta povezanost Hrvatske i Svete Stolice traje neprekinuto do naših dana, premda će se poslije smrti hrvatskog kralja Zvonimira pisani dokumenti prorijediti. Zvonimir je hrvatskoj državi pribavio najviši stupanj međunarodnog priznanja i moćnu zaštitu papinstva. Zaključni čin tog događaja i potvrda hrvatskog suvereniteta zbio se na velikom crkveno-državnom saboru u Solinu početkom listopada 1075. kada je papin poslanik opat Gebizon pomazao i okrunio Zvonimira za hrvatskoga kralja.

Na glasovitom splitskom pokrajinskom saboru g. 925. uspostavljena je jedinstvena crkvena organizacija s metropolitom na čelu za cijelo područje prostrane Hrvatske pod vlašću kralja Tomislava. Tim su saborom predsjedala dvojica izaslanika pape Ivana X., a sudjelovali su biskupi od Kotora do Nina i Osora. Na drugom Saboru g. 928. Split je potvrđen kao metropolitansko središte zahvaljujući staroj solinskoj tradiciji, a ne Nin, sjedište najprostranije biskupije na području stare hrvatske kneževine. Splitski nadbiskup sve do naših dana nosio je, kao ordinarij najstarije hrvatske biskupije, i naslov »primas Hrvatske«, a splitska katedrala, prvotno sagrađena kao carski mauzolej u Dioklecijanovoj palači od 295. do 305. g., najstarija je katedrala na svijetu.

Vjera hrvatskog čovjeka po mnogočem je jedinstvena i izuzetna. Osim što je opjevana od velikog Dantea, od pape Leona X. počašćena g. 1519. naslovom »Antemurale christianitatis - predziđe kršćanstva«, jedino su Hrvati u cijeloj Rimokatoličkoj crkvi u bogoslužju zadržali svoj jezik, sve od g. 880., kada je papa Ivan VIII. odobrio Ćirilu i Metodu da se služe narodnim jezikom u bogoslužju, pa do II. vatikanskog sabora, otkad i ostali narodi svijeta mogu slaviti Boga na svom jeziku. Svjedočanstvo prožetosti života mnogih Hrvata kršćanskim vrednotama nalazi se i na nadgrobnom natpisu hrvatske kraljice Jelene, koja je preminula 8. listopada 976. Ona, koja je bila žena kralja Mihajla i majka kralja Stjepana, te vladala kraljevstvom, »za života majka kraljevstva, postade i majkom sirota i zaštitnicom udovica«.

Najstariji i najpoznatiji spomenici hrvatskog

Crkva sv. Nikole u Prahuljama kod Nina

Crkva sv. Donata u Zadru podignuta je u 9. st. na ostacima rimskih građevina

postojanja, kulture i umjetnosti izniču iz kršćanstva. Tako krstionica kneza Višeslava (oko g. 800.), starohrvatske crkve sv. Križa u Ninu i Sv. Trojice na Poljudu u Splitu (9. st.), sv. Spasa u Cetini (10. st.) i brojne druge. I prve darovnice hrvatskih knezova svjedoče o čvrstoj povezanosti Crkve i hrvatske države, npr. darovnice Splitskoj Crkvi kneza Trpimira iz g. 852. i kneza Mutimira iz g. 952., koje g. 1076. potvrđuje i kralj Zvonimir, zatim darovnica kralja Petra Krešimira g. 1066. samostanu Svete Marije u Zadru, koji je uz samostan sv. Nikole u Trogiru najstariji ženski benediktinski samostan u Hrvata, te »Bašćanska ploča«.

Katolička Crkva organizirana je po crkvenim pokrajinama, metropolijama, koje okupljaju dvije ili više biskupija. Od g. 1992. biskupi Crkve u Hrvata okupljeni su u Hrvatsku biskupsku konferenciju (prije toga bili su u Biskupskoj konferenciji Jugoslavije). Biskupije su sastavljene od župa koje su okupljene u manje prostorne cjeline, dekanate.

Najveća hrvatska crkvena pokrajina jest zagrebačka metropolija, sastavljena od zagrebačke nadbiskupije, đakovačke biskupije i križevačke eparhije - biskupije istočno-slavenskog obreda. Zagrebačka biskupija, utemeljena između g. 1093. i 1095., uzdignuta je na nadbiskupiju i metropoliju godine1852., a danas ima više od dva milijuna vjernika.

Đakovačka biskupija nastala je sjedinjenjem starih biskupija bosanske i srijemske g. 1773., a sada broji oko 550.000 vjernika.

Križevačka biskupija postoji od g. 1611. i danas ima oko 60.000 grkokatoličkih vjernika.

Splitsku crkvenu pokrajinu tvore nadbiskupija splitsko-makarska i biskupija dubrovačka, hvarska, kotorska i šibenska. Splitsko-makarska nadbiskupija najstarija je biskupija na hrvatskom tlu, nasljednica ranokršćanske solinske biskupije. Makarska biskupija osnovana je g. 533., a 1828. pridružena je splitskoj biskupiji. Trogirska biskupija utemeljena je u drugoj polovici 10. st., a ukinuta g. 1828. i razdijeljena između splitske i šibenske biskupije. U splitsko-makarskoj nadbiskupiji živi blizu 400.000 vjernika.

Dubrovačka biskupija nasljednica je biskupije rimskoga Epidaura i neko je vrijeme bila uzdignuta na nadbiskupiju i metropoliju. Na području današnje dubrovačke biskupije postojale su stonska i korčulanska biskupija. Vjernika je danas u biskupiji oko 80.000.

Hvarska biskupija ustanovljena je g. 1147., a danas obuhvaća naseljene otoke Hvar, Brač i Vis, na kojima živi oko 27.000 vjernika.

Kotorska biskupija osnovana je vjerojatno u kasnoantičko doba, a prvi siguran spomen kotorskog biskupa datira tek sa splitskog sabora g. 925. Na području biskupije danas živi oko 10.000 katolička vjernika, najvećma hrvatske narodnosti.

Šibenska biskupija nastaje g. 1298., a od godine 1688. pripojena joj je kninska biskupija, osnovana g. 1050. od kralja Petra IV. Krešimira. I skradinska biskupija koja se spominje već godine 530. pripojena je g. 1828. šibenskoj. Iste je godine ukinuta i trogirska biskupija, a jedan njezin dio pripojen šibenskoj biskupiji, u kojoj danas živi oko 150.000 katoličkih vjernika.

Zadarska nadbiskupija još ne pripada nijednoj hrvatskoj crkvenoj pokrajini i izravno je podvrgnuta Svetoj Stolici. Prema legendi prvi bi zadarski biskup bio sv. Donat, a drugi biskup spominje se g. 341. na koncilu u Rimu. G. 1154. biskupija je uzdignuta u nadbiskupiju, g. 1828. pripojena joj je ninska biskupija, kojoj je prvi poznati biskup bio Teodozij 879. g. I biogradska biskupija, koja je postojala od g. 1059. do 1126., pripojena je zadarskoj nadbiskupiji, u kojoj dani biskupija sa sjedištem u Otočcu. G. 1185. osnovana je krbavska biskupija sa sjedištem u župi Krbavi, koja poslije prelazi na Udbinu, pa Modruš, te na koncu u Novi Vinodolski, da bi g. 1630. bila sjedinjena senjskoj biskupiji. Ukupno je sada katoličkih vjernika oko 350.000.

Krčka biskupija, u kojoj danas živi oko 40.000 vjernika, sastavljena je od triju ranokršćanskih biskupija: krčke, rapske i osorske, koje su g. 1828. spojene u jednu.

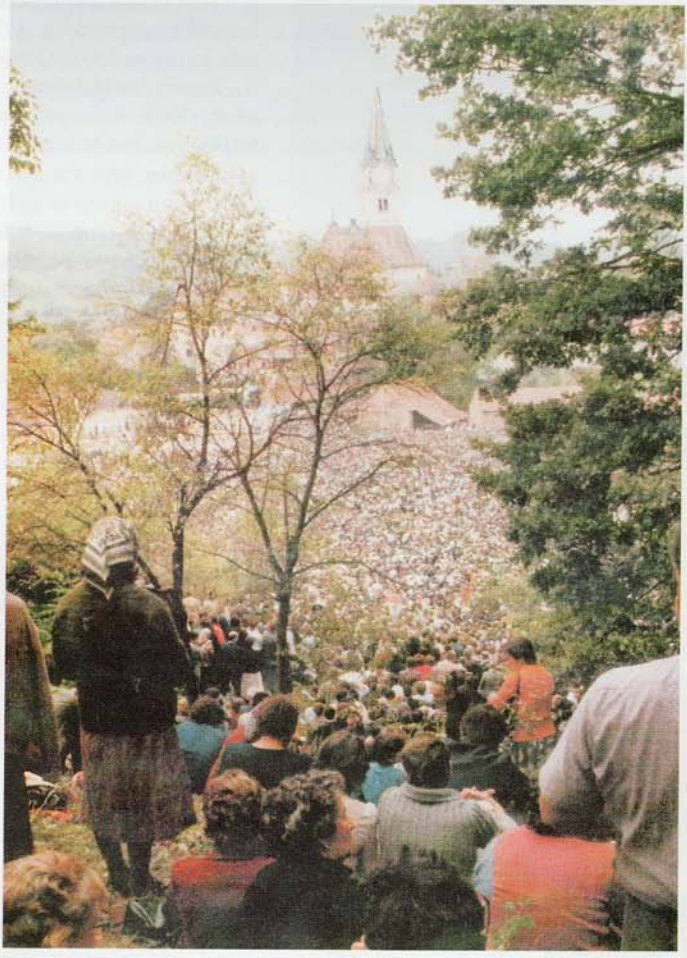

Hodočasnici u hrvatskom nacionalnom marijanskom svetištu Marija Bistrica

nas živi oko 150.000 vjernika.

Riječku crkvenu pokrajinu tvore riječko-senjska nadbiskupija, te krčka i porečko-pulska biskupija. Riječko-senjska nadbiskupija ustanovljena je g. 1969. združivanjem modruške i riječke biskupije sa senjskom. Prvi sigurni podaci o senjskoj biskupiji datiraju iz g. 1168. Na njezinu je području od g. 1461. do 1534. postojala

Porečko-pulska biskupija nastala je g. 1830. pripojenjem pulske biskupije porečkoj. Prvim porečkim biskupom smatra se sv. Mavro koji je podnio mučeničku smrt koncem 3. st., a biskup Eufrazije sagradio je u prvoj polovici 6. st. sadašnju baziliku-katedralu. Pula je vjerojatno imala svog biskupa u 4. st., a prvi poznati biskup je Antonius (g. 510.). Iz 6. st. je i današnja katedrala. Na području današnje porečko-pulske biskupije, na kojem živi oko 110.000 vjernika, postojale su još pićanska i novigradska biskupija, osnovane u 6. st. i ukinute g. 1828.

Izvan Republike Hrvatske najviše hrvatskih katoličkih vjernika živi u Bosni i Hercegovini, u vrhbosanskoj crkvenoj pokrajini, koju tvore sarajevska nadbiskupija i biskupije banjolučka te mostarsko-duvanjska i trebinjsko-mrkanjska. Na području sarajevske nadbiskupije živjelo je prije rata g. 1992. oko 450.000 Hrvata katolika, na području banjolučke biskupije oko 120.000, mostarsko-duvanjske oko 200.000 i trebinjsko-mrkanjske oko 20.000 Hrvata katolika. Blizu 200.000 Hrvata katolika živjelo je i na području beogradske metropolije, najviše u subotičkoj biskupiji. I u nekoliko sela na Kosovu živjelo je desetak tisuća hrvatskh vjernika. Hrvati pobjegli pred turskim osvajačima u austrijsku pokrajinu Gradišće i talijanske Molise do danas su očuvali svoj hrvatski jezik i narodnu svijest, najviše zahvaljujući svojim svećenicima. Hrvatska Crkva slijedila je svoje sunarodnjake rasute po cijelom svijetu, osnivajući za njih u novije doba Hrvatske katoličke misije. Osim vjerskog odgoja

tu su hrvatski iseljenici odgajani i u svom jeziku, kulturi i narodnom duhu.

Velik doprinos očuvanju vjere i njegovanju hrvatskog identiteta i opće kulture uz biskupijski kler dali su osobito redovnici, počev od benediktinaca do kasnije osnovanih redova: franjevaca, dominikanaca, pavlina, isusovaca, kermelićana, te redovnica. To su: benediktinke, koje imaju 8 svojih samostana u Hrvatskoj; karmelićanke, klarise, uršulinke, dominikanke, franjevke, kćeri Božje ljubavi, klanjateljice Krvi Kristove, Marijine sestre, Misionarke ljubavi, milosrdnice, sestre Naše Gospe, družba sestara presv. Srca Isusova, sestre sv. Križa, službenice milosrđa. Neke su družbe redovnica osnovane u našoj domovini, tako služavke Malog Isusa, franjevke od Bezgrešnog začeća iz Dubrovnika, sestre franjevke od Bezgrešne iz Šibenika, istarske župske sestre, kćeri milosrđa trećeg samostalnog reda sv. Franje.

Gotovo sva najstarija spomenička baština nastala je u krilu Crkve. Crkva osniva prva učilišta i škole, izdaje prve knjige. Knjige Splićanina Marka Marulića ispunjene su dubokim vjerskim osjećajem i učenošću, a u narodu najčitaniju knjigu iza Svetoga pisma napisao je franjevac Andrija Kačić-Miošić (»Razgovor ugodni«). Svećenici su stvorili i mnoga vrijedna djela hrvatske znanosti, umjetnosti i književnosti. Treba spomenuti isusovca znanstvenika Ruđera Boškovića i svećenika komediografa Marina Držića iz Dubrovnika te glazbenika Ivana Lukačića iz Splita, jednog od najvećih slikara minijaturista Jurja Julija Klovića, pisca prve hrvatske gramatike isusovca Bartola Kašića, teologa i učenjaka Jurja Križanića, izdavača prvih glagoljskih knjiga franjevca Franju Glavinića, pjesnika franjevca Filipa Grabovca, političara don Miha Pavlinovića, arheologa don Franu Bulića, najvećeg hrvatskog mecenu biskupa Josipa Jurja Strossmayera. Od onoga najljepšeg i najvrednijeg što ima, hrvatski narod najviše duguje Katoličkoj Crkvi.

U Republici Hrvatskoj postoji više škola i teoloških učilišta. Teološki fakultet opet je u sastavu Sveučilišta u Zagrebu, a Katoličkom teološkom fakultetu afilirane su i visoke bogoslovne škole na Rijeci, u Splitu, Đakovu, Makarskoj. Isusovci u Zagrebu imaju svoj teološki i filozofski fakultet, afiliran rimskom sveučilištu »Gregoriana«. Njihov je negdašnji kolegij u Zagrebu postao i prvom Akademijom s povlasticama generalnog studija, što je g. 1669. značilo početak zagrebačkog sveučilišta. U Zadru je već g. 1495. dominikanski studij uzdignut u rang »generalnih studija« sa svim sveučilišnim pravima i povlasticama. Klasične gimnazije koje drži Crkva djeluju u Zagrebu, Splitu, Zadru, Dubrovniku, Rijeci i Đakovu. U Bosni i Hercegovini postojale su do pred izbijanje rata g. 1992. dvije visoke bogoslovne škole u Sarajevu te gimnazija u Visokom. Najveća je novost u hrvatskom školstvu u odnosu na vjeru uvođenje vjeronauka u školu kao izbornog predmeta od šk. god. 1991/92. Vjeri su se otvorili i mediji, među kojima i Hrvatska televizija i radio.

Životnost vjere i Crkve pokazala se i u pisanoj riječi. Ni u jednoj zemlji pod komunističkom vlašću nije bio tako dobro razvijen katolički tisak kao u Hrvatskoj. Osim raznovrsnih vjerskih časopisa i više izdanja Svetoga pisma, tiskane su i brojne knjige teološkog i vjerskog sadržaja. Hrvatski katolici osobito štuju Gospu i masovno joj

Procesija na svetkovini Gospe Sinjske

hodočaste, pa su i najbrojnija svetišta njoj posvećena, od nacionalnog Marijina svetišta Marije Bistrice do Trsata, Krasna, Solina, Sinja, Veprica, Voćina i Aljmaša u Hrvatskoj, Petrovaradina u Vojvodini, Stupa, Komušine-Kondžila, Olova, Hrasna i najnovijeg hodočasničkog svetišta u Međugorju u Bosni i Hercegovini, sve do Gospe od Škrpjela u Boki Kotorskoj.

Hrvatski narod ne može se poput drugih naroda, koji su stoljećima imali svoje vladare i samostalne države, pohvaliti brojnim proglašenim svecima i blaženicima, što ne znači da je broj svetih ljudi u prosjeku išta manji nego u drugih katoličkih naroda. Prvi Hrvat proglašen je svetim g. 1970. — sv. Nikola Tavelić iz Šibenika, a drugi je sv. Leopold Bogdan Mandić iz Herceg-Novog, starinom iz drevne Poljičke republike. Boka Kotorska je i kraj iz kojega je najviše proglašenih blaženika: bl. Gracije iz Mula i bl. Ozana, te »Božja službenica« Ana Marija Marović, utemeljiteljica Družbe zadovoljštine Srca Isusova i Marijina.

Crkva u Hrvata, osim blaženika Augustina Kažotića i Marka Križevčanina, časti i one za koje se vodi proces ili prikuplja dokumentacija da budu službeno proglašeni blaženima i svetima, kao što su »sluga Božji« Ante Antić, Vendelin Vošnjak, Alojzije Stepinac, Ivan Merz. A sveto su živjeli i mnogi hrvatski vladari, posebice kraljica Jelena i posljednja bosanska kraljica Katarina Kosača.

Mnogi hrvatski (anonimni) sveci i svetice živjeli su u skrovitosti svoga doma i svoje obitelji, žrtvujući se do kraja za svoje najbliže u skladu s evandeoskim naukom, koji su na svom jeziku u Crkvi primali, osobito od popova glagoljaša i franjevaca. Dubok trag u duši hrvatskog čovjeka i biću njegove kulture ostavile su molitve (Očenaš, Zdravo Marijo, Slava Ocu, Anđele čuvaru, krunica), ispovijed vjere (Vjerovanje), dojmljivi katolički obredi, sakramenti i blagoslovine (misa, krštenje, ženidba, ređenje, ispovijed, pogreb, blagoslov jela i usjeva), blagdani i razdoblja crkvene godine (Božić, Uskrs, Bogojavljenje-Sveta Tri kralja, Sveto Trojstvo, Duhovi, Krist Kralj, Svi sveti i Dušni dan, Velika Gospa, Tijelovo, Veliki petak, Čista srijeda, korizma, došašće, Badnjak), pučke pobožnosti (svibanjske i listopadske marijanske pobožnosti, Križni put), hodočašća, crkvene pjesme (osobito božićne), pjevanje (zborno), pjesmarice i glazbala (orgulje), arhitektura te djela likovne umjetnosti i umjetničkog obrta, pučke misije i duhovne vježbe, bratovštine, karizmatički i molitveni pokreti, obiteljska molitva... Zvonjava crkvenih zvona nešto je najsvečanije što se uopće može zamisliti. U mnogim hrvatskim kućama od najstarijih vremena mogao se naći pokoji vjerski priručnik — od Kumulovićeva »Nauka krstianskoga« tiskana g. 1582. do Babićeva »Cvita mirisa duhovnoga« iz g. 1759., a u novije doba općeraširena je Biblija, Novi zavjet i mnoge druge knjige i publikacije vjerskog sadržaja. Hrvatski Caritas vrlo je jaka crkvena humanitarna ustanova.

Najveći pokretač i podupiratelj angažmana vjernika-laika bio je početkom 20. st. neumorni krčki biskup Antun Mahnić, koji je u Hrvatskoj stvorio Katolički pokret. Brojna kasnija društva i organizacije katolika (križari, domagojevci i dr.) imale su uz religiozno-zajedničarsko i veliko društveno-kulturno, pa i političko značenje, ali su dokinute g. 1945. Ostalo je bilo samo Hrvatsko književno društvo sv. Jeronima (preimenovano u »sv. Ćirila i Metoda«), te u istri »Juraj Dobrila«. Jedine crkvene novine jesu od 60-ih godina tjednik »Glas Koncila«, a od mjesečnika najpoznatiji su »Kana«, »Veritas«, »MI« i »Glasnik Srca Isusova«. Vrlo jaku izdavačku djelatnost razvila je tijekom 70-ih i 80-ih Kršćanska sadašnjost, koja je izdavala i bilten »Aksa«. G. 1992. postojalo je u Hrvatskoj dvadesetak društava katoličkih laika, a u listopadu t. g. održan je u organizaciji Vijeća za laike Hrvatske biskupske konferencije Zbor katoličkih laika.

Krstionica kneza Višeslava

JEZIK, PREDAJE, OBIČAJI

Hrvati govore i pišu hrvatskim jezikom u Republici Hrvatskoj i u zemljama svoga etničko-povijesnog prostora u kojima i danas obitavaju (Bosna, Hercegovina, Vojvodina, primorska Crna Gora), a znatnim dijelom i u onima u koje su se davno iselili (pokrajina Molise u Italiji, Gradišću u Austriji, Madžarska, Rumunjska, Slovačka, Kosovo). Hrvatski jezik pripada skupini slavenskih jezika, a sastoji se od triju narječja: kajkavskog, čakavskog i štokavskog. Danas kajkavsko narječje obuhvaća Hrvatsko zagorje, Međimurje, Prigorje, Pokuplje i Gorski kotar. Hrvati u Istri, sjevernomu dijelu Hrvatskoga primorja, Kvarnerskim i južnohrvatskim otocima do Lastova, u sjeverozapadnoj Lici te u splitskoj i zadarskoj bližoj okolici govore čakavski, dok je u ostalim krajevima u uporabi štokavsko narječje. U starijim razdobljima hrvatska su narječja bila ponešto drukčije rasprostranjena, a danas se štokavskim narječjem, jer je ono u temelju službenog jezičnog standarda, služe i kajkavci odnosno čakavci. S druge strane, hrvatski jezični standard uvažava više čakavskih i kajkavskih izražajnih svojstava, a i u starijim su razdobljima mnogi pisci jednoga narječja, u želji da budu čitani na cijelome hrvatskom području, rabili i riječi drugih dvaju narječja.

Činjenica da je u Hrvata narodni jezik u književnoj uporabi još od srednjovjekovlja višestruko se korisno odrazila na ukupnu nacionalnu kulturu. Tako se usmena (tzv. narodna) hrvatska književnost zarana počela bitno razlikovati od onih slavenskih književnosti koje su dugo zadržale općeslavenski jezik. Stoga je u Hrvata izvorna usmena književnost bilježena još od srednjovjekovlja, te je pisanoj književnosti dala svoj pečat. Usmene je književnosti u srednjovjekovlju toliko i takav joj je društveni status da dopire i do biblijsko-liturgijskih tekstova, premda inače vrijedi načelo: što je srednjovjekovni tekst izvedbeno dalje od oltara, u njemu je usmena književnost prisutnija.

Usmena književnost i narodna kultura postale su oblikovnim gradivom i za povijesnopravne spomenike, navlastito za Vinodolski zakon iz g. 1288., prvi hrvatski zbornik u narodu prikupljane građe, u kojem vinodolski žitelji, svjesni vlastitosti i svoga podrijetla, zapisaše sve dobre i prokušane zakone koje su čuli od svojih

Moreška , viteška igra koja se izvodi na otoku Korčuli spomen je na srednjovjekovne bitke s gusarima

otaca i djedova. Zakon započinje epskim desetercima - onako kako bi bio opisan epski događaj. Zagrebački biskup, Trogiranin Augustin Kažotić (o. 1260.-1323.) spominje se i kao tumač narodnoga života i usmene književnosti izvođene na narodnim sesijama, koje je redovito sam priređivao. Dubrovčanin Benedikt Kotruljević, koji je g. 1458. nedaleko od Napulja dovršio djelo na talijanskomu o gospodarstvu, prvo u svijetu s područja dvojnoga knjigovodstva, nije mogao odoljeti kulturnim zavičajnim vrednotama (usmena književnost, etnološki i etnografski podaci), nego je i njih uvrstio u djelo.

U drugoj polovici 15. st. u okolici Barija u južnoj Italiji već su obitavali tzv. Moliški Hrvati. Oni su g. 1497. kraljici Isabeli Del Bolzo, koja ih je obišla, priredili prigodni program i »po svom

Narodni stvaralački duh očituje se u likovnosti svakodnevnih predmeta. Na slici je prigorska narodna nošnja

običaju« i »na svomu jeziku« njoj u čast govorili pjesmu iz kruga bugaršćica. Izvedbu je opisao i pjesmu zabilježio kraljičin dvorski pjesnik. To je najstariji zapis drevnih bugaršćica, koje zacijelo nisu bile poznate drugim narodima, premda su neki nebugaršćički zapisi još stariji (npr. zidarska ljubavna lirska pjesma iz g. 1484.). Oni prethode Zborniku Nikše Ranjine, dubrovačkoga plemića, iz g. 1507., poznatom kao najstarijem zborniku te vrste u slavenskom svijetu. Iz toga je razdoblja i djelo »De situ Illyriae et civitate Sibenici« (1487.), humanista Jurja Šižgorića iz Šibenika, u kojemu se govori o lirskoj poeziji u šibenskoj okolici. Latinist Šižgorić učenoj i izbirljivoj Europi predočuje vrijednost kakvu ona ne poznaje, a pjesme razvrstava prema izvedbenomu načelu, približno onako kako se danas čini s novovjekim zapisima: »Osim toga žene tugujući na sprovodu služe se naricaljkama koje potresaju srca i mame suze i najizdržljivijih ljudi. Te su naricaljke zrelije od oplakivanja kojim su Tetida i Euriala majka uz barbarsko cviljenje pratile propast svojih sinova. I na dan vjenčanja pjevaju u kolu neke svadbene pjesme kakve se nisu čule ni u Katula ni Klaudijana. Zatim obijesna i strastvena mladež pjeva krepkim glasom noću takvu ljubavnu pjesmu kakvu bi jedva spjevao ugladeni Tibul ili udvorni Propercije ili lascivni Likoridin Gal ili Lezbijka Sapha. I vrteći tijesak za cijedenje ulja, izmišljaju izmjenične ekloge, te bi rekao da ih stvaraju Dameta i Menalka pred Palemonom. Osim toga po ritmu popijevke plešu kolo.«

Šižgorić ujedno skuplja u šibenskoj okolici poslovice i prevodi ih na latinski, kako je to već Kotruljević činio s nekoliko zapisa što ih je preveo na talijanski, a što potvrđuje da je hrvatska usmena književnost zarana ne samo sakupljana nego i prevođena na druge jezike. Petar Hektorović s otoka Hvara, uz bilježenje usmene književnosti, prvi opisuje dvojicu narodnih kazivača i usmenoknjiževnu izvedbu, a zaslužno slovi prvim hrvatskim folkloristom, s kriterijima sakupljanja i tumačenja usmene poezije kakve je istom naše doba dosljedno provodilo. Hektorović naime veli da narodne pjesme treba zabilježiti onako kako ih izrekne kazivač. Budući da je slično i neovisno u 19. stoljeću tvrdio i Stanko Vraz, takav je stav formuliran kao Hektorović-Vrazov zakon.

Još od 16. stoljeća vidljiva je usmjerenost hrvatskoga juga prema hrvatskomu sjeveru, pa i obratno, dok će se u 17. stoljeću izravno susresti

i s vremenom će se sve jasnije oblikovati predodžba o Zagrebu kao središnjici hrvatskoga kulturnog života. U 18. pak stoljeću sve će hrvatske književno relevantne regije tvoriti istu stilsku cjelinu, što će biti ostvareno usmenom književnošću, napose uvaženim epskim desetercom. Na jugu se to vidi po Kačiću, u Slavoniji po Relkoviću, pa u književnosti bosanskih franjevaca, te čak i kajkavskih pisaca, uključujući i one iz Zagreba. Ta će se srodnost očitovati i u drugim oblicima stvaralaštva: na jugu Fortisa i Lovrića; na sjeveru Bedekovića i Krčelića, u Slavoniji Katančića i drugih. U doba romantizma dospijevaju Fortisovim posredovanjem odnosno prijevodom tri Kačićeve pjesme, shvaćene kao narodne, zajedno s tada glasovitom »Hasanaginicom« u Herderove »Volkslieder« (I-II, 1778-1779.) pa je tako Kačić prvi pisac u Hrvata čije su pjesme ušle u jednu svjetsku zbirku i prvi po kojem je strani svijet upoznao hrvatsku narodnu pjesmu.

Svi oblici usmenoknjiževnoga sustava tvore golemo narodno kulturno dobro. Izražavajući se dramski, ostvarivane su izvedbe raznovrsne tematike kroz kazalište lutaka, kazalište sjena, kazalište maski i kazalište s glumcima. Među najrasprostranjenijima su dramske igre svadbene tematike. Jednu je među istarskim Hrvatima vjerno zabilježio i o njoj pisao još u 17. stoljeću Slovenac Valvasor. Po ostalim hrvatskim područjima, posebno Bosni, Hercegovini, Dalmaciji, Slavoniji, svadbena gluma poznata je pod imenom »Traženje ovce« (ponegdje: prepelice, jarebice i sl.). Prilično je bila popularna i svadbena komedija »Štef i Bara«, koja se stoljećima izvodila u zagrebačkoj okolici. Drama Mesopust ili Karneval, odnosno Fašnik ili Poklad, koja se od davnina igrala uvijek u pokladne dane, u svim katoličkim ambijentima, najsloženija je i najdulja. U novije doba najposjećenije su izvedbe u Novomu Vinodolskomu, Samoboru, Imotskomu, Rijeci, a inače su iz ruralnih ambijenata u drugoj polovici 20. st. istisnute. »Boroje, Vila i Turica« likovi su istoimene pokladne dramske igre iz Dubrovnika i njegove okolice. Od društveno-povijesnih drama posebno su poznate korčulanska »Moreška«, »Hajduk« iz Bosne, »Turčin i bula« iz Like. Dramska igra »Adžija« prikazuje propadanje jedne bosanske muslimanske obitelji. Ta je tematika bila dosta česta, pa se našla i u ostalim dramskim oblicima, npr. u lutkarskom igrokazu »Gašpar i Melko« iz Međimurja.

Od narodnoga govorništva osobito se često od pamtivijeka izvodila zdravica. Bilo je to u mnogim povodima slavlja: na pirovima, uz veće blagdane, slavlja i okupljanja. Primjeri su najčešće u obliku ritmizirane proze, osobito u unutrašnjosti, no neki su primjeri u stihovima, kakve je još u 16. stoljeću zabilježio Hektorović, dok su tzv. brojilice, kao oblik dječjega stvaralaštva, podjednako oduševljavale i starije i mlađe. Brojni pak egzorcizmi (tzv. basme) potječu još iz hrvatske prapostojbine. Basmalo se protiv fizičke i duševne boli, a svaka bolest imala je svoju basmu, estetski savršeno sročenu. Od pripovje-

Djevojke u narodnoj nošnji s otoka Paga nose hrvatski pralik Gospe

dnih oblika njegovano je gotovo sve: od drevnih bajka, punih fantastike i imaginacije, preko legenda i predaja, anegdota i basna do šaljivih priča (tzv. švank). Način njihova oblikovanja bio je izvorno hrvatski, što je najočitije u anegdotama, koje se povezuju s domaćim osobama, a predaje objašnjavaju mitskim razlozima imena naselja kao što su Buje, Cavtat, Kotor... Pripovijest umetnuta u propovijed (tzv. prilika) znatno je i zarana utjecala na ruralna usmena pričanja. Od epike u stihu najpoznatija je drevna deseteračka, tzv. junačka epska poezija, osobito raširena u unutrašnjim, planinskim hrvatskim područjima i Slavoniji. Osmeračka epika prisutnija je u ostalim krajevima, za koje je inače tipičnija lirska usmena pjesma. Epska deseteračka pjesma uživala je najpovlašteniji društveni status i odigrala je višestruko važnu ulogu u životu naroda. I lirskih je pjesama bilo svih vrsta i motiva, a poseban čar imale su balade (kojima pripadaju i bugaršćice) i romance, te društveno izraženije dalmatinsko-hercegovačka ganga i slavonski bećarac. Minijaturni usmeni oblici, poslovice i zagonetke, bilježeni su još od srednjovjekovlja, a cijelo vrijeme ulazile su i u pisana djela.

Tradicijsku kulturu određuju narodni obredi i običaji. Njihovu je važnost i značenje narod izricao poslovicom »Bolje da nestane sela nego običaja«, jer su obredi i običaji bili prijenosnici samosvijesti te jamci narodne opstojnosti. Prethodno stoljećima ustaljivani te stoljećima ustaljeno trajali, u drugoj polovici 20. st. doživjeli su goleme izmjene i potiskivanje na rub društvenosti. Njihovo proučavanje započelo je osnutkom hrvatske etnologije, zahvaljujući Antunu Radiću i posebno njegovoj »Osnovi za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu« (1897.). On je gotovo od početka urednikom Akademijina časopisa »Zbornik za narodni život i običaje«, u kojemu je objelodanjen cijeli niz ambijentalnih i žanrovskih monografija. Za razliku od nadnacionalnih koncepcija, karakterističnih za neke druge narode, u Hrvata prevladava ambijentalni pristup i, što je u najužoj svezi, poštovanje autentičnosti izvorne informacije. Od dosadašnjih obradbi narodnoga života i običaja poslije utemeljenja hrvatske etnologije, najpoznatije su monografije: »Otok u Slavoniji« Josipa Lovretića, »Poljica« Frane Ivaniševića, »Samobor« Milana Langa i »Bukovica« Vladimira Ardalića. U drugoj polovici 20. st. timski i odlascima na teren obrađivana su i druga područja, tako da je znanost sve bliže cjelovitoj predodžbi o narodnomu životu i tradicijskoj kulturi u Hrvata.

Žene iz slavonskog sela Bizovca u raskošnim svečanim nošnjama

KULTURNA BAŠTINA

Hrvati su jedan od malobrojnih naroda Europe koji se po dolasku na ova područja izravno susreće s netom minulom veličinom dvaju izvora zapadnoeuropske kulture: stare Grčke (s vidljivim tragovima do danas npr. u Visu i Trogiru), te Rima (Split, Pula, no i u sjevernoj Hrvatskoj: Siscia, Mursa, Cibalia, Sirmium). Ti dodiri bili su svakako poticajni. Stvarni kontakt s tada živom kulturom Europe u nastajanju doživljavaju Hrvati pri susretu s kršćanstvom, koje primaju iz tada još uvelike romanskih gradova Dalmacije ili od Franaka; u oba slučaja s latinskim jezikom i pismom. Utjecaj istočnog kršćanstva iz Bizanta, uključujući kraće vrijeme bizantskih vlasti nad gradovima jadranske obale, doći će djelomice s Ćirilom i Metodom, kasnije, preko Moravske, kad se u Hrvatskoj pojavljuje posebno nacionalno pismo — glagoljica, kojom se pišu tekstovi miešavinom Hrvatima stranog i umjetnog starocrkvenoslavenskog i živog, narodnog, hrvatskog jezika. (U Bosni je postojala varijanta tog pisma pod imenom bosančica ili tzv. hrvatska ćirilica).

Za vrijeme turskih osvajanja, koja nisu bila tek »provala barbara«, stvarala se postupno nova komponenta hrvatske kulture pisane riječi, tzv. aljhamjado književnost - tekstovi na hrvatskom pisani arabicom. Nakon procvata kršćanske kulture (s jedinstvenim stećcima, njihovom likovnošću i epigrafikom), u okupiranoj Bosni muslimani dosežu visok stupanj osebujne orijentalne kulture, koja živi u doticajima sa zapadnoeuropsko-kršćanskom. To potvrđuje i nastanak »Hasanaginice«, trajan opstanak nekih samostana ili pak činjenica da je u Bosni bilo moguće misionarsko djelovanje isusovca Bartola Kašića (1575.-1650.), tvorca prve hrvatske gramatike (Rim 1604.), i rad, primjerice, učenog čovjeka kao što je bio franjevac Filip Lastrić (1700.-1783.), autora, uz ostalo, samostanskog skotističkog visokoškolskog priručnika filozofije. Zna se i to da su dubrovački graditelji i klesari iz Dalmacije sudjelovali pri gradnji džamija te drugih važnih i lijepih objekata muslimansko-bosanske arhitekture.

Na ostalom teritoriju hrvatskog etnikuma razvitak kulture imao je povijesno prepoznatljiv slijed zapadnoeuropskih kulturoloških razdoblja i stilova, s povremeno jačim ili slabijim mediteranskim, sjevernoeuropskim, srednjoeuropskim, ponekad istočnoeuropskim, a općenito zapadnoeuropskim utjecajima. U tim isprepletanjima nastaje, raste i živi hrvatska kultura, koja je unutar isprepletanja i prožimanja različitih kultura i unatoč njima u svojoj ukupnosti nastala, bila i ostala samobitna duhovno-materijalna cjelina, po tipu bitno i definitivno pripavši zapadnoeuropskom krugu.

Među najstarije sačuvane spomenike hrvatske kulture ubrajaju se poznati kameni fragmenti, dijelovi nekadašnjih većinom sakralnih objekata, koji su podjednako dokazi stupnja razvijenosti likovnih umjetnosti, arhitekture i kiparstva, no i pisane riječi. Jedan je od njih, s latinskim jezikom, Višeslavova krstionica (oko g. 800.), koja

Bašćanska ploča

govori podjednako svojom plastičnom ljepotom i, ujedno, mudrošću teksta kao izraza određenog tipa filozofske misli: »Ovaj izvor prima slabe, da ih učini prosvijetljenima...«. Drugi je poznata Baščanska ploča (1100.), koja je fragmentni dokument ne samo politički nego i likovni i filološki: dokaz postojanja hrvatskog nacionalnog jezika i pisma (glagoljice) u službenoj uporabi kao nečeg što već postoji kao život.

Likovna umjetnost

Hrvati počinju stvarati kulturu osebujnim načinom, počev od predromanike, koja se baš zbog niza specifičnosti zove još *starohrvatska umjetnost* (otprilike od 9. do 11. st.). Pri tome su u središtu djela likovne umjetnosti kao, rječe sačuvani, cjeloviti objekti sakralne arhitekture ili, češće, kao kameni ulomci odnosno arheološki nalazi (temelji pojedinačnih ili skupnih nalaza, nekropola itd.). Od sačuvanih to su dosta brojne male crkvice »nepravilnih« ili »slobodnih oblika«, za koje neki čak tvrde da im je gradnja bila podvrgnuta stanovitim pravilima, pa i srednjovjekovno-estetskoj »mistici brojeva«. Od najčešće spominjanih to je crkvica Sv. Križa u Ninu iz 9. st., a većinom se nalaze na potezu od Nina do Knina prema jugu, ali su arheološki registrirane i na sjeveru (Vinkovci). Posebno se veličinom i koncepcijama građevne izvedbe razlikuju dvije (obje iz 9. st.): crkva Sv. Spasa na izvoru Cetine i »rotonda« Sv. Donata u Zadru.

Obilje fragmenata sakralnog inventara, od kojih mnogi s osobitim ornamentima, te tu i tamo figurama (hrvatskog velikaša ili vojnika, kralja, svetačkih likova i uopće sakralnih scena) prati tekst (ili ulomak teksta) važan uvijek podjednako i za kulturu i za političku povijest. Ističu se različite kombinacije tropleta, koji se u starohrvatskoj umjetnosti javlja i razvija u posebnim, vrlo prepoznatljivim formama, samostalno i često, tako da je troplet u novije doba postao bitnim motivom hrvatske nacionalne i kulturne simbolike. Među skulpturama pak valja od dva kamena pluteja crkve Sv. Nediljice u Zadru (prva polovica 11. st.) istaknuti kao iznimnu vrijednost i ljepotu barem onaj s prikazom »Bijeg u Egipat« što ga je Malraux uvrstio u svoj *museé imaginaire*.

Dok starohrvatska umjetnost nije nimalo »siromašna«, ali je ipak — skromnija, jasno pokazujući znakove početka, dotle romanika (11-13. st.)

Majstor Radovan: Vinogradar, pojedinost sa zapadnog portala katedrale u Trogiru

obiluje i u Hrvatskoj već monumentalnim, reprezentativnim, što u cijelosti sačuvanim, što u tragovima prepoznatljivim umjetninama. To su svakako u prekrasnoj veduti crkve i tornjevi Raba, lađa trogirske katedrale, zatim u Zadru kao cjelina očuvana sv. Stošija, čemu treba pribrojiti upravo za hrvatsku povijest neposredno vezan prelijepi zadarski toranj sv. Marije ili diskretnost ljepote apside sv. Krševana. No, romanika nije vezana samo uz jug i obalu, nego je ima i u kopnenom dijelu — npr. toranj sv. Luke u Jajcu (sigurno čitav do listopada 1992.), te ostaci pune dekorativne plastike — bizarne romaničke glave romaničko-gotičkog benediktinskog samostana u Slavoniji (lokalitet Rudine kod Požege). Drvorezbarsko-skulptorsko remek-djelo: vrata za katedralu sv. Duje u Splitu, Buvina je dovršio 1214. Malobrojni tragovi romaničkog slikarstva u Istri i oni, navodno najbolje uščuvani, u zadarskom sv. Krševanu umjetnički su visoka ranga i dokazuju kako hrvatska umjetnost nije ni tada bila oskudna.

Radovan je potpisao svoj udio na bogatom i umjetnički najvišem rangu portala trogirske katedrale g. 1240., portalu koji je po karakteru već romaničko-gotički. No, gotika (13.-15. st.) je kao razdoblje i stil vrlo bogata na cijelom području Hrvatske. Izuzetne je ljepote klaustar Male braće u Dubrovniku, još s tragovima romanike, kao da je već zakoračio u renesansu. Na sjeveru, Slavonija je imala do u 20. st. sačuvan kompleks gotičke crkve s tornjem i samostanom u Šarengradu, dok su veliku crkvu s donedavno sačuvanom građevnom konstrukcijom visoke gotike u Voćinu Srbi 1992. sravnili sa zemljom. Vjerojatno najveći i najreprezentativniji gotički objekt je stara katedrala u Zagrebu (apsida započeta g. 1275.). Od gotičkog slikarstva spomenuti je svod crkve sv. Nikole u Pazinu i fragmente katedralne sakristije u Zagrebu, a od skulpture južni portal sv. Marka na zagrebačkom Griču, te visoku gotiku u luneti portala franjevačke crkve u Dubrovniku: Pieta braće Petrović (g. 1449.).

Majstor visoke gotike (baptisterij šibenske katedrale) s iznimno nadarenim domašajima, zahvatima u renesansu, bio je za Hrvate slavni projektant šibenske katedrale Juraj Dalmatinac (gradnju dovršio Nikola Firentinac). Juraj Dalmatinac umro je u Šibeniku 1473., ali je uspio izraditi zadivljujućom raznolikošću i s renesansnim konceptom klesane 74 glave na vanjskom vijencu katedralne apside, od kojih su neke najvišeg ranga i izvornosti, mjereno najstrožim europskim mjerilima. Tu je, dakako, i njegovo »Bičevanje Krista« na lijevom oltaru sv. Duje u

Ivan Duknović: pojedinost katedrale u Trogiru

Splitu. Na prijelazu gotike u renesansu valja svakako spomenuti lunetu nove katedrale u novom Pagu, rad pripisan Ivanu Pribojeviću; bio je

iz kruga Jurjevih suradnika, a visoki reljef lunete prikazuje Bogorodicu zaštitnicu koja štiti pobožne Pažanke i Pažane u narodnoj nošnji toga doba. Nešto sasvim osebujno za ono univerzalističko vrijeme: nacionalna tema.

Pravi je renesansni veliki i talentirani kipar u Hrvatskoj bio Ivan Duknović (rođen oko 1440., umro poslije 1509.), što dokazuje kip sv. Ivana Evanđelista u kapeli trogirske katedrale, a rang mu između ostalog dokazuje podatak da je radio u Budimu na dvoru kralja Matijaša Korvina i za — Rim (lik djevojke kao alegorija Nade). Izvan domovine najvišeg kiparskog ranga slavni su portreti aragonskih plemkinja, ljepotica, skulpture glava zagonetne nenadmašne ljepote, što ih stvara Franjo Vranjanin zvan Laurana (r. u Vrani kod Zadra oko 1420./25. — u. vjerojatno u Avignonu 1502.). Od vrsne renesansne arhitekture koju grade domaći arhitekti dovoljno je spomenuti dubrovačku renesansnu Sponzu (Divona), što je gradi 1517.-1523. Paskoje Miličević (»gotički« su samo prozori u prvom katu), te crkvu Sv. Spasa (projekt iz g. 1520.) na kraju Straduna, koju grade braća Andrijići s Korčule. Na sjeveru je renesansan slikovit dvorac (ne više samo tvrđa) Veliki Tabor, a u Zagrebu je autentična renesansa bio isusovački samostan zagrebačkog Griča (što ga je srbokomunistička Jugoslavija najprije praktičnom porabom temeljito ruinirala, a zatim ga modernizacijom devastirala u — »Muzejski prostor«!). Kao poseban oblik renesansne arhitekture valja spomenuti ljetnikovce dubrovačke vlastele (Gruž, Rijeka Dubrovačka).

Slikarstvo renesanse nije možda tako bujno i obilno kao drugdje u svijetu, ali zorno pokazuje mijenu vremena i svjetonazora — plauzibilno kao literatura. Nakon visokog ranga prijelaznog razdoblja između gotike i renesanse Blaža Jurjeva Trogiranina (1390.-1450.), kao i snažne cjeline fresaka u Beramu (1474.) Vincenta iz Kastva, isto tako prijelazni oblici Dobrića Dobričevića iz Lastova (1454.-1528.) zapravo su već renesansni, tako da u liku Madone na Dančama (Dubrovnik) pokazuju onu promjenu odnosa prema ljepoti žene kakva se zbiva u trubadurskoj lirici. Madona je sada prije svega lijepa žena, majka, u ovozemaljskom smislu, ali u skladu s nabožnim tekstovima. Sjajni primjer, slike Nikole Božidarevića (Končica kraj Slanog, oko 1460. — Dubrovnik 1517/18.): »Navještenje« (1513.) i oltarna pala »Bogorodica sa svecima« u samostanskoj kapeli Đorđić (1513.) naprosto su ideal ženske ljepote prema poeziji i estetici renesanse. Od slikara izvan domovine spomenuti je barem još osebujnog Andriju Medulića (1500.-1563.) i nenadmašnost Julija Klovića (Georgius Julius Croata), (Grižine kraj Crikvenice 1498. — Rim 1578.), čiji nadimak »Michelangelo minijature« dovoljno govori sam po sebi.

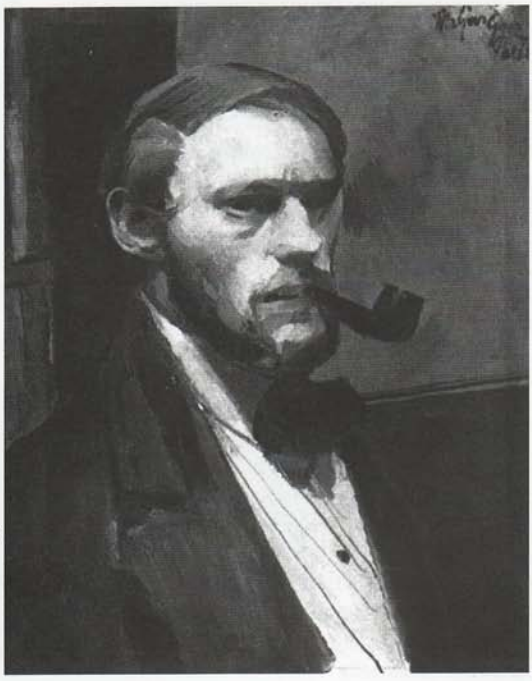

Miroslav Kraljević: Autoportret s lulom

I dok je na jugu i na sjeveru Hrvatske renesansa u punom cvatu, u arhitekturi, a još obilnije u književnosti, u Herceg-Bosni nastaju građevine druge vrste; baš u to doba nastaju pored zavičajnih kompleksa utilitarni (mostovi npr.), možda najljepše i najznačajnije džamije i uz njih njihovi vitki minareti: od Foče i Mostara, preko Sarajeva i Jajca do Banje Luke, sve do samih obala Save.

Barok u Hrvatskoj (od 17. pa do duboko u 18. st.) nije tako velikih dimenzija kao drugdje u svijetu, ali ga resi sklad. U Dubrovniku nitko ne može previdjeti crkvu sv. Vlaha (isusovački kolegij, stube i crkva), a na sjeveru biser gornjohrvatskog baroka je crkvica Belec, čija je unutrašnjost (drveni oltar, kipovi, slike na zidovima) gotovo intimna, no ipak raskošna: »Gesammtkunstwerk«. U Zagrebu je to svakako unutrašnjost sv. Katarine na Griču. Pavlinski hrvatski barok od Lepoglave pa sve do Sv. Petra u Šumi (Istra) ima svoju posebnu crtu i na mahove je već rokoko. Kao glavna djela kiparstva u mramoru valja istaknuti hrvatsku dionicu opusa F. Robbe (oltar danas u Križevcima), a od slikarstva u domovini zidne slike Ivana Rangera (npr. u Lepoglavi), dok će reputaciju inozemstva uživati majstorstvo F. Benkovića (1677.-1753.) (dvo-

rac Pommersfelden), i dok Zagreb ima njegovo izvrsno ulje »Žrtvu Abrahamovu«.

Varaždin je gotovo u cijelosti barokni grad, kao i neki dijelovi Osijeka, s tim da je gornja kasna povijesna granica dvorac Eltz u Vukovaru (stravično ga razorili Srbi g. 1991. kao i cijeli grad): dvorac Eltz još je nosio tragove baroka, ali se već osjećao odmjereni sklad klasicizma; slično, samo skromnije, kao dvorac Pejačević u Našicama.

Klasicizam (neoklasicizam, romantični klasicizam) u Zagrebu i oko njega traje dosta dugo u 19. stoljeće (glavni graditelj B. Felbinger, 1785.-1871.), da bi ujedno bio prijelaz u tzv. »historijske stilove« (npr. »neoromantički stil« današnjeg rektorata zagrebačkog Sveučilišta 1859., »neobarok« Hrvatskog narodnog kazališta u Zagrebu 1895.), kada gradovi u Hrvatskoj definitivno poprimaju fizionomiju novijeg srednjoeuropskog urbanizma. Kao u ostaloj Europi tad se javio i »realizam« u arhitekturi, graditeljstvo namijenjeno industriji (primjeri Zagreba: pivara, kožara, paromlin). Posebni pečat srednjoeuropskog urbanizma dat će navlastito Zagrebu i Osijeku na prijelazu 19. u 20. stoljeće efektni odjeci »secesije« (Jugendstila). Tijekom 20. st. u smislu funkcionalističkih internacionalnih stilova, najprije odmjereno i praktično, da bi tijekom vremena postalo brutalno nametljivo i za fizionomije hrvatskih gradova i jadranske obale destruktivno. U drugoj polovici 20. stoljeća, za vrijeme »socijalizma« druge Jugoslavije, hrvatsko graditeljstvo, opterećeno »progresom«, postaje sasvim eklektički modernizam, da završi kao puka nesolidna i ružna konfekcija. Oporavljati se počinje u duhu tzv. postmoderne.

Josip Račić: Dama u šeširu

Slikarstvo se na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće, od reprezentantnog portraita (u Osijeku ljepotice obitelji Prandau, u Zagrebu ban Gyulay) mijenja u skromniji bidermajerski. Preko romatizma »crtačke« osječke škole Hrvatska dobiva pejzaž u modernom smislu, koji logično postaje realističan (Waldinger, Mucke), da bi u Zagrebu dobio karakter »uljepšanog realizma«. S M. C. Crnčićem (»Slavonac runi kukuruz«) započinje slikarska Moderna (1890.-1910.), u kojoj se kao remek-djelo ističe upravo Crnčićeva »Bonaza« (1906.). U tom se razdoblju javlja i simbolizam Bele Csicosa-Sessie (»Psihe«, 1898.) i M. Račkog zajedno s temama iz Dantea; tom razdoblju još pripadaju E. Vidović, F. Kovačević, V. Bukovac (Fagione), autodidakt J. Bužan i dr.

Ispunjenje hrvatske slikarske Moderne daje — u pariškom hotelu ustrijeljen — Josip Račić slikom »Majka i dijete« (1908.), dok uz njegovo ime spominjani Požežanin Miroslav Kraljević znači novi genijalni početak, već započeto kretanje u 20. stoljeće, što svjedoči cijeli njegov opus, a ponajviše sintetički »Autoportrait s lulom« (1912.). Sljedeći su impuls bila iznenađujuća serija ekspresionističkih akvarela M. Vanke (1915.), a 20-ih godina ulja bosanskih pejzaža K. Mijića. U nizu vrijednih talentiranih slikara što slijede s mnogo vrijednih djela (Šulentić, Gecan, Becić, Varlay, Ružička i mnogi drugi), središnje mjesto u prvoj polovici 20. stoljeća svakako pripada Ljubi Babiću i njegovim hrvatskim pejzažima (»Dolina Hrvatske«, »Rodni kraj« itd.); nasuprot Babićevu »artizmu« stajala je socijalno-tendenciozna, ljevičarska grupa »Zemlja« s Krstom Hegedušićem na čelu. U drugoj polovici 20. stoljeća najtalentiraniji je slikar Miljenko Stančić, i to kratkom fazom zavičajnih varaždinskih veduta, prije nego što je počeo besciljno lutati raznim varijantama modernizma, kao i većina hrvatskog slikarstva njegova doba.

U novijem hrvatskom kiparstvu, nakon što je u središtu Zagreba postavljen Fernkornov konjanički spomenik »Ban Jelačić«, glavni plodan realistički opus daje Ivan Rendić, premda ga je pod kraj dotaknula secesija, pa i simbolizam (Nadgrobni spomenik Anti Starčeviću, 1903., Šestine). Izuzetno je talentiran kipar hrvatske Moderne, Rodinov učenik, Robert Frangeš Mi-

hanović (1872.-1940.), poznat po kasnijem konjaničkom spomeniku »Kralj Tomislav«. Bez sumnje je najveće ime hrvatskog kiparstva 20. stoljeća — počevši od »Zdenca života« (1905.) u Zagrebu, preko »Indijanaca« (1928.) u Chicagu, pa sve do relativno komorne »Hrvatske rapsodije« pri kraju stvaralaštva — Ivan Meštrović (1883.-1962.). Ipak, u pristupu negovu opusu valja biti oprezan zbog ideološko-estetički problematične faze zadrtog jugoslavenstva (»Vidovdanski hram«, dijelovi kosovskog ciklusa). Osim njega vrijedi spomenuti nekoliko mladenačkih ekspresionističkih skulptura mladog Škarpe, ranog, još »realističkog« Radauša (osobito lijepe mramorne glave žena), te mramorne aktove Kršinićeve. Forsirani modernizmi skulpture druge polovice 20. stoljeća u Hrvatskoj, kao i drugdje u svijetu, većinom su lutanja, koja su iza sebe ostavila osim pukog nepoznavanja zanata totalnu estetičku dezorijentaciju i pustoš.

Književnost

Za nacionalnu su kulturu poput materijalnih, vidljivih dobara i djela umjetnosti podjednako važna, ako ne i važnija, djela pisane riječi. A pisana je riječ u temeljima kulture Hrvata od samih početaka u njihovoj europskoj povijesti. Na dva načina, paralelno: u narodnom jeziku, početno kao mješavina sa starocrkvenoslavenskim, nacionalnim pismom, glagoljicom, i u latinskom jeziku. Na taj način postoji cijela srednjovjekovna hrvatska književnost, s tim da će se postupno oslobađati starocrkvenoslavenskog i ujedno postupno prelaziti na latinicu. I dok hrvatska književnost kao malo koja u Europi zajedno s latinitetom raste od samog početka u nacionalnom idiomu, dotle je latinski kod Hrvata ostao u Europi najdulje u službenoj porabi (do 1848.).

Srednjovjekovna je hrvatska književnost, u oba jezika i oba pisma, unatoč nekim utjecajima s istoka (Bizant), ipak po tipu zapadnjačka. Najvećim dijelom nabožna i liturgijska, prijevodna, vezana uz rimokatolički obred, ona i svjetovne tekstove preuzima u zapadnim verzijama. Iako je njezino poznavanje u novije doba produbljeno i prošireno, ipak je ona još uvijek pretežno filološki, a manje literarno-estetski interpretirana. Međutim, tzv. crkvenim prikazanjima, koja se u Hrvatskoj javljaju od 13. stoljeća, danas se priznaje i literarno-umjetnička (kazališnu) vrijednost, kao što se otkrivaju estetsko-fabulativne vrijednosti u legendama, životima svetaca i »viđenjima«.

Tematsku promjenu donosi humanistički pokret u latinitetu, kad se u Hrvatskoj pojavljuje niz istaknutih imena, pjesnika i prozaika, od kojih je svakako najvećeg dometa i originalnosti sredinom 15. stoljeća pjesnik Janus Pannonius Česmički, što ga hrvatska kultura dijeli s madžarskom. Snažan zamah književnosti, stvaralaštva nacionalnim jezikom, s mnogo talentiranih imena i brojnim djelima, čini moćan korpus hrvatske renesansne književnosti 16. stoljeća.

Vrijeme procvata predstavlja bar pet velikih imena. Na prvome je mjestu svakako »otac hrvatske književnosti«, Splićanin Marko Marulić sa spjevom »Judita« (1521.) i latinskim spisom, prevedenim na sve europske jezike, »De institutione bene beateque vivendi« (1506.); u oba djela ispreplićе se srednjovjekovne s renesansnim tendencijama. Slično se može reći za dubrovačkog benediktinca, pjesnika Mavra Vetranovića (1482.-1576.), kojeg bi trebalo zvati nestorom hrvatske književnosti, računajući na izuzetno vrijedan uži izbor njegova golema opusa. »Pjesanca Plutonu« donosi u desetak početnih

Ivan Gundulić

ADMODUM REVERENDI PATRIS
JOANNIS
BELLOSZTÉNECZ,
E SACRA D. PAULI PRIMI EREMITÆ RELIGIONE
GAZOPHYLACIUM,
SEU
LATINO-ILLYRICORUM ONOMATUM
ÆRARIUM,
SELECTIORIBUS SYNONIMIS,
PHRASEOLOGIIS, VERBORUM CONSTRUCTIONIBUS. METAPHORIS, ADAGIIS,
ABUNDANTISSIME LOCUPLETATUM,
ITEM
PLURIMIS AUTHORUM IN HOC OPERE
ADDUCTORUM SENTENTIIS IDIOMATE ILLYRICO DELICATIS ILLUSTRATUM,
Pentultimarum duntaxat Syllabarum Quantitatibus, litteris p.c. i.e.
penultima correpta, & p.p. i.e. penultima producta, ubique denotatis,
signatum. Reſiduis ex Epitome in Proſodiæ ſpeciales Regulas, Pentaleonis
Bartolonæi Raverini, in Calce Libri appoſito, colligendis.
ATQUE HACTENUS INTERCLUSUM,
Et nunc primùm peculiariter Illyriorum commodo
APERTUM.
ZAGRABIÆ,
Typis Joannis Baptiſtæ Weitz, Inclyti Regni Croatiæ Typographi.
In Anno Domini M.DCC.XL.

Ivan Belostenec: Gazophylacium

strofa sažet, ali cjelovit program humanističko-renesansne kulture. Bio je osim toga među malobrojnima koji za nevolje svoga doba nije okrivljivao Turke, nego »sebičnost i nesposobnost kršćanskih vladara«. Čistu renesansnu ljubavnu liriku nalazimo kod Hvaranina Hanibala Lucića (»Jur ni jedna na svit vila«), a pripovjednu svjetovnu prozu kod Zadranina Petra Zoranića (prvi hrvatski roman »Planine« napisan je 1536.). U dramskoj književnosti nalazimo vrhunce hrvatske renesansne književnosti u komedijama što ih piše genijalni Marin Držić - od kojih je dovoljno spomenuti dvije: »Skup« (=škrtac) i »Dundo Maroje«; vrijednosti usporedive sa Shakespeareom i Molierom, ali — prije njih! (»Dundo Maroje« prikazan je u Dubrovniku 1554.).

Dodati je da su u 16. stoljeću zabilježeni prvi počeci aljhamjado-književnosti (zapis Erdeljca Mehmeda »Chirvat-turkisi« 1588/89.), a i činjenicu da se u kajkavskome osim pučkih pjesama »Prekomurske pjesmarice« javlja forma visoko razvijene književne proze (Vramec, »Kronika«, 1578.).

Hrvatska barokna književnost u 17. st. ima nekoliko velikih imena. Obično se najviše ističe Ivan Gundulić (1589.-1638.) sa slavnom »Himnom slobodi« u pastorali »Dubravka«, no i ponešto prerazvikanim »Osmanom«, kojem treba estetski prilaziti selektivno, s obzirom na prenaglašenost »slovinstva«. Tipično barokni pjesnik je Ivan-Bunić Vučić (1591.-1658.), naročito u nekim briljantnim stihovima poput onih »verhu smrti«. Poznata mu je zbirka »Plandovanja« i — u duhu protureformacije, poput Gundulićevih »Suza sina razmetnoga« — spjev »Mandaljena pokornica« (1630.). Za Junija Palmotića (1607.-1657.), pisca brojnih drama ili melodrama (prožetih glazbom!), Ante Starčević je u jednom usputnom nagađanju natuknuo kako je možda i bolji od Gundulića, što bi možda trebalo istražiti.

U kajkavskom idiomu važna je kod Habdelića (1609.-1678.) njegova visoko razvijena barokna prozna retorika, koja, svojom bujnošću, i kao nabožna lektira ima literarnu vrijednost. Barokne značajke ima i tzv. ozaljski kulturni krug, pa tako i stihovi tragičnih velikaša Petra Zrinskog i talentiranijeg, lirskog Frana Krste Frankopana. U tom krugu nastao je i poznati Belostenčev (Bilostinčev!) rječnik *Gazophylacium* (objavljen tek 1740.).

Najvažnije djelo u razvitku hrvatske književnosti 18. stoljeća je »Cvit razgovora naroda i jezika iliričkoga aliti arvackoga« (Venecija 1747.) Filipa Grabovca. Svakako mu treba dati prednost pred »slovinstvom« Kačića i »prosvjetiteljstvom« Reljkovića, kojima se ne pristupa dovoljno selektivno i kritički.

Na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće, ili bolje rečeno početkom devetnaestoga, u Slavoniji je važan Matija Petar Katančić zbog klasicističkih

Spomenik Antunu Gustavu Matošu na zagrebačkom Griču

stihova »Fructus auctumnales« (1791.), zbog njegove »Poetike« (1817.), i zbog prvog potpunog i objavljenog prijevoda Svetoga pisma na hrvatski jezik — štokavskom ikavicom (tiskano posthumno 1831). Klasicističku poetiku zastupao je i Tituš Brezovački, važan i poznat po svojoj popularnoj kajkavskoj komediji »Matijaš Grabancijaš dijak« (1804.), koja znači novi početak i usmjerenje hrvatskog kazališta i dramske književnosti. (Hrvatska scena dobiva svoju stalnu svjetovnu formu otvaranjem Amadeova kazališta 1790., Zagreb, Demetrova 1).

Kao što treba biti kritičan i selektivan u pristupu Gunduliću, Kačiću i Reljkoviću, isto tako, ideološki, no i estetski, treba biti kritičan i selektivan spram »ilirizma«, koji nazivaju »hrvatskim preporodom«, a koji nije, kako su neki lucidno konstatirali, ni hrvatski, ni preporod. »Ilirizam« je u biti pokret jugoslavenstva koji je u ime političkih protuhrvatskih intencija onemogućio normalan razvitak hrvatskog romantizma, koji pak zbog nenormalnih političkih interesa ima oscilativnu i u prosjeku malu estetsku vrijednost. Od boljih ostvarenja spomenuti je Demetrovo »Grobničko polje« ili neke Nemčićeve stihove, »Putositnice« i »Kvas bez kruha«, te poznati Mažuranićev lirsko-epski spjev »Smrt Smail-age Čengića«, s antiturskim sadržajem — (za krst časni i slobodu zlatnu).

Književni zamah i više umjetničke vrijednosti, pripovjedačku prozu i roman razvija u Hrvatskoj zapravo epoha realizma, kojoj je sredinom 19. stoljeća idejni, no i pisanom riječi, stvarni začetnik Ante Starčević. U ispreplitanju realizma s idealizmom (romantikom) tu valja ubrojiti važnog hrvatskog pripovjedača i pisca prvih pravih romana, Augusta Šenou (»Zlatarevo zlato«, 1872.); marljiva pisca, Starčevićeva protivnika i nažalost čovjeka koji je Hrvate i Srbe smatrao jednim narodom. Najvažniji roman hrvatskog realizma »U registraturi« napisao je Ante Kovačić (1854.-1889.). Bio je oduševljeni starčevićanac, kao što su uopće glavni autori realizma starčevićanci: Eugen Kumičić (1850.-1904.) i pjesnik August Harambašić (1861.-1911.), te na prijelazu realizma u Modernu također pjesnik, samo znatno snažniji, Silvije

Strahimir Kranjčević (1865.-1908.). Antistarčevićanski nastrojen, »proilirski«, bio je produktivni pisac Ksaver Šandor Gjalski, s možda najuspjelijim naslovom »Pod starimi krovovi« (Zagreb, 1886.) i kasnijim »Cintekom«, dok je Ivo Vojnović (1857.-1929.), pisac lijepo pisane »Dubrovačke trilogije«, završio s notornim »srbovanjem« i jugoslavenstvom: »Smrt Majke Jugovića« (1907.) i »Lazarovo vaskrsenje« (1913.).

Najveće ime hrvatske književne Moderne (1890.-1910.), iako nije pripadao pokretu secesionista i mladih, bio je Antun Gustav Matoš (1873.-1914.): profinjen pjesnik i patriot, novelist, kritičar, feljtonist i polemičar; doista, jedan među najvećima u cjelokupnoj hrvatskoj književnosti: resio ga je blistav duh, vrsnoća stila, lirska senzibilnost, stroga nepopustljiva kritičnost, smisao za humor, no i ozbiljno razmišljanje; bio je uvjereni starčevićanac, nepokolebljiv u svom hrvatstvu. Završni stih njegova artistički-lirskog simboličkog soneta »Pri Svetom Kralju« postaje nacionalnim geslom: *I dok je srca, bit će i Kroacije!* Jedini hrvatski književnik koji je stvorio svoju »školu«.

Uz već spomenutog Kranjčevića, u razdoblju Moderne spomenuti je lirskog Vidrića, te Vladimira Nazora, u to doba dakako ne po »Slavenskim legendama«, nego zbog zbirke »Hrvatski kraljevi« (1912.). Posebnim se lirskim esteticizmom ističe u svojoj zreloj fazi Musa Ćazim Ćatić (1878.-1915.). Iz generacije Moderne potječe i Milutin Nehajev, koji će u zrelim godinama napisati zapažen roman »Vuci« (1928.). Novu etapu od Moderne stvaraju pjesmama i prozom Janko Polić Kamov (roman »Isušena kaljuža«) i Fran Galović (ekspresionistička »Ispovijed« i kajkavski stihovi »Z mojih bregov«).

U nematoševskom duhu, a na tragu Moderne (Jugendstila), s priklonom ekspresionizmu, nastaju vrijedne pjesme A. B. Šimića (1898.-1925.), dok će Tin Ujević (1891.-1955.), kojeg će jugoslavenstvo doslovce odijeliti od Matoša, u biti uvijek ostati na tragu Matoševih zasada, čak i u najrazvijenijim oblicima svoje poezije kao što je primjerice zbirka »Ojađeno zvono« (1933.). Nešto je ipak drukčiji, upravo nježniji, i čak lirski profinjeniji od Ujevića (samo bez Ujevićeve prozne komponente i njegove patetične karakteristike) bio u svojoj lirici, naročito užeg izbora, Kotoranin Fran Alfirević.

Posebno mjesto hrvatske književnosti prve polovice 20. st. ima nedovršeni opus kojemu je autor Ivo Kozarčanin (1911.-1941.), a kojeg je jugoslavenska vojnička straža ubila na ulici u Zagrebu 1941. doslovce kao psa. Romanom »Sam čovjek« (1937.) stvorio je autentičnu egzistencijalističku prozu s magistralnom poetskom snagom »Prologa« i »Epiloga«, a zbirkom pjesama »Mrtve oči« (1938.) u Hrvatskoj posve osebujan početak i tip moderne poezije.

Dva najveća književna opusa hrvatske književnosti poslije Matoša politički su antipodi: Miroslav Krleža i Mile Budak. Krležinu veličinu čine dramski tekstovi »U logoru«, »Agonija«, »Gospoda Glembajevi«, »Aretej«, romani »Povratak Filipa Latinovića« i nedovršene »Zastave«. Budakovu veličinu znamo jedino po romanu »Ognjište«, dok je ostali dio velikog proznog opusa ostao neproučen i praktično nedostupan, nakon što su jugoslavenski komunisti Budaka strijeljali (?) 1945. Zato se jedna od najprečih zadaća hrvatske povijesti književnosti sastoji u otkrivanju i vrednovanju nepoznatog dijela Budakova tabuiranog opusa. Napokon, isto takva zadaća leži i u neodgodivu integriranju svih djela hrvatske književne emigracije, političke i »ekonomske«, i dijaspore uopće (npr. vrsni V. Vida, pa A. Bonifačić, Vinko Nikolić, Lucijan Kordić, Rajmund Kupareo i dr.) u jedinstven korpus jedne te iste hrvatske književnosti. Isto vrijedi za Vinka Kosa te (prešućivane) pisce katoličkog nadahnuća kao što su Đuro Sudeta, Izidor Poljak, Sida Košutić, Jeronim Korner, Ante Jakšić.

Suvremena književnost

U drugu polovicu 20. st. hrvatska književnost u domovini ulazila je u nepovoljnim prilikama, uz prisilni raskid s dijelom nacionalne tradicije. Društvena nesloboda izazivala je najčešće ili plaćanje danka režimu (tzv. soc(ijalistički) realizam i sl.) ili pak odustajanje od tabuiziranih hrvatskih tema i bijeg u individualizam, dekadanciju i nihilizam. Pedesetih godina razvijana je (paralelno s bezvrijednom režimskom) tzv. krugovaška poezija (po časopisu »Krugovi«), diskretna poezija "slike", privacije, bijega u estetsko i »odustajanja« (S. Mihalić), a šezdesetih razlogovska (po časopisu »Razlog«), sklona refleksiji, zvuku i hermetizmu (D. Dragojević).

Od prozaika nezaobilazni su Ivan Raos (*Prosjaci i sinovi*) dugovječno izazovni Ranko Marinković sa svojim ironijskim otklonom i depatetizacijom, Petar Šegedin s poetikom struje svijesti neobičnom prozom Slobodan Novak, Antun Šoljan i dr., a Ivan Aralica s modernim povratom povijesno-nacionalnom diskursu.

Obuhvat hrvatskoga pjesništva učinio je godine 1970. Vlatko Pavletić opsežnom antologijom — »Zlatnom knjigom hrvatskog pjesništva«. No, ni ona nije mogla niti smjela sve, primjerice

uvrstiti pjesništvo »zabranjenih« pjesnika (uglavnom emigranata, te tzv. katoličkih pjesnika). Od sredine sedamdesetih do polovice 80-ih u trendu su bile — u duhu postmoderne — različite »subpoetike« kao što su semantički konkretizam, vizualna poezija, antipoezija i sl., sve dok nije koncem 80-ih počeo povratak klasičnim vrijednostima nacionalne kulture i kršćansko-katoličke slike svijeta. Tome su napose pridonijeli književni kritičari Neven Jurica i Božidar Petrač, osobito antologijama »U sjeni transcendencije« (Zagreb 1987.) i marijanskom antologijom »Duša duše hrvatske« (Mostar 1988.), u koje su prvi put uvršteni i proskribirani pjesnici-emigranti. Značilo je to i svojevrstan duhovni uvod u vehementni politički pokret nacionalne emancipacije započet 1989.

Doba 1945.-1990. baštinilo je napose deističku poeziju I. G. Kovačića, kakvu su nasljedovali mnogi, od J. Kaštelana, V. Parun i N. Milićevića pa do tragično stradalog J. Pupačića. Predratni »katoličko-socijalni« Nikola Šop otišao je poslije u svoje »astralije«, a Mak Dizdar uspio se »arhetipskim« pjesništvom oduprijeti ideologijama i estetikama te samoniklo sjati. Elementarni nacionalni otpor svjedočio je svojim dojmljivim domoljubnim (ali i drugim) pjesmama Zlatko Tomičić, a i neki drugi. Izvornu poetiku nacionalnoga te jedinstven spoj modernog izraza i katoličke slike svijeta razvio je 80-ih godina Ivan Tolj (zbirka »Anima Croatorum«, ciklusi »Drinske elegije«, »Duša Hrvata«, »Crna poema«). S dolaskom hrvatske slobode, iz dugogodišnjeg izbjeglištva u domovinu su se vratili neki istaknuti književnici: V. Nikolić, L. Kordić i B. Maruna. Ujedno stvoreni su i uvjeti za vrednovanje novijeg stvaralaštva Hrvata u Bosni i Hercegovini (M. Pešorda, V. Pavlović, A. Vuletić i dr.) i drugdje u sklopu hrvatskog nacionalnog korpusa.

Glazba

Hrvatska se glazba javlja u početku najprije kao pjevanje, svagda vezano uz crkvu i sakralne obrede, i to, dokumentirano je, ne samo latinski, nego u svom nacionalnom jeziku, kada su npr. 1177. dočekali u Zadru papu Aleksandra III, pjevajući mu za pozdrav i na počast »in eorum sclavica lingua«, što znači »u njihovu slavenskom (=hrvatskom) jeziku«. Doduše, već za 14. stoljeće ima podataka o postojanju orgulja u Zadru, Splitu, Dubrovniku i Zagrebu. Pretpostavlja se da su postojala određena glazbala, dakle i instrumentalna glazba, i ranije u Srednjem vijeku, što je istraženo i dokazano, između ostalog na temelju likovnih prikaza (slike, skulpture, minijature u kodeksima).

Pouzdano se zna da su renesansne drame ili komedije imale mjestimice glazbenu pratnju i umetke, što je bio slučaj već i u crkvenim priskazanjima (*skazanjima*). Renesansa poznaje i autorsku glazbu (Bosanac, Petrić, te najznamenitiji među njima Skjavetić).

Povijest hrvatske glazbe nije još dovoljno istražena, premda je poznat znatan broj ne tek beznačajnih imena i djela, među kojima su i ona koja se rado izvode odnosno slušaju i danas. Odmah poslije renesanse u tu neveliku grupu treba ubrojiti prije svega mali opus, ali zato visoke umjetničke vrijednosti, gotovo nepomućene ljepote u zbirci moteta »Sacrae cantiones« iz 1620. (sa stilski ranobaroknim naznaka-

Vatroslav Lisinski

ma) Ivana Lukačića. Ime i opus zasigurno pripada najvrednijem što dosad ima i poznaje starija povijest hrvatske glazbe. Malo remek-djelo zbirke je motet »Quam pulchra es amica mea«, dakle uglazbljen starozavjetni fragment iz »Pjesme nad pjesmama«.

Plodnost je u 17. stoljeću pokazao djelujući u inozemstvu Ivan Šibenčanin, prvi Hrvat za kojega znamo da je skladao opere (u svemu dosada tri poznate: prva je od njih »Atalanta« izvedena u Torinu 1673. Podatak je važan iz više razloga, jer postoje znanstvene pretpostavke da je prva hrvatska opera hrvatskim jezikom izvedena u Hrvatskoj pod istim naslovom: to je također »Atalanta« (1629.) Junija Palmotića, gdje je uz naslov dodana oznaka »muzika koju učiniše

družina Isprazni«. Nažalost, osim golih podataka o toj glazbi na Palmotićev tekst ne znamo ništa.)

U 17. stoljeću vrijedno je još spomenuti Riječanina Vinka Jelića (1596. — poslije 1636.) zbog njegove opsežne zbirke duhovnih koncerata »Parnassia militia«, Strasbourg 1622., kao što se ne može mimoići barem napomena da je

Ivan Zajc

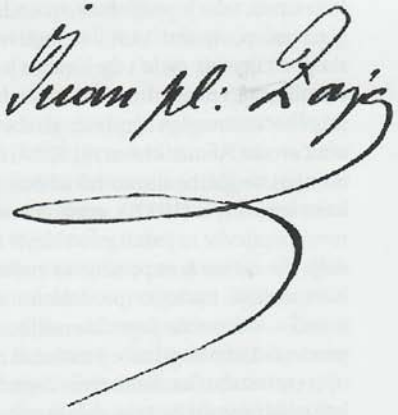

Juraj Križanić bio i glazbenik, a posebice još teoretičar barokne glazbe (»Asserta musicalia«, Rim 1656.) i autor povećeg estetičkog spisa »De musica«, koji je sastavni dio glavnog što utopističkog što pragmatičnog djela pod nazivom »Politika«.

Sigurno najzanimljiviji, a vjerojatno i najvredniji kompozitor 18. st. jest Dubrovčanin Luka Sorkočević (1734.-1789.), skladatelj, između ostalog, sedam malih simfonija koje potpuno pripadaju rangu povijesti europske glazbe njegova doba. Utoliko su zanimljivije što novija muzikologija u nekima od njih uočava inspiraciju i duh hrvatske narodne glazbe, ali ne kao ugledanje na folklor, imitiranje ili citat.

»Uz Luku Sorkočevića, Jarnović je jedini hrvatski glazbenik 18. stoljeća koji je ušao u suvremeni glazbeni repertoar« (Andreis). Ivan Mane Jarnović (1745.-1804.) bio je u Europi poznat violinist, a od skladbi dovoljno je spomenuti njegovih također sedam simfonija i sigurnih 23 koncerta za violinu i orkestar, dvije sonate za violinu i čembalo te tri zbirke dueta za dvije violine, za violinu s violom i violinu s violončelom. Međutim, da se Andreisova teza o dolaženju na suvremeni repertoar širi, svjedoči pozamašan glazbeni opus, inače splitskog polihistora Julija Bajamontija (1744.-1800.), iz kojeg je nedavno izveden i glazbeno i tematski značajan prvi hrvatski oratorij »La translatione di San Doimo« (Prijenos sv. Duje). Uz Sorkočevića, Bajamontija, no posebice uz Jarnovića, koji djeluje u Europi 18. st., pripada i Stjepan N. zvan Spadina, o kojem ne znamo nažalost ništa osim da je sam sebe titulirao »dalmatinski plemić« i da je vjerojatno rođen u prvoj polovici stoljeća. Treba ga spomenuti zbog njegovih »Sonata«; prvih izdanih u Parizu, drugih u Amsterdamu i trećih u Londonu.

Očito je kako Sorkočević, Jarnović i Spadina žive i stvaraju u okvirima normi Europe; ali je više domaćim, hrvatskim prilikama šire javnosti bilo primjereno i dakako značajno publiciranje

IOANNIS
LVCA CIH
DE SEBENICO
In Metropolitana Spalatensi Ecclesia Musices Praefecti.
Sacræ Cantiones Singulis Binis Ternis Quaternis
Quinisque vocibus Concinendæ.
A IACOBO FINETTO ANCONITANO,
In Ecclesia Magnæ Domus Venetiarum Musices Magistro.
CON PRIVILEGIO.
ALTVS
SVB SIGNO CARDANI. VENETIIS M DC XX.

Moteti Ivana Lukačića »Sacræ cantiones«, naslovna strana originalnog izdanja

tiskom vrlo poznate i popularne zbirke pjesama namijenjenih crkvenoj praksi pod naslovom (prema drugom izdanju, Beč 1723.) »Chitara Octochorda seu cantus sacri Latino-Croatici« (prvo izdanje Beč 1701., a treće Zagreb 1757.). To je zbirka napjeva, prilično starog (hrvatskog) podrijetla (neki npr. i u »Pavlinskoj pjesmarici«), jednostavnih, ali vrlo izražajnih i lijepih, od kojih pojedine pripadaju najvišim dometima crkvene popijevke; tekstualno nastale u klasičnom kajkavskom jeziku — iz puka za puk, zbog čega nisu lišene umjetničke vrijednosti. Neke žive i danas...

Da prijelaz 18. u 19. stoljeće nije značio u Hrvatskoj kulturnopovijesnu »prazninu« prije »preporoda«, tvrdnja je koja, kao i u reinterpretacijama svih ostalih područja kulture, pa i umjetnosti, vrijedi i za glazbu. Osim napose već spomenutih autora 18. stoljeća, na sjeveru je dokazom djelatnost Leopolda Ebnera (1769.-1832.) dok je živio u Varaždinu; bio je neobično plodan: oko 100 simfonija, od kojih su pronađene u Varaždinu dvije, koje prema uvjerenju novije muzikologije, no i Andreisa, »odaju blizinu bečke klasike«.

Početkom 19. st., još prije »ilirizma«, javit će se — u Samoboru kod Zagreba — hrvatska glazbena romantika Ferde Wiesnera-Livadića, koji kasnije prihvaća ideologiju ilirizma i pridružuje se »ishitriteljima budnica«. Uz Ferdu Livadića ne treba zaboraviti ni rad J. K. Wisner-Morgensterna (1783.-1855.), suosnivača glazbenog Društva (Musikverein) i vrlo agilna i glazbenodjelotvorna kao skladatelja — o čijoj glazbi muzikologija šuti, a šira javnost ne zna ništa.

Blagoje Bersa

Svakako najznačajnije glazbeno ime »ilirskog preporoda« bio je Vatroslav Lisinski, samo što uz njegovo ime moraju biti rečeni neki važni već spominjani korektivi: »ilirizam« nije hrvatski, nego političko-jugoslavenski pokret, jugoslavensko-balkanske ideologije, a Lisinski se nije zvao Lisinski, nego je bio Ignac Fuchs, pa tako ni »prva hrvatska opera« Lisinskog »Ljubav i zloba« iz 1846. (koju je orkestrirao Wisner-Morgenstern!) nije prva hrvatska opera, jer je prva nastala već u 17. stoljeću. To ipak ne znači da se zbog »Jugoslavenske ouverture« Lisinskog u »Porinu« (dovršen 1851.) hrvatska kultura treba odreći zaista lijepog »Zbora Hrvatica«, balade »Zorko moja« ili nekih mjesta gdje se javlja sologlas ili Zbor Hrvata. Ni hrvatska kultura uopće, pa ni glazbena povijest ne smije minorizirati neke od uspjelih budnica, primjerice jednu od popularnih i solidnih »Prosto zrakom ptica leti« (Demeter-Lisinski). Još manje je razloga odreći se ili poreći kod Lisinskoga zaista lijepu lirsku orkestralnu idilu »Večer« (»Der Abend«, 1850.), koju je Hrvoje Lisinski uveo kao simbol i zaštitni znak III. programa Radio-Zagreba.

Kao što postoji potreba da se o Lisinskom kaže istina, tako je podjednako potrebno utvrditi glazbeno-povijesnu istinu o protivniku Lisinskog, o čijem se djelu i djelovanju jedva napiše nekoliko rečenica: to je zanimljivo ime, kantor zagrebačke sinagoge i profesor glazbe u Glazbenom Zavodu, Antun Schwarz (1823.-1891.). Ništa od njegove glazbe nismo nikad čuli premda je, kako kaže Širola (1922.), »pisao koračnice, zborove, popijevke za jedno grlo i klavir ili orkestar, dalje koncertne kompozicije za violinu; svoje je kompozicije nastojao prodahnuti nacionalizmom« — očito ne jugoslavenskim, ako je bio protivnik Lisinskog! Inače je zaslužan za uvođenje operete u stalan kazališni život Zagreba (1863.), koju vodi sve do Zajčeva dolaska.

Nesumnjivo najveći hrvatski skladatelj u drugoj polovici 19. st., s golemim djelom od više od tisuću i dvije stotine opusa, talentiran i marljiv, u velikoj produkciji ponekad rutiner, ali uvijek na visoko profesionalnoj razini, bio je Ivan pl. Zajc (Rijeka 1832.— Zagreb 1914.). Poznat po impresivnoj herojskoj tragičnoj operi »Nikola Šubić Zrinski«, što ju se smatra hrvatskom nacionalnom operom, dok su baš Zajcu sa zrenika »novonacionalnog smjera« (početkom 20. st.) prigovarali strane uzore, glazbeni kozmopolitizam, eklekticizam i pomanjkanje •

pravog izvornog narodnog duha. Jedan za drugim niz nesporazuma ili (namjernih?) netočnosti. Sigurno je da »Zrinski«, koji u svojim magistralnim dionicama ostaje glazbeno vrijedan, opravdano cijenjen i popularan, nije »hrvatska nacionalna opera«: praizvedba je bila 1876., samo dvije godine uoči austrijske okupacije Bosne i Hercegovine, protuturska (implicitno protumuslimanska) crta je vidljiva, na čemu ništa ne mijenja činjenica da je glasovita koračnica »U boj, u boj«, gotovo provedbeni motiv opere, nastala desetljeće ranije u Beču 1866., na stihove Franje Markovića pod sasvim drugim okolnostima.

Slučaj Zajc i njegov »Zrinski« samo je dokaz koliko je površna hrvatska kulturna, politička, pa i glazbena povijest — i kako malo zna (ili kaže) o Zajcu, koga publika praktično nema gdje čuti! Pa ipak, kada je g. 1992. obnovljena »Zlatka«, »pučka hrvatska slavonska drama u 3 čina« koja od svoje praizvedbe 1885. nikada nije izvođena, tada je njezin osječki obnovitelj Zoran Juranić s punim pravom ustvrdio da opera »Zlatka« »na najbolji način rehabilitira Zajca kao nacionalnog skladatelja«, čemu treba dodati da je ona zaista prava nacionalna opera, koja čak odgovara duhu toga doba — korespondira realizmu, te tu i tamo anticipativno sluti glazbeni verizam. »Zlatka«, za razliku od »Zrinskog«, nije tako snažno djelo, ali je i drukčija, lirska, pa se može reći da ostaje glazbeno živom, posebice pak »Balada o usnulom draganu« što je pjeva Zlatka na početku prvog čina ili romanca »Tužaljak o ruži«, što je pjeva Janko u 3. činu, te neke dionice zborova ili orkestra koje zbiljski i uspjelo transformirano daju »živahnu jednostavnost slavonskih folklornih citata«.

Zato valja pitati: Zašto se govori o »Zajčevu dobu«, a istodobno se prešućuju Zajčeva »Hrvatska rapsodija«, »Hrvatska četvorka«, »Živjela Hrvatska«, ili oratorij »Dolazak Hrvata«, zatim »Večer na Savi«, »Zrinsko-Frankopanska«, »Hrvatske skladbe za glasovir«, »Hrvatske skladbe« I. i II., ili naprosto »Glasna jasna«? Ako su popularne, zašto se ne prakticira njihovu popularnost? Ako su ozbiljna glazba, zašto se ne izvode?

Središnje mjesto glazbenog života u doba Moderne zasigurno je — između ostalih — imao Slavonac, rođen u Županji, plodni kompozitor koji je stekao popularnost ne samo u Zagrebu i Hrvatskoj, nego širom Europe: Srećko (Felix) Albini (1869.-1933.). Između malobrojnih on će u glavnom i najreprezentativnijem časopisu »mladih«, tj. »modernista«, pa i hrvatske Moderne uopće, u reviji »Život«, g. 1900. pisati o zadaćama i karakteru suvremene hrvatske glazbe. Osim različitih skladbi najveći uspjeh doživio je općepoznatom operetom »Barun Trenk«; praizvedba je bila najprije u Leipzigu (1908.), zatim iste godine u Zagrebu. »Albini je u toj operet umio iskoristiti motive pučkih slavonskih popijevki, odredio je, pače, važnu ulogu tamburaškom zboru koji svira narodni ples« (Širola), što je još jedan dokaz da je uz kozmopolitski značaj umjetnost Moderne njegovala i nacionalni. »Trenk« je doživio europsku afirmaciju izvedbama »u Njemačkoj, Austriji, Češkoj, Italiji, pa i u Londonu«., a na zagrebačkom repertoaru neprekidno je bio pola stoljeća, sve do potkraj 50-ih, kada je definitivno »skinut«.

Jakov Gotovac

Blagoje (Benito) Bersa (1873.-1934.), samo nešto mlađi od Albinija, gospar dubrovački, bio je u mnogo čemu ideološki no i glazbeno suprotnost Albiniju, iako je pripadao istom razdoblju. Obojica su izraz bitno pluralistički strukturiranog doba. Mladi Bersa počinje skladati u doba hrvatske Moderne, najprije kao zagrebački, a zatim bečki učenik. Razlike su već u naslovima, koji su tako tipični za »Stimmung« (oko 1900.): komponira »Mrtvoj dragoj« (op. 8., za tenor i mali orkestar), simfonijsku pjesan »Hamlet« (1897.) i melodramu »Saloma« (1904.), temu gotovo simptomatičnu za to vrijeme, no komponira je prije R. Straussa, pod čijim je utjecajem

inače bio (Bela Csicos slika čak dvije Salome, da i ne spominjemo Klimta). Uobičajilo se prvim stvaralačkim vrhuncem Bersinim smatrati glazbenu dramu »Der Eisenhammer«, što je u Hrvatskoj prevedeno s »Oganj« (komponiran 1905.-1907., praizveden u Zagrebu 1911.); opera pripadna epohi Moderne, čak i po svojim verističkim komponentama (»glazba strojeva«). Ali, premda i Albini plaća obol Kraljeviću Marku, a i Zajc Majki Jugovića, Bersa to radi na drugi način i poslije Moderne kreće »novonacionalnim«, jugoslavenskim smjerom, okušavajući se s operom »Smrt Majke Jugovića« prema Vojnovićevoj drami, skladajući »Jugoslavenske popijevke«, pa mu se i u drugoj polovici 20. st. moglo čuti solopjesmu »Car-Dušan« (prema Preradoviću)! Stoga, unatoč tome što neka lijepa i dobra zrela djela kao što su »Mjesečina« ili »Sunčana polja« sklada u toj kasnijoj fazi zabluda, nas ipak zanima Bersa iz doba Moderne, s razmeđa stoljeća, koje bijaše vođeno drukčijim načelima.

Jedno je od takvih načela u Hrvatskoj proklamirao Ivo Pilar u manifestu »Secesija«: načelo »da umjetnost valja proširiti u sve slojeve pučanstva«, a koje predstavlja onu drugu stranu »elitističke« Moderne, koju je ispunio Albinijev »Barun Trenk«. Toj zanemarenoj strani pripada i autentični životni suvremenik hrvatske Moderne Vilko Novak (1865.-1918.), koji ne komponira više ni ilirske, nego upravo hrvatske »budnice«, i ne kreće putem »novonacionalnog smjera« 20. st. Više su nego poznate bile njegove pjesme »Planula zora«, »Bog i Hrvati«, »Hrvatskoj«, te veliki njegov zbor, tematski znakovit, a za hrvatsku glazbenu povijest u svakom pogledu važan, »Selim-beg«. Napisao je također zborove »Hrvatom«, »Hrvatska pradjedovina«, »Hrvatskoj zastavi«, »Zagreb-gradu« itd. Učenik Vilka Novaka bio je domobranski kapelnik Ivan Muhvić (r. u Rijeci 1876.); komponirao je popularnu »Vilu Velebita«, mnogo koračnica i operu »Uskok« (1908.). Premda ta djela hrvatski pregledi glazbe svrstavaju u najrazličitije sklopove, ponekad ih jedva spominjući, mora biti rečeno da i Novak i Muhvić na istaknut način pripadaju epohi Moderne; osim što tad žive i djeluju, ispunili su Pilarovo načelo jer su svojim pjesmama doista glazbu »proširili u sve slojeve pučanstva«.

Smatralo se da bi solidna glazba grofice Dore Pejačević početkom stoljeća mogla biti tumačena kao izraz Moderne. Ali u to doba, na izmaku Moderne, padaju samo njezini početnički radovi i trebat će toj talentiranoj dami muzikološki odrediti drukčije povijesno mjesto. Ne može ju se na-prosto svrstati u nadolazeći val »novonacionalnog« smjera, premda putuje s njim, možda pomalo ravnodušno. Gospođa Dora, kći hrvatskog bana, nije nikada u životu pročitala nijedne knjige na hrvatskom jeziku, i to u doba kad su već nastali opusi, nimalo provincijalni, Kranjčevića, Matoša ili Vidrića, kad već nju i njezino kozmopolitsko društvo druge hrvatske »provincijalne« stvari uopće nisu zanimale. Ali ona komponira na tekstove Nietzschea, Karla Krausa itd., te (zar sasvim slučajno?) nikog drugog nego baš Jove Jovanovića Zmaja.

Prizor iz stripa »Patuljak Nosko« Waltera i Norberta Neugebauera

Gotovo sva istaknutija imena hrvatskih kompozitora, ili većina poznatijih poslije Moderne, pripadaju tada kurentnoj, »novonacionalnoj«, jugoslavenski orijentiranom glazbi, ili barem počinju s tom glazbom, kojoj je dosta blijedim ideologom bio Antun Dobronić, dok mu je filo-

zofski sekundirao Vladimir Dvorniković. To su začudo istaknuta imena Jakova Gotovca, Brkanovića, Baranovića, Slavenskog i mnogih drugih. U istom smislu startaju čak i ljudi kao Cipra, da bi kasnije krenuli drugim smjerom. Papandopulo komponira sve i za svakoga već prema tome što se i kada traži. Bit je tog tada dominantnog »nacionalnog smjera« u izravnu osloncu na folklor

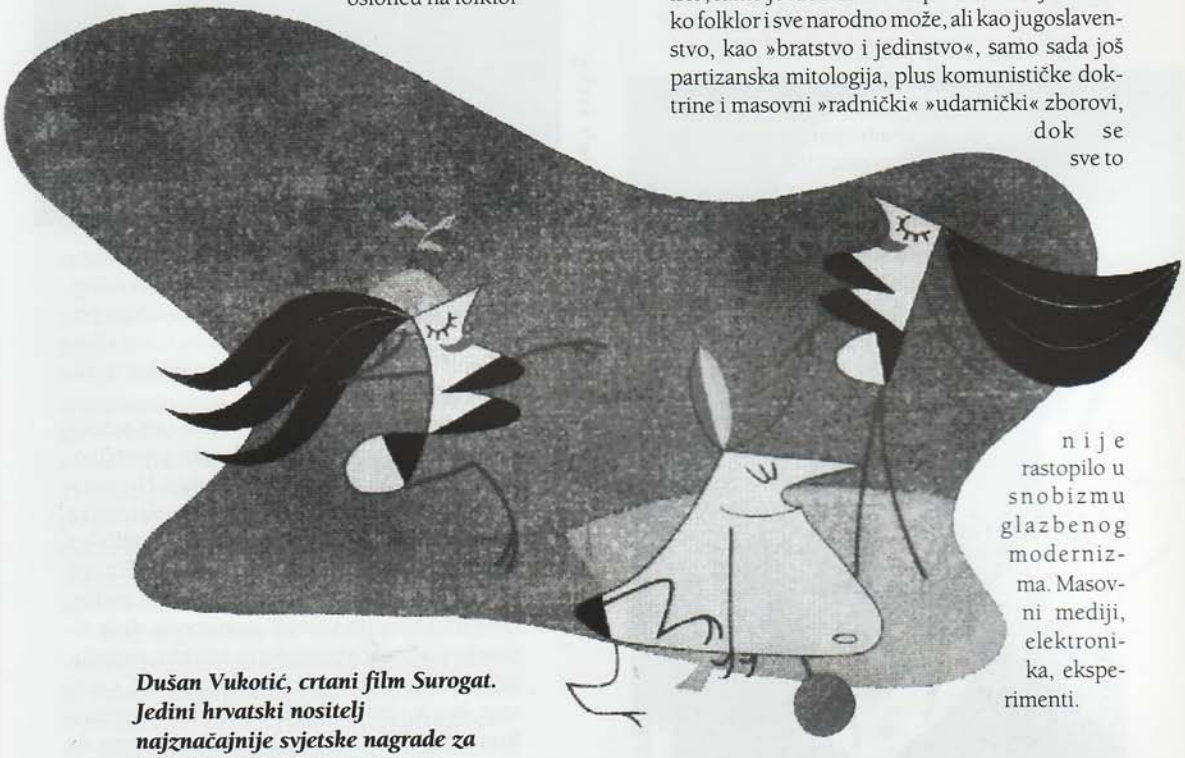

Dušan Vukotić, crtani film Surogat. Jedini hrvatski nositelj najznačajnije svjetske nagrade za filmsko djelo, Oscara.

— ali jugoslavenski! U tom smislu očito počinju i ljudi kao Širola, Grgošević i drugi, samo što se oni priklanjaju hrvatskom obzoru. Nažalost se uobičajilo previdati samo usputne konstatacije: da je primjerice poznato Gotovčevo »Simfonijsko kolo« (1926.) »sinteza« »ne samo hrvatskog nego cjelokupnog jugoslavenskog folklora« (Andreis, 1989.); tako je i Baranovićevo »Licitarsko srce« (1924.) djelo u kojem »autentični folklor živi posuđenim napjevima iz hrvatskog (osobito zagorskog) i drugih jugoslavenskih krajeva« (Andreis, isto). Šira publika imala je očito pogrešne predodžbe o tim stvarima, pa treba pitati: Zar i slavni Gotovčev »Ero s onoga svijeta« počiva na takvu principu?

Samo ako se uoči, pa onda izričito istakne takvo »načelo« glazbenog konglomerata, neke vrsti muzičkog »melting-pota«, tek tad se može početi s muzikološkom i glazbeno-povijesnom obradbom i s vrijednosnom prosudbom. Hrvatska muzikologija i povijest glazbe nije u tom smislu elaborirala i apsolvirala netom navedenu povijesnu etapu.

Poslije Drugog svjetskog rata događa se sve isto, samo je ideološki kompleks drukčiji: svakako folklor i sve narodno može, ali kao jugoslavenstvo, kao »bratstvo i jedinstvo«, samo sada još partizanska mitologija, plus komunističke doktrine i masovni »radnički« »udarnički« zborovi, dok se sve to nije rastopilo u snobizmu glazbenog modernizma. Masovni mediji, elektronika, eksperimenti.

Druge umjetnosti i mediji

Kao što tehnika ulazi u glazbu pomažući joj i gutajući je istodobno (npr. u masovnim medijima), tako se neke sfere kulture isključivo oslanjaju na tehniku. Novinstvo tako ima u Hrvatskoj svoje skromne početke svršetkom 18. stoljeća (na latinskom i njemačkom!) jer zavisi od tiska, sporadično se razvija od samog početka 19. st., da bi od njegove sredine nadalje postalo standardno, a u 20. stoljeću obilno razvijeno. Hrvatsko novinstvo 20-ih godina 20. st. dobiva svoj izvorni strip (Maksimović), koji od 1935. do 1945. doživljava svoje zlatno doba (Maurović, Neugebauer). Fotografija se javlja u Zagrebu, dokumentarna i umjetnička istodobno kad i u Europi — sredinom 19. stoljeća. »Žive slike«, film, vidio je Zagreb već na svršetku 19. stoljeća, kad i ostala Europa. Čak i snimanje započinje vrlo rano, povremeno i sporadično — ali se ipak

prvi filmovi snimaju već početkom stoljeća.

Prvi umjetnički (cjelovečernji) tonfilm s glumcima (»prvi hrvatski zvučni slikopis«) bio je »Lisinski«, snimljen za vrijeme Nezavisne Države Hrvatske. S tipično hrvatski »lojalno« podmetnutom »ilirskom« (ergo: jugoslavenskom) ideologijom! Ako bismo za ovo važno estetsko područje 20. stoljeća željeli od svega što je snimano do sada u Hrvatskoj kao umjetnički film izabrati ono što je, naročito u novije vrijeme, najbolje, onda je to (ako učtivo prešutimo neke prigovore i sasvim nepotrebno promašene pojedinosti) Vrdoljakova ekranizacija Krležine drame »Glembajevi«; a nesumnjivo najboljim filmom isto je tako Golikova ekranizacija proze Vjekoslava Majera »Dnevnik malog Perice«, koji se kao film pojavljuje pod naslovom »Tko pjeva zlo ne misli«. Iako je snimljen pred dva desetljeća, poka-

Nikola Tesla

zalo se kako filmska komedija odolijeva vremenu: i režijski i sjajnom glumačkom ekipom, i formalno i tematski.

Znanost

Znanost otkrivamo u Hrvatskoj već u Srednjem vijeku, i to u njezinoj onodobnoj formi *septem artes liberales* (sedam slobodnih umijeća), koja se spominju i u glagoljskim i u latiničkim tekstovima. Stalna im je prisutnost vjerojatno osigurana nazočnošću benediktinaca, što svjedoče njihove glagoljske *Regule*. Znanstveni obzor hrvatskog srednjovjekovlja može se još utvrdi-

Vladimir Prelog

ti u popularnije izloženim »enciklopedijskim« tekstovima *Lucidara* koji su postojali u Hrvatskoj, najprije u glagoljskim, a poslije i latiničkim prijepisima i preradbama. (Izvornik im je bio »Elucidarum«, Honoriusa Augustodunensisa iz 12. stoljeća.)

U 12. st. javlja se i prvo veliko ime jednog Hrvata s izuzetno važnom ulogom pri oblikovanju europske znanosti — Istranina Hermana Dalmatina. Bio je učenik i učenjak neoplatoničke škole u Chartresu, a važan je kao posrednik s velikom arapskom kulturom, preko koje Europa tek upoznaje glavne filozofske tekstove antike. Herman Dalmatin prevodi znanstvena djela židovskih i arapskih učenjaka na latinski obogaćujući time bitno obzorje europske znanosti. Osim toga, bio je prvi čovjek u Europi koji je preveo Kuran (na latinski) te tako radio ne samo na upoznavanju nego i zbližavanju Istoka i Zapada, znanstveno, duhovno i vjerski.

U svijetu humanističko-renesansnog vremena na glasu je kao izumitelj bio Šibenčanin Faust Vrančić (1551.-1617.), osobito svojim velikim djelom *Machinae novae*, g. 1595. To je knjiga izuma i pronalazaka koji su stvarno bili korišteni (poput konstrukcije zračne turbine, mlinova, lančanog mosta itd.), dok su drugi bili inspirativno valjan putokaz daljnjim istraživanjima i kasnijoj primjeni: konstrukcija padobrana (*homo volans*), korištenje plime i oseke kao pogonskog sredstva. Bavio se i historijom i filozofijom (*Logica nova*), a kao leksikograf priredio je prvi tiskom objavljeni rječnik hrvatskog jezika: *Dictionarium quinque nobilissimarum Europæ linguarum: Latinæ, Italicæ, Germanicæ, Dalmaticæ et Ungaricæ*«, Venecija 1595.

Markantun de Dominis (1560.-1624.), roden u Rabu, dugi niz godina predavao je mate-

matiku, logiku i filozofiju na talijanskim sveučilištima (do 1548.), no početkom 17. stoljeća objavljuje djela iz optike, baveći se navlastito geometrijskom teorijom optike. Iako sam nije bio konstruktor dalekozora, poznavao je njegov princip i među prvima pokušao dati njegovo znanstveno objašnjenje. Bavio se i tumačenjem fenomena duge, izišavši na glas jer ga je kasnije u tom pogledu spominjao Newton.

Optikom i matematikom bavio se i Dubrovčanin Marin Getaldić (1568.-1626.). Poznat je po tome što je na temelju svojih matematičkih analiza parabole konstruirao sferna i paraboličnа zrcala kojima je mogao rastapati metale. Povezuje algebru s rješavanjem problema u geometriji prije pojave analitičke geometrije, a neki smatraju da je baveći se astronomijom poznavao konstrukciju astronomskog durbina.

Svakako jedno između najslavnijih i najpoznatijih imena hrvatske znanosti uopće jest Rugjer Bošković (1711.-1787.) kao matematičar, fizičar, astronom i filozof. Napisao je mnogo znanstvenih djela, no glavno mu je i najslavnije djelo *Philosophiæ naturalis theoria* (Teorija prirodne filozofije), prvi put objavljeno u Beču 1758., gdje između ostalog matematički obrađuje privlačnu i odbojnu silu neprotežnih geometrijskih točaka, kojima tumači mnoge fizikalne pojave, anticipirajući moguća rješenja moderne atomske fizike i teorije atoma.

Pred sam svršetak 18. stoljeća svojim istraživanjima primjene elektriciteta u medicini postao je poznat Zagrepčanin kanonik Josip Franjo Domin (1754.-1819.). Kako je svoju prvu, zapravo malu knjigu *Commentatio in electricitatem medicam* publicirao 1789., u Zagrebu, izazvao je javna reagiranja i neke polemičke spise. Na akademiji u Pečuhu i budimpeštanskom sveučilištu nastavio je istraživanja na tom području objavivši još nekoliko zapaženih djela. Objavio je g. 1800., najprije na latinskom, a onda u njemačkom prijevodu, i spis *Lampadis electricæoptimæ notæ descriptio* (Opis poznate električne svjetiljke).

Radovima na polju elektriciteta, naročito mnogim izumima, prije svega tzv. trofaznog i uopće polifaznog stvaranja i prijenosa električne energije proslavio se Ličanin, Srbin iz Hrvatske, Nikola Tesla (1856.-1943.). Svoje uspjehe postigao je Tesla radeći u Americi najprije kod Edisona, a zatim samostalno. Istoj generaciji, ostavivši dubok i znamenit trag na jednom drugom znanstvenom području, pripadao je Andrija Mohorovičić (1857.-1936.). Baveći se najprije meteorologijom, a zatim seizmologijom, tj. seizmografskom obradbom potresa i određivanjem njihovih epicentara, Mohorovičić je na temelju proučavanja potresa u Pokupskom g. 1909. otkrio da se na dubini od nekoliko desetaka kilometara nalazi ploha diskontinuiteta zemljinih slojeva, po čemu je fenomen dobio ime »Mohorovičićev diskontinuitet«, skraćeno kao sloj ili ploha *moho*.

Za svoj rad u 20. st. Nobelovu su nagradu dobila dva hrvatska znanstvenika, kemičara: Lavoslav (Leopold) Ružička (rođen u Vukovaru 1887.) i Vladimir Prelog (rođen u Sarajevu 1906.).

Lavoslav Ružička

Filozofija

Postoje vrlo rani tragovi nazočnosti filozofije u povijesti hrvatske kulture, koja s većim ili manjim intenzitetom traje tijekom svih stoljeća do danas, bilo da su autori aktivni u domovini, bilo u inozemstvu.

U 9. stoljeću na dvoru kneza (kralja!?) Trpimira boravio je u bijegu teolog i filozof Gottschalk, pa je normalno smatrati da je njegova učenost ostavila traga na ljude s kojima je živio u

Hrvatskoj. Poznato je nadalje da su benediktinci u Hrvatskoj od davnina imali svoje samostane, a njihove su škole sadržavale i elemente filozofije. Zabilježen je u Hrvatskoj uvid u filozofiju i preko *septem artes liberales*, a fizički je sačuvana jedna varijanta teksta tih »umijeća«. Srednjovjekovna je filozofija u popularnoj formi, kako je već spomenuto za znanost, dopirala do širih krugova spisima (preradbama i prijepisima) poput »Lucidara« (*Elucidariuma*) hrvatskim narodnim, nacionalnim jezikom, dok je inače tijekom cijele povijesti, u izvornim djelima i školskim priručnicima, filozofija pisana sve do polovice 19. st. većinom latinski, rjede drugim jezicima (talijanskim, njemačkim, ili, u Bosni, nekim od uporabnih orijentalnih jezika). Od cijele te povijesti (koja osim leksikografski kratkih pregleda S. Zimmermana, K. Krstića i M. Harapina nažalost nije još ni napisana) spomenuti je barem najvažnije pojave i najznamenitija imena hrvatske filozofije.

Veliko ime hrvatske srednjovjekovne filozofije u 12. stoljeću već je spomenuti (po zaslugama za znanost) Herman Dalmatin. Studirao je u neoplatonički orijentiranoj školi Chartresa, a sam istraživao i prevodio djela arapske filozofije i znanosti; napisao je i izvorno filozofsko djelo pod naslovom *De essentiis* (datirano g. 1143.).

U vrijeme zamaha humanizma i renesansne filozofije znamenit je bio Bosanac iz Srebrenice, naturalizirani Dubrovčanin Dobretić, koji je postao poznat svojim djelovanjem u Italiji braneći Savonarolu, Reuchlina i Pico della Mirandolu. Dva puta je objavio »Logiku« (1480. i 1520.) nastojeći pomiriti skotističke i tomističke nazore, te djelo »De natura coelestium spiritum quos angelos vocamus« (O prirodi nebeskih duhova, koje zovemo anđeli), g. 1499., gdje osim teoloških pitanja raspravlja »o prirodi materije i oblicima spoznaje«.

U prikazima filozofije 16. st. danas više ne može biti nijedne moderno i solidno pisane povijesti svjetske filozofije a da ne istakne važnost i veličinu Matije Vlačića (1520.-1575.). Hrvat iz Istre Matija Vlačić Ilyrik ne spominje se više samo kao glavni, no i najveći ideolog protestantizma, nego kao utemeljitelj i tvorac moderne hermeneutike uopće - zasluga koju mu priznaje već Dilthey, a u suvremenoj filozofiji Hans Georg Gadamer. Glavno mu je djelo »Clavis scripturae sacrae«, golemo djelo od 1749. stranica u folio-formatu (Basel 1567.)., koji je još dva stoljeća bilo najčitanijim spisom u protestantskoj stručnoj literaturi. Za filozofiju, hermeneutiku i estetički primijenjenu hermeneutiku važno je nekoliko

Rugjer Bošković na platnu slikara Celestina Medovića

njegovih rasprava u drugom dijelu. Moderna filozofija živo studira baš te njegove rasprave.

Danas također nema nijedne ozbiljno pisane povijesti estetike, ali ni povijesti filozofije, a da bi sebi mogle dopustiti ne reći tko je bio Frane Petrić-Patrizi ili Patricius (1529.-1597.). Svoja djela pisao je u duhu renesansnog neoplatonizma, kao izraziti protivnik aristotelizma. Glavno mu je djelo zamašno koncipiran sustav »Nova de universis philosophia« (1591.), u kojem izlaže svoje filozofske nazore. Danas pak, kad su objavljene sve knjige njegove poetike (prve dvije, s naslovom »Della poetica«, objavio je za života), porastao je respekt prema Petriću i kao estetičaru.

Dok Vlačić djeluje u Njemačkoj, a Petrić u Italiji, cijeli opus koji dotiče sva najvažnija područja filozofije stvara Nikola Vitov Gučetić - Gotius (1549.-1610.) u domovini. Bio je, po osnovnoj orijentaciji brojnih svojih objavljenih i neobjavljenih spisa, neoplatoničar koji se prema potrebi eklektički pomirbeno odnosi spram

aristotelizma. Važno je istaknuti njegovu raspravu »Commentara in sermonem Averrois Cordubensis de supstantia orbis et in propositione de causis«... (1580.), koja govori kako je i u Hrvatsku dopirala svijest što je renesansa posvećuje arapskoj filozofiji, u njezinoj izvornosti, no i kao posredniku spram boljeg poznavanja velike antičke misli odnosno njezinih autora. U Hrvatskoj to postaje utoliko aktualnije što nadiranjem Turaka hrvatska kultura dolazi u neposredan, fizičko-politički kontakt s kulturom islama. Rasprava pak »Dialogo della belezza« (Venecija 1581.), osim niza posebno zanimljivih detalja (dijalog vode dvije istaknute dubrovačke plemkinje u Gučetićevu ljetnikovcu Trsteno), dodatno je važna jer pripada najranijim estetičkim traktatima napisanima u Hrvatskoj, pa ju je A. Haler ipak s pravom nazvao »prva hrvatska estetika« (Petrićeva je ranija, no nastala je u Italiji).

Od brojnih filozofskih pisaca humanističko-renesansnog doba, koji su pretežno bili podrijetlom s juga, vrijedno je spomenuti barem jednog istaknutog predstavnika sjeverne Hrvatske. To je Zagrepčanin, polihistor Pavao Skalić - Scaliger (1534.-1575.), čije opsežno i glavno djelo nosi naslov »Encyclopediae seu orbis disciplinarum tam sacrarum quam profanarum epistemon« (1559.), a smatra ga se najpoznatijim pokušajem opće enciklopedije 16. st.«, gdje se riječ i pojam »enciklopedija« zapravo prvi put rabi u modernom, današnjem značenju.

THEORIA
PHILOSOPHIÆ NATURALIS
REDACTA AD UNICAM LEGEM VIRIUM
IN NATURA EXISTENTIUM,
AUCTORE
P. ROGERIO JOSEPHO BOSCOVICH
SOCIETATIS JESU,
NUNC AB IPSO PERPOLITA, ET AUCTA,
Ac a plurimis præcedentium editionum
mendis expurgata.
EDITIO VENETA PRIMA
IPSO AUCTORE PRÆSENTE, ET CORRIGENTE.
VENETIIS.
MDCCLXIII.
Ex Typographia Remondiniana.
SUPERIORUM PERMISSU, ET PRIVILEGIO.
pretisak LIBER Zagreb

Tijekom 17. i 18. st. javljaju se brojna imena hrvatskih filozofskih pisaca koja potječu iz redova dominikanaca, franjevaca, isusovaca i pavlina, u čijim je spisima već prema pripadnosti redu naglašena jača ili slabija orijentacija prema D. Scotu ili Thomi, Platonu ili Aristotelu. U to vrijeme već odavno postoje brojne visoke samostanske škole pa su mnogi autori ujedno i predavači na tim školama, a neki su i primili svoje obrazovanje u njima bez odlaženja na studij u inozemstvo.

Teorija prirodne filozofije Rugjera Boškovića

Već je spomenuta izuzetna važnost i reputacija Boškovića kao znanstvenika, no potrebno je istaknuti da njegovo glavno djelo »Philosophiae naturalis theoria« nema izraz »filozofija« u naslovu samo formalno, u duhu tradicionalnog teorijskog razmatranja prirode, nego da djelo ima doista i filozofijsko značenje. Bavljenje pak njegovim opusom zbog potrebnog dobrog poznavanja matematike, te opsežnosti djela, zahtijeva specijalizaciju, pa se brojne ljude koji se bave proučavanjem Boškovića s pravom naziva »boškovićolozima«.

Filozofske rasprave, pa čak i poetike početkom 19. st. pisane su još uvijek latinski. Tako se i predavanja drže na latinskom. Među modernim začetnicima hrvatske filozofije povijesti i poetike, te ideološkim pokretačima novih estetičkih nazora (realizam u književnosti), iako nije pisao sistematske traktate, ali je razložno filozofski izlagao svoju misao u člancima i esejima, bio je Ante Starčević. Sustavno pisana njegova »Etika« - »izgubljena« je...

Prvi pak koji je sve filozofske discipline na godine 1874. obnovljenom zagrebačkom Sveučilištu predavao hrvatskim jezikom bio je Franjo pl. Marković (1845.-1914.). Kako je imao i literarnih pretenzija, brinuo se oko publiciranja svojih pjesama, drama, pa i kritičkih studija, tako da mu je od filozofijskih disciplina tiskom objavljena samo knjiga »Razvoj i sustav općenite estetike« (1903.). Sva druga predavanja ostala su u rukopisu, premda je, navodno, logika bila već priređena za tisak. U novije doba više se ne podcjenjuje filozofski rad Gjure Arnolda (1854.-1941.), koji se ogleda u njegovim raspravama »Etika i povijest« (1879.), »Zadnja bića« (1888.), »Filozofija, prirodne nauke i sociologija« (1899.), »Monizam i kršćanstvo« (1909.), pa uz to niz njegovih govora i članaka o problemima umjetnosti te njegova estetika. Suprotno dosadašnjim shvaćanjima u novije se vrijeme originalnim smatra nekoliko rasprava Ise Kršnjavoga (1845.-1927.), npr. prva od »Dvie radnje o umietnosti« (1876.) — »O slikovnoj ljepoti«. S obzirom da su pisane hrvatskim jezikom, danas više nije moguće zaobilaziti rasprave Antuna Bauera protiv materijalizma i Wundta (polemike sa Šulekom), knjige »Naravno bogoslovlje« (1892.), i

»Obća metafizika ili ontologija« (1894.), s tim da u pogledu neotomističke orijentacije treba dodati kako je Josip Stadler (1843.-1918.) bio prvi koji je taj filozofski nazor hrvatskim jezikom po disciplinama izložio u 6 (šest!) knjiga kao sustav (Sarajevo 1904.-1915.).

Početkom 20. st. potpuno u europskom kontekstu i na europskoj razini treba uzeti neke radove mladog Alberta Bazale (1877.-1947.) kao što su onaj »O umjetnosti« (1906.) ili tri knjige njegove »Povijesti filozofije« (1906., 1909., 1912.), dok se unatoč utjecajima izvornim treba smatrati njegov »voluntaristički aktivizam« u raspravama »Metalogički korijeni filozofije« (1924.) te »Svijest i svijet, subjekt i objekt« (1941.).

U neoskolastičkoj tradiciji nastao je i veliki filozofijski opus Stjepana Zimmermanna (1884.-1936.), koji u stalnom dijalogu s Kantom i neokantianizmom sa svojih pozicija dotiče i niz suvremenih problema; glavna djela: »Kant i neoskolastika«, I-II (1920.-21.), »Opća poetika« (1926.), te upravo u doba Drugog svjetskog rata objavljena »Kriza kulture«. Dok radove Marijana Petrasa, koji se poslije 1945. sasvim povukao iz javnog života, možemo smatrati na europskoj razini zrelim, informativnim i domišljenim — u spisima »Teorija suda (o četvrtom elementu suda)« (1935.) i »Estetsko područje« (1942.), dotle polemike što ih vodi s marksizmom Julije Makanec (1904. — strijeljan 1945.) možemo smatrati primjerom suvremenosti, kao i njegovu knjigu »O državi«, objavljenu za vrijeme NDH. Utoliko se više očekuje posthumno publiciranje njegova »Uvoda u filozofiju povijesti« kao vrijedan prinos hrvatskoj filozofiji 20. stoljeća.

Originalnim valja smatrati možda ne cijeli, no zato plodan filozofski opus što ga potpuno na europskoj razini, »u europskom kontekstu«, stvara Pavao-Vuk Pavlović (1894.-1978.). No, posve izvornim treba držati njegovu knjigu »Spoznaja i spoznajna teorija« (1926.), te, poslije Drugog svjetskog rata očito ne bez autocenzure pisane, estetičke rasprave sabrane u knjizi »Umjetnost i duševnost« (posthumno 1978.). Od estetičara potrebno je istaknuti jasnoću stava croceanske provenijencije u člancima i knjizi »Doživljaj ljepote« (1943.) Alberta Halera (nestao kod Bleiburga 1945.)

Poslije 1945. pa sve do 1991. u Hrvatskoj vlada doslovni monopol ne samo komunističko-socijalističke ideologije, nego i filozofijski monopol marksizma, s quasi-liberalnijim varijetetom »praxis-filozofije«. I dok »praxistima« - dakako ne svima! - vrlo praktično i pragmatično kao malo kojim filozofima u povijesti filozofije izlaze izabrana ili sabrana filozofijska »Djela« još za života, dotle su djela svjetski priznatih mislitelja i znanstvenika iz hrvatske duhovne baštine ostala nepristupačna. Čak ni o profesoru na zagrebačkom Filozofskom fakultetu dr. Vladimiru Filipoviću (1906.-1984.) do sada nije napisana ni monografija, niti mu je, posthumno, publicirana barem jedna knjiga izabranih članaka i studija.

Pri svršetku 20. st., početkom 90-ih, situacija se paralelno s političkim promjenama i u filozofiji bitno mijenja. Nastupa generacija koja nastoji ukloniti filozofsko-dogmatsko-marksistički monopol, omogućujući djelovanje i afirmaciju različitih filozofskih pogleda. Širi se prostor zbiljskog filozofskog pluralizma, koji se očituje u objavljivanju knjiga, časopisa i drugim oblicima rada Instituta za filozofiju.

Školstvo

Prvi spomen o hrvatskim školama jest povelja kneza Trpimira iz g. 852., u kojoj se navodi da je knez Trpimir te godine izgradio u Rižinicama kod Solina benediktinski samostan unutar kojega su djelovale dvije vrste škola: *schola interior* (u kojoj su se odgajali svećenici) i *schola exterior* (u kojoj su se školovala djeca svjetovnjaka).

U podizanju toga samostana, koji je postao žarištem hrvatske prosvjete, sudjelovao je i Gottschalk Saksonski, teolog i učenjak koji je zajedno s Alcuinom i Hrabanusom Maurusom stvorio poznatu *scholu palatinu* na dvoru Karla Velikoga. Njegovo boravljenje na dvoru kneza Trpimira i udioništvo u stvaranju školskog sustava još je jedna potvrda koliko je već tada Hrvatska bila uključena u zapadnoeuropski kulturni krug.

Za rani razvoj hrvatskog školstva najzaslužniji su benediktinci; oni su do kraja narodne dinastije, kako se procjenjuje, otvorili više od 100 škola. U njima se učio trivij (gramatika, retorika i logika) i kvadrivij (matematika, geometrija, astronomija i glazba). Benediktinci su Hrvate evangelizirali, opismenjivali (beneventanom je pisana i Trpimirova povelja) i učili ih naprednom gospodarstvu, pa su ih ti stvaratelji tadašnje Europe (sve u skladu s geslom »Moli i radi«) upoznali i s modernim poljodjelskim tehnikama, s obradom zemlje i preradbom prirodnina, te s novim obrtima. Pouka u benediktinskim školama bila je usmena i pismena, a škole su bile vrlo dobro opremljene nastavnim sredstvima i pomagalima.

Kao što se vidi i po odlukama prvih crkvenih sabora u Splitu (925. i 928.), u hrvatskim zemljama već su tada razvijane i posebne škole za žensku mladež, kakve su sve do kraja II. svjetskog rata u Hrvatskoj vodile časne sestre svih

redova. I pisci prvih i brojnih kasnijih hrvatskih udžbenika (vjerskih i svjetovnih) bili su klerici.

Po uzoru na benediktinske i drugi su samostani osnivali središta i rasadišta prosvjete i znanja. S vremenom se škola selila, za urbane potrebe, iz samostana u gradove. Tako se među najstarije škole u hrvatskim krajevima ubrajaju biskupske ili katedralne škole, osnivane uz biskupska sjedišta. Takva se škola u Hrvatskoj prvi put spominje na Splitskom crkvenom saboru g. 925. Hrvatska riječ *đak* dolazi od grčke *diakonos*, đakon (=učenik za budućeg svećenika). Sveobuhvatnije propise za uređenje takvih škola propisao je Lateranski crkveni sabor g. 1179. Po njemu su katedralne škole imale dva tečaja: osnovnu školu (za učenje pisanja i crkvenog pje-vanja) i bogoslovsku školu. U Zagrebu je takvu školu osnovao biskup Stjepan II. oko g. 1230., a najveći domet ona je postigla za biskupa bl. Augustina Kažotića, početkom 14. st. U njoj se učila Donatova gramatika latinskog jezika, Priscijanova retorika, Porfirijeva dijalektika, Ciceronova i Boetijeva filozofija, Gerladusova matematika i Ptolomejeva astronomija i geografija. Po svom ustroju ta je škola služila kao uzor za otvaranje drugih katedralnih škola, posebno u hrvatskom primorju.

U Dubrovniku je već u 13. stoljeću bila ustanovljena građanska gramatičko-retorička škola, po naslovu koje se može pretpostaviti da je najveću brigu posvećivala triviju.

Viši stupanj u razvoju hrvatskog školstva postigli su od 13. st. dominikanci, koji su kao učeni red zaslužni za razvitak hrvatske srednje škole koja je prethodnica kasnijoj gimnaziji. Hrvatski dominikanci dali su čak i osobit prilog razvoju visokog školstva u svijetu, jer su Herman i Pavao Dalmatin, Juraj iz Slavonije, Ivan Stojković, Petar Gučetić i drugi predavali u Bologni, na Sorboni i drugim najvišim europskim učilištima. Za povijest hrvatskog školstva vrlo je važna činjenica da je u Zadru već g. 1495. dominikanski studij uzdignut na rang »generalnog studija«. Bilo je to rana najava ustanove Hrvatskog sveučilišta (Alma Mater Croatica), kojega se nastanak vezuje uz utemeljenja Filozofskog fakulteta u Zagrebu g. 1669.

Od 13. st. u Hrvatskoj prosvjetno djeluju i franjevci, koji su najzaslužniji za podizanje osnovnih škola i škola za puk. Franjevci su prvi hrvatski andragozi, jer su prosvjećivali puk i osposobljavali ga za kvalitetniji život. Oni su bili i prvi etnolozi, jer su skupljali narodno blago. Jedan od najzaslužnijih glede pučkog prosvjećivanja bio je franjevac iz Zaostroga Andrija Kačić Miošić, iz 18. st., autor najčitanije knjige — velike epsko-didaktičke *pismarice* »Razgovor ugodni naroda slovinskog«, koja je dosad doživjela više od 60 izdanja.

U nastojanju da se školstvo unaprijedi Tridentski crkveni sabor (1545.-1563.) bio je donio suvremenije uredbe o katedralnim školama, koje se od tada zovu »seminaria clericorum« (sjemeništa). Po tridentskim propisima u Zagrebu je u drugoj polovici 16. st. školu reformirao biskup Juraj Drašković. Tako je nastala bogoslovija, koja je kasnije smještena u kuriju kanonika Franje Filipovića na Kaptolu (poslije zvana i »crna škola«).

Za razvitak visokog školstva u Hrvata osobito su zaslužni pavlini i isusovci, jer su oni otvarali gimnazije i visoke škole. Pavlini su u krugu lepoglavskog samostana već 1503. utemeljili gimnaziju (seminarium studiorum) za redovničke i

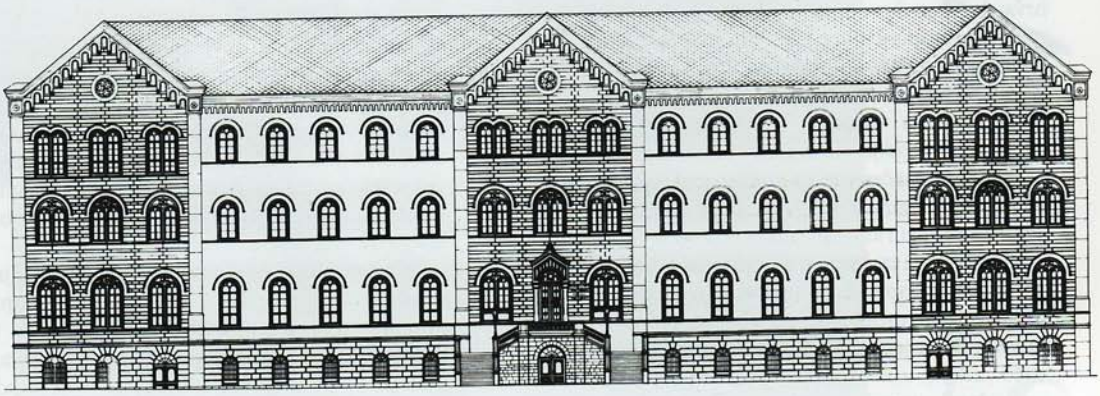

Zgrada rektorata Sveučilišta u Zagrebu

svjetovne učenike, a na osnovi bule pape Klementa X. oni su u toj školi podijelili g. 1674. i prvi doktorat iz filozofije. Po uzoru na Ratio studiorum Ignacija Lojolskog isusovci su u hrvatskim gradovima podizali škole-konvikte; u njima nije bilo neuspjeha, jer se studiralo vrlo sustavno i na više načina. Ujutro su se predavale glavne discipline, a poslije podne (nakon ručka i rekreacije) održavane su skupne korepeticije, da bi slabiji učenici s vježbama nastavili do duboko u noć uz pomoć asistenata. Ne manja zasluga za visok uspjeh isusovačkog školstva imala su i pravila kojih su se striktno morali pridržavati svi učenici. Isusovci su g. 1607. otvorili u Zagrebu gimnaziju, u zgradi u kojoj je i danas gimnazija na Trgu Katarine Zrinske. Iz visoke pak isusovačke škole koja je u istom gradu s radom počela g. 1662. godine nastalo je i sveučilište. Diplomom cara i hrvatskog kralja Leopolda I. to je učilište g. 1669. dobilo sva prava sveučilišta, pa se ta godina drži za godinu utemeljenja Sveučilišta u Zagrebu.

Svjetovna pedagogija i građansko školstvo u Hrvatskoj snažnije se počinju razvijati u drugoj polovici 19. st., za što posebne zasluge ima ban i pisac Ivan Mažuranić. Prekretnica je bila g. 1874. kada je stvoreno moderno Hrvatsko sveučilište, sa studijem teologije, filozofije i prava. U to doba utemeljen je i niz znanstvenih i kulturnih ustanova.

Pedagogiju je na sveučilištu počeo predavati Franjo Marković, a prve sustavne pedagoške udžbenike na osnovi Herbartove pedagogije priredio je Stjepan Basariček. Za taj novi zamah hrvatske teorije i prakse odgoja zaslužni su još Đuro Arnold, braća Radići (koji su stvorili cijeli moderni sustav za obrazovanje naroda), Albert Bazala (otvorio Pučko sveučilište), Stjepan Matičević (razvio prvi teorijski sustav pedagogijskih znanosti u Hrvata), Pavao Vuk-Pavlović (utemeljio hrvatsku filozofiju odgoja), te brojni teoretičari i praktičari koji su početkom 20. st. stvarali u Hrvatskoj aktivnu, radnu školu, školu učenja, s kojom prestaje škola isključivog slušanja predavanja i učenja napamet. Rastao je broj novootvorenih studija, fakulteta i visokih škola.

Posebno značenje u povijesti hrvatskog školstva imale su gimnazije, napose »klasične«, u kojima su se učili klasični i drugi jezici te stjecala kvalitetna opća izobrazba, a mnogi profesori na tim školama pripadali su intelektualnoj eliti. Te su gimnazije (primjerice zagrebačke, splitska, varaždinska, riječka, pazinska, požeška...) do g. 1945., a neke, u izmijenjenim prilikama, i poslije toga, davale temeljitu srednju izobrazbu naraštajima budućih najboljih stručnjaka i intelektualaca. U Travniku je u to doba postojala glasovita isusovačka gimnazija, a solidnih hrvatskih katoličkih škola (zatvorenog ili otvorenog tipa) bilo je i drugdje u Bosni i Hercegovini.

Nepovoljno razdoblje u razvoju hrvatskog školstva nastupilo je s nastankom druge Jugoslavije (1945.-1991.), kada su mnoge vrijedne škole nacionalizirane, obezvrijeđene ili čak ukinute, a nastavni programi iz korijena izmijenjeni. Škole se nastojalo učiniti žarištima jugokomunističke, protuhrvatske i opće indoktrinacije. Uskoro nakon svršetka 2. svjetskog rata ukinut je vjeronauk, krivotvorena je nacionalna povijest, osobito novija; prešućivani su velikani, gušena posebnost hrvatskog jezika i kulture, usađivan duh marksizma i internacionalizma, jugoslavenstva i bratstva-jedinstva, vršena ateizacija i naučavan »dijalektički materijalizam«... Vrhunski cilj službene pedagogije bio je »stvaranje svestrane socijalističke ličnosti«. U tom smislu učenici su kolektivno uključivani i u pionirsku odnosno omladinsku i druge ideologizirane organizacije, društva i pokrete, a režimu odani indoktrinirali su učenike posvuda: od nastavnih programa do kulturnih i slobodnih aktivnosti, športa i zabave. U kasnijim školskim reformama stradavali su humanistički predmeti, a time i gimnazije, skraćivana je satnica povijesti, iz programa su izbacivani filozofija, logika i sl., uvođeni su predmeti kao što su marksizam, teorija i praksa samoupravnog socijalizma, općenarodna obrana i društvena samozaštita, a mnoge škole srozale su se do tejloristi čkih učilišta za uska radnička zanimanja. Dakako, brojni profesori i učitelji takvoj su se teoriji i praksi hrabro odupirali, unatoč represiji.

U narodu je ipak uvelike očuvan nacionalni identitet, povijesno pamćenje, opća etička načela i duh slobode. Jedine škole i odgojni zavodi koji su u tom razdoblju bili u znatnoj mjeri idejno-pedagoški autonomni bile su srednje i visoke crkvene škole zatvorenoga tipa za izobrazbu svećenika, redovnika i redovnica, a važnu ulogu u jačanju religiozne i nacionalne svijesti u narodu, te u potkopavanju ideja socijalizma i jugoslavenstva, odigrali su vjeroučitelji, budući da je Crkvi s vremenom dopušteno da u svojim, uglavnom župnim, prostorijama drži vjeronauk za sve uzraste mladih, i to gotovo bez ikakva službenog nadzora.

Od političkog preokreta g. 1990. i proglašenja neovisne hrvatske države g. 1991. počeo je, u cilju općeprihvaćenog programa sveobuhvatne, pa i duhovne obnove društva, i na području školstva, odgoja i obrazovanja mukotrpan rad - počev od donošenja odgovarajućih zakona do izmjena dotadašnjih udžbenika, nastavnih programa, pa i dijela upravno-pedagoškog kadra.

HRVATSKA DANAS

ZEMLJOPISNE (PRIRODNE) ZNAČAJKE

Republika Hrvatska prostire se između 42° 23' i 46° 32' N (sjeverne zemljopisne širine) te 13° 30' i 19° 26' E (istočne zemljopisne dužine).

Usporednica (paralela) od 45° N prolazi mimo Brinja, Senja, Punta, Krka i Raklja. Takvim je planetarnim položajem Hrvatske određeno njezino sunčevo (solarno) podneblje, koje je općenito toplo. Republike Hrvatska s obzirom na univerezalno vrijeme (UT; engl. universal time) ili greenwichko srednje vrijeme (GMT; Greenwich Mean Time) ima tzv. srednjoeuropsko vrijeme, tj. nalazi se u srednjoeuropskoj zoni (na Zemlji ima 24 vremenske zone). Zapadno međašno područje svojom je nadmorskom visinom više od međašnog prostora prema Madžarskoj i Srbiji (Vojvodini), ali je prometno prohodno, jer je ispresijecano brojnim poprečnim i uzdužnim riječnim dolinama. U dugoj hrvatsko-bosanskoj povijesti rijeka Sava nije nikada bila međom koja bi Hrvatsku i Bosnu nacionalno, uljudbeno i gospodarski razdvajala, nego ih je, naprotiv, oduvijek povezivala. Dinarski planinski smjer i danas otežava prohodnost hrvatsko-bosanskoga međašnog prostora u njegovu poprečnom smjeru, ali se prometno svladava jer postoji nekoliko poprečnih riječnih dolina, ponajprije dolina Neretve, te prirodnih izlaza iz dinarske unutrašnjosti na jadransku obalu: kvarnerski, sjevernodalmatinski, srednjodalmatinski i južnodalmatinski. S obzirom na klasičnu podjelu Europe na velike zemljopisne cjeline, Republika Hrvatska teritorijalno pripada srednjoj i južnoj Europi. Ima izlaz na Jadransko more, a to znači i na sva svjetska mora (oceane). Prirodnozemljopisno je najvažniji onaj dio hrvatske jadranske obale koji se najsjevernije uvukao u južnoeuropski trup. Jadransko more zauzima u Sredozemlju njegov središnji položaj u odnosu na srednju Europu, industrijski vrlo razvijenu i gusto naseljenu ("populacijska os" europskog kontinenta). Stoga gotovo sve srednjoeuropske zemlje prirodno gravitiraju sjevernojadranskim lukama. One im omogućuju da najkraćim pomorskim putem Jadransko more — Otranska vrata — Jonsko more — Crveno more, izađu na Indijski ocean. Hrvatska je stoga sredozemna ili mediteranska zemlja. Hrvatska zemljopisna znanost odbacila je nametnutu odrednicu Hrvatske kao "balkanske države", jer takva odrednica nije geomorfološki i jezično (toponomastički) točna, a k tome je Hrvatskoj nametala pripadnost Istoku unatoč činjenici da je još od rimskoga cara Teodozija međa Istoka i Zapada bila na Drini. Panonska zavala prirodno je predvorje koje povezuje Zapad s Istokom, a panonski se prometni pravac na istoku nastavlja na prometni smjer koji vodi dolinom Morave, Nišave i Marice na Bliski Istok. Dolinom Morave i Vardara prometni pravac završava u Solunu na egejskoj obali. Stoga je Hrvatska i važna tranzitna zemlja na relaciji srednja Europa — Mala Azija — Bliski Istok. Na prostoru Hrvatske tri su velike prirodnozemljopisne cjeline: Hrvatsko primorje, Planinski prostor i Panonska zavala.

Hrvatsko primorje

Primorski pojas hrvatska povijesno-zemljopisna znanost naziva Hrvatsko primorje. Prostire se od nekadašnjeg ušća Dragonje u hrvatskoj Istri do Rta Oštro pri ulazu u Boku kotorsku. Samo uski priobalni pojas kod Neuma pripada Republici Bosni i Hercegovini. Takvo Primorje dijelimo na dva dijela:

(1) Sjeverno Hrvatsko primorje, koje se sastoji od hrvatske Istre i Kvarnerskog kraja i

(2) Južno Hrvatsko primorje ili Dalamacija.

Austrougarski pojam Hrvatskog primorja za oznaku uskoga prozorčića koji se prostirao od Rječine do Sv. Mandalene kod sela Lisarice nedaleko od Karlobaga, hrvatska znanost nije prihvatila, jer je regionalno-partikularistički pa je kao takav i protuhrvatski.

Hrvatsko primorje je vanjski, rubni dio Dinarskoga planinskog sustava, koji zajedno s Južnim Alpama i Šarsko-pindskim planinskim sustavom tvori veliku reljefnu cjelinu ili geomorfostrukturu koja se gotovo poklapa s posebnom geotektonskom cjelinom (to su tzv. Dinaridi). Najsnažnije nabiranje i rasjedanje slojeva zemaljske kore uslijedilo je na cijelom dinarskom prostoru sredinom tercijara (starija formacija kenozoika). Takvi su se tektonski i epirogenetski pokreti ponovili krajem navedene formacije, a

Rožanski kukovi, sjeverni Velebit

nastavili su se i u diluviju (ledeno doba). Ima znakova da traju još i danas. Opisani pokreti utjecali su i na koljenčasto ili fleksurno, a mjestimično i rasjedno spuštanje jadranske zavale već u starijem tercijaru, a sadašnji je oblik dobila u postpliocenskom razdoblju. U ulegnutu zavalu prodrlo je more poplavivši sve udoline ili sinklinale. Samo su najviši dijelovi kopna ostali stršiti ili kao poluotoci ili kao otoci. Između njih su nastali morski kanali, zaljevi i prodori ili vrata. Dokazano je da se razina Jadranskog mora izdizala (pozitivno pomicanje obalne crte) još u povijesno doba. I danas se na morskom dnu uz obalu mogu zamijetiti ostaci zidina i naselja iz rimskoga doba. Jednako su tako potopljeni dijelovi riječnih dolina (uz njihova ušća). Hrvatska je obala poplavljena (transgresivna), uzdužna (longitudinalna) i prodorna (igresivna). Obala pripada tzv. obali "sitne razvedenosti", a u svjetskoj je znanosti poznata kao "dalmatinski tip obale". To je uglavnom strma obala, a niska ili položitija obala razvila se na mjestima koja su sastavljena od mekših stijena — lapora i pješčenjaka. Na razvoj obale snažno je utjecala abrazija (mehanički rad mora), stvarajući tipične oblike kakvi su, primjerice, potkapine i strmci (klifovi).

U geološko-petrografskom pogledu u Dinarskom planinskom sustavu prevladavaju kredni i eocenski vapnenjaci, a u unutrašnjosti trijasko-jurski vapnenjaci i dolomiti. Vrlo su rasprostranjene površine pod flišom. Flišne su stijene mekane, rastresite i sastoje se od lapora, gline, pješčenjaka i pijeska. Planine navedenoga planinskog sustava bogate su boksitom, kvalitetnim građevnim kamenom, sadrom ili gipsom, laporom, kremenim pijeskom, mjestimično ugljenom (Istra) i asfaltom. Visoke temperature omogućuju kristalizaciju soli (Pag, Nin, Ston itd.). Na vapnenjačko-dolomitskoj podlozi razvila se kraška erozija, stvorivši — uz sudjelovanje unutrašnjih sila i vanjskih procesa, primjerice: riječne erozije, denudacije i mehaničke rastrožbe — posebne, kraške oblike i pojave. Kraške uvale i kraška polja primorske su oranice. U reljefu se ističu kraške zaravni u kojima su rijeke oblikovale svoje kanjonske doline. Na zaravnima se izdižu osamljena brda, gore i planine. Gotovo sve uzvisine (brda, gore i planine) imaju "dinarski" smjer pružanja (SZ-JI); između nekih od njih razvila su se kraška polja. "Sitniji" su oblici kraške erozije škrape u različitim oblicima, a u kraškim špiljama nalazimo prirodni ures u obliku siga, stalaktita ili mosura (nazivaju ih i curci) i stalagmita (stružnica). Kraška se vrela pojavljuju kao potajnice i vrulje (na priobalnom dnu Jadrana). Rijeke ponornice teku kraškim poljima, da bi im se voda izgubila u kraškim ponorima, a redovito na njihovim rubovima. Propustljivo kraško zemljište i obilje oborina uzrokuje stvaranje tzv. tekućica sušica i pojavu primorčica u kojima kolebanje njihova vodostanja ovisi o količinskom pritjecanju vode.

Pred jadranskom obalom je niz otoka; ukupno ih je 1185. Po veličini dijele se na grebene ili kamike (do 1.5 km obale), otočiće ili školje (do 10 km obale) i otoke (više od 10 km dužine obale). Tri su otoka koji se ističu veličinom svoje površine (u četvornim kilometrima): Krk (410), Cres (404) i Brač (385). Po razvedenosti svoje obale Hrvatska zauzima drugo mjesto u Europi (iza Norveške), a slijede je obale Grčke i Španjolske. Opskrba pitkom vodom i prometno povezivanje otoka međusobno i sa susjednom kontinentalnom obalom, dva su najznačajnija problema koja treba sustavno rješavati.

Podneblje je izrazito sredozemno ili mediteransko s blagom i kišovitom zimom i toplim i sušnim ljetom. U krajevima gdje se gore i planine izdižu neposredno nad morskom obalom (pod Velebitom, Mosorom i Biokovom) sredozemno se podneblje osjeća samo na uskome kopnenom prostoru. Tamo pak gdje je primorski pojas širi (Ravni kotari) sredozemno podneblje osjeća se i dublje u unutrašnjost kopna. Ljetne žege mogu potrajati i do četiri mjeseca. Srednja temperatura siječnja kreće se od 5,6° C u Puli do 8,9° C u Dubrovniku. Srednja temperatura srpnja u Puli je 23,3° C, a u Dubrovniku 24,7° C. U Puli pada godišnje 805 mm oborina (na četvorni metar), a u Dubrovniku 1272. Naše je Primorje sunčano, a brojem sunčanih sati ne zaostaje za mnogim sredozemnim gradovima. Tako, primjerice, Dubrovnik ima 7,1 sunčanih sati (dnevno), podjednako kao San Remo (7,2), više od Palerma (6.8) i Rima (6.4). Glavni su vjetrovi bura i jugo; prvi je hladan i suh, a drugi topao i vlažan. Ljeti puše s mora na kopno osvježujući vjetar m(a)istral ili maestral. Noću s hladnijeg kopna puše prema moru burin, a lebić je kratkotrajan jugozapadni vjetrić. Čestina i snaga bure raste od jugoistoka prema sjeverozapadu.

Najveće površine regije od poluotoka Istre do najjužnijih krajeva Hrvatskog primorja prekrivene su flišom. Razvijena su smeđa tla i crvenica ili crljenica. Biljnogeografski razlučujemo u Hrvatskom primorju pojas zimzelenog raslinstva s područjem zimzelene šume crnike. Rasprostranjeno je na otocima i na susjednom priobalnom pojasu. Ono je predstavljeno zimzelenim, tvrdolisnatim šumama crnike i alepskog bora. U submediteranskom području raste šuma

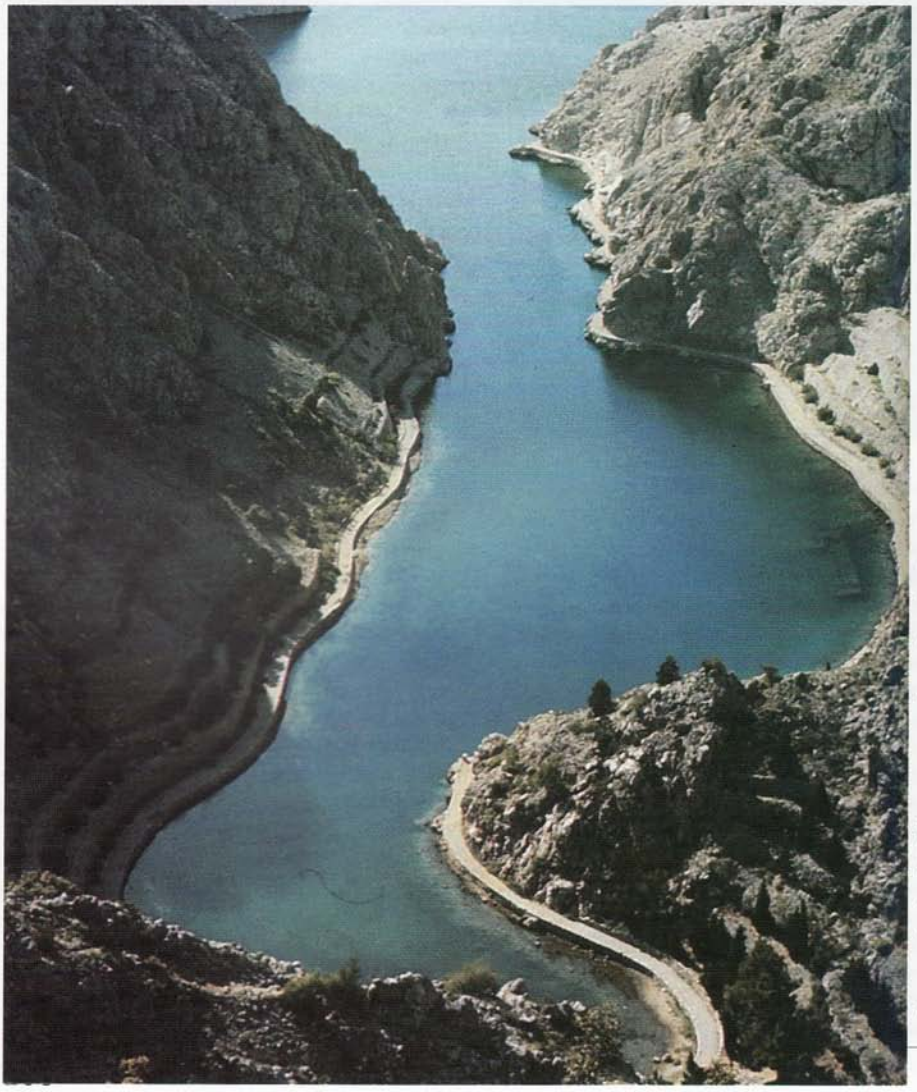

Zavratnica kod Jablanca, potopljena kraška draga s iznimno lijepim ružičastim stijenama i dubokom modrinom mora

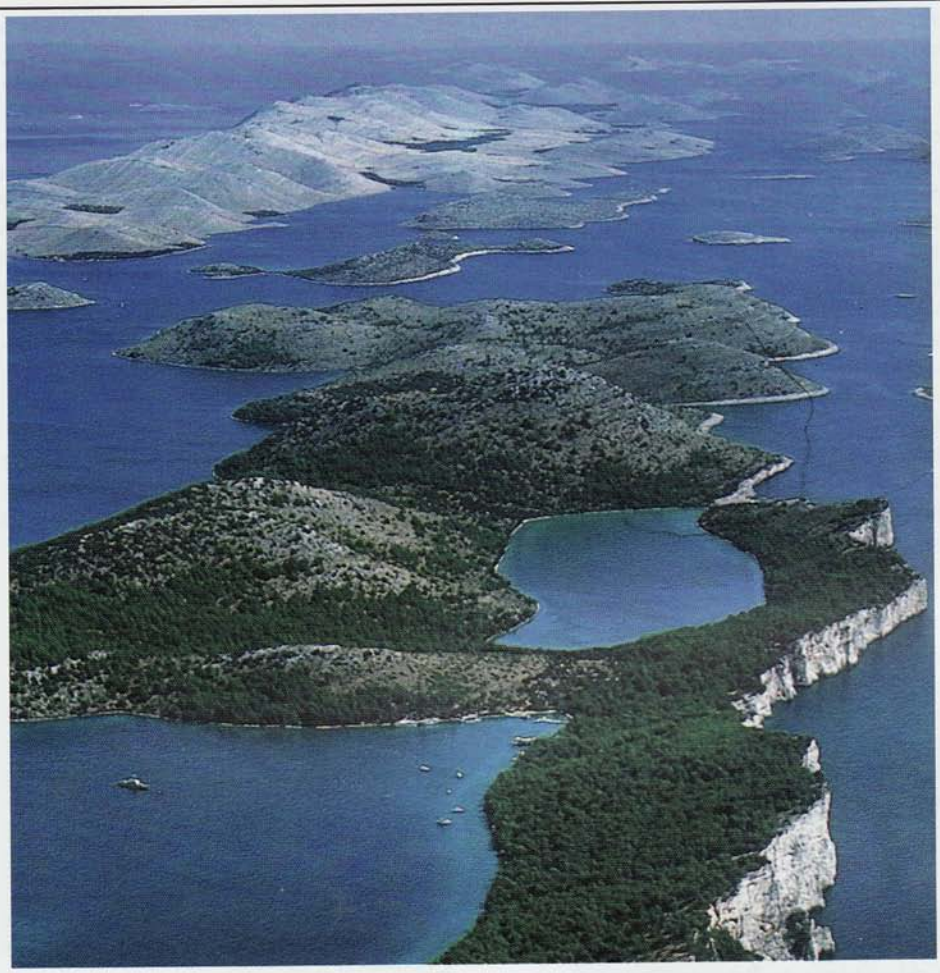

Kornatsko otočje, jedinstveni arhipelag i jedan od šest hrvatskih nacionalnih parkova

hrasta medunca i bijelog graba. Tamo gdje su šume potisnute razvile su se makija i kamenjare. Velik je broj biljaka-jednogodišnjica. Osim toga, rasprostranjena je šuma dalmatinskoga crnog bora, te listopadno drveće i grmlje. Životinjski svijet se sastoji i od srednjoeuropskih vrsta, ali su se one povukle u nadmorskom visinom višu unutrašnjost; to su srna, vuk, medvjed i divokoza. Veliko je mnoštvo gmazova te ptica, među kojima su najpoznatije vrste galebovi, zatim kormoran (vranac morovran), a zapažene su i malena njorka te mala burnica.

Od sisavaca je poznatija srebrena rovka, najmanji sisavac u Europi.

Rijeke imaju, zbog blizine crnomorsko-jadranske razvodnice, kratak tijek, a zbog propustljivosti vapnenjačkih stijena nisu mogle razviti normalnu riječnu mrežu. Prema jugoistoku razvodnica se udaljuje od morske obale i rijeke imaju sve duže tijekove; to su Zrmanja, Krka, Cetina i Neretva. Teku dijelom kanjonima i klisurama. Najveću količinu vode primaju od oborina (kiše i dijelom od otopljena snijega) tijekom jeseni i početkom zime. Minimalni protjecaj imaju u kolovozu i rujnu. Cetina ima najviše bruto vodene snage, ukupno 5,70 mld. kWh, od čega je iskoristivo 3,50. Od kraških jezera tipična su jezera kriptodepresije (dno im je ispod razine mora, a razina vode iznad razine mora);takva su jezera: Vransko jezero na otoku Cresu i istoimeno jezero kod Biograda. Manja kraška jezera nalaze se u nekim ponikvama i uvalama, a veliko je umjetno jezero Peruča na Cetini.

Jadransko more dobilo je ime po talijanskom gradu Adria, rimski Hadria, koje hrvatski kralj Petar Krešimir IV. naziva u jednoj ispravi *in nostro Dalmatico mari*, što je po smislu ravno pučkom imenu Hrvatsko more. Što je more toplije i slanije, ono je prozirnije, a prozirnost mu raste od sjeverozapada prema jugoistoku, te od obale prema pučini (do 56 m dubine).

Temperatura mora na pučini kreće se od 22 do 25°, što dokazuje da je riječ o toplome moru. Ipak, redovito su niže temperature uz morsku obalu (zbog vrulja i ušća primorskih rijeka). Temperature mora ljeti s dubinom opadaju, a zimi su podjednake od površine do dna. Kad je hladna riječna voda, posebice u sjevernom Jadranu, onda ona prekrije slanju i težu vodu, koja je i toplija. Pojava da je zimi morska voda toplija od zraka, a ljeti hladnija od zraka uzrokom je općenito blagog podneblja. Postanak valova je u svezi s puhanjem vjetrova; bura uzrokuje valove kraće staze, ali su im bregovi strmi i oštri, za razliku od valova koji nastaju djelovanjem juga; imaju dužu stazu i vrhovi bregova su im zaobljeni. Morske struje pripadaju sustavu struja Sredozemnog mora. Nadolazeći iz Otrantskih vrata skreću prema hrvatskoj jadranskoj obali i prate ekosustav Jadrana, kojemu je sve potrebnija zaštita od onečišćenja otpadnim tvarima, u prvom redu od industrijskog, kemijskog otpada.

Ekološke prilike u Jadranu vrlo su različite. Značajno je da naše more nije bogato dubokomorskom faunom, a s gledišta ribolova najveću količinu ribe naši ribari love one vrste koje pripadaju tzv. nektonu, tj. ribama koje se u moru slobodno kreću. To su srdela, papalina, brgljun ili inčun, skuša, tunj, plavica itd. U Jadranu žive mnoge endemičke vrste (npr. endemičke zvjezdače i endemička vrsta desetonožnog raka). Kamenita i pješčana obala imaju svoje životinjske vrste. U četiri ribolovna područja — istarskom, kvarnerskom, sjevernojadranskom, srednjodalmatinskom i južnodalmatinskom — ulovljeno je g. 1984. (procjena) 52.814 tona ribe. Najviše se ulovi "plave ribe", a najveći godišnji ulov ima

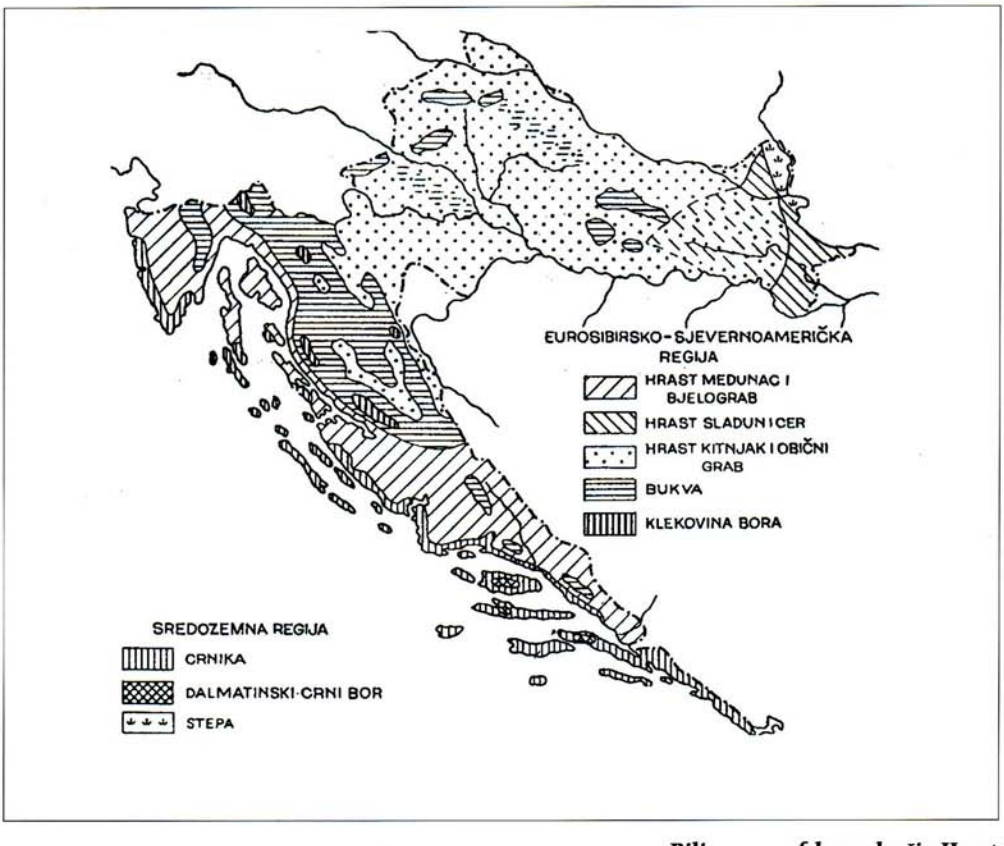

Biljnogeografska područja Hrvatske

je sve do Istre, gdje skreću prema talijanskoj obali duž koje teku vraćajući se na jug. Plima na Jadranu opada od sjeverozapada prema jugoistoku, tako da u Trstu dostiže visinu i do 120 cm, a u Dubrovniku do 30 cm. Naseljenost primorskoga kraja, sa sve većim onečišćivanjem mora različitim tvarima i otpadnim vodama, ugrožava istarski ribolovni rajon. Koraljarstvo, spužvarstvo, uzgajanje kamenica i dagnji tradicionalni su oblici iskorištavanja mora. More je hrvatska "njiva" koja se ne sije, a stalno daje plodove.

Prirodno bogatstvo Hrvatskog primorja upo-

tpunjuju nacionalni parkovi: Brijuni (5600 ha), Kornati (26.200 ha), Krka (14.200 ha), Mljet (3100 ha) i Paklenica (3617 ha). Naši primorski poljodjelci u nedostatku obradivih površina grade na krševitom ili ogoljelom krasu na strmim obroncima uzvisina vodoravne terase (u "suho zidane"), na koje nanose plodnu crvenicu. Takva je kultura tipična za sredozemne zemlje, a nazivaju je terasastom kulturom.

Dinarski planinski prostor

Dinarski planinski prostor sastoji se od dviju regija: Gorskog kotara i Like. Gorski kotar je visočje koje ima širinu od svega 35 km, a na njemu se crnomorski slijev približio kvarnerskoj obali na udaljenosti od svega 15 km. To je složena regija sa slojevima zemaljske kore iz formacija karbona i perma (mladi paleozoik) sa škriljavcima, preko mezozojskih vapnenjaka do aluvijalnih naslaga. Rudača ima različitih, ali u neznatnim količinama; više se iskorištava barit, nedaleko od Lokava. Gorski je kotar visočje kraške naravi nastalo u mlađoj geološkoj prošlosti uz djelovanje riječne erozije i denudacije. Prosječna joj je visina od 700 do 800 m nadmorske visine. Nad visočjem se izdiže nekoliko gora i planina od kojih je najviši Risnjak (1528 m), na čijem se području nalazi i nacionalni park (3014 ha), zatim Snježnik (1506 m), Viševica (1428 m), V. Dragomalj (1154 m) itd.

Podneblje Gorskog kotara je planinsko s niskim zimskim temperaturama; apsolutni je minimum -32° C. Prevladavaju vjetrovi bura i jugo. Znatne su količine oborina s velikim brojem snježnih dana: u Ravnoj Gori 106 i na Platku 113. Bogatstvom vode ističu se tekućice sjevernijeg dijela regije; to su Kupa s pritocima Kupicom i Čabrankom. Nekada su takve tekućice iskorištavali kao pogonsko sredstvo u raznim zanatima, primjerice u zanatsko-industrijskoj obradbi željezne rudače, u kovačnicama (tal. fucina, fužinarstvo, Fužine), te u mlinovima i pilanama. Rijeka Kupa ima godišnji bruto hidropotencijal od 3,03 mld. kWh, a od toga je iskoristivo 1,24 mld. kWh. Umjetna su jezera Bajer i Lokvarka.

Općenito su za alpsko-dinarsko područje razvijena tla podzoli, kiselasta i ne osobito plodna, zatim reliktne crvenice i plodnija planinska crnica. U unutrašnjosti kopna do podnožja visokih dinarskih planina rasprostranjene su šume hrasta medunca i bjelograba. Planinske livade i kamenjare imaju polusredozemne značajke. U zapadnijim dijelovima dinarskih planina su područja šume hrata kitnjaka i običnog graba. Šuma hrasta medunca i crnog graba razvila se na strmim vapnenjačkim obroncima. Na višim gorama iznad planinama iznad pojasa hrasta razvila se šuma bukve.

Uz nju i uz šumu jele razvile su se šume omorike, smreke, bijelog i crnog bora i šuma gorskog jasena i javora s livadama na višim nadmorskim visinama. Planinska vegetacija zastupljena je klekovinom bora, i to na visokim planinama, na kojima je rasprostranjena golet s planinskom vegetacijom; ona uvelike ovisi o mjesnim podnebnim i morfološkim (reljefnim) činiteljima. Značajke su životinjskog svijeta njegovo veliko bogatstvo i raznolikost (ima i endema, npr. na Risnjaku). U najvećem su broju zastupljene srednjoeuropske vrste, npr. divokoze, jeleni, srne, lisice, lasice i kune. U šumama žive tetrijebi. Bogatstvo i vrste životinjskog svijeta daju vrlo dobru osnovu za razvoj lovnog turizma.

Visočje Liku omeđuju na zapadu Velebit (Vaganski vrh, 1758 m), a na istoku Mala Kapela (Bjelolasica, 1534 m) i Plješevica (1657 m). U smjeru jugoistoka prostire se sve do gornjih tijekova rijeka Krke i Une. U geološko-petrografskom sastavu prevladavaju trijaski, jurski i kredni vapnenjaci (mezozoik). Lika je kraški ravnjak sa svim oblicima i pojavama kraške erozije, kakve nalazimo i u kraškom Hrvatskom primorju. Vapnenjački grebeni dijele Liku na tri veća polja, nadmorske visine od 500 do 700 m, a to su Ličko, Gacko i Krbavsko. Velebit je klimatska meda koja sprečava prodor toplih utjecaja s Jadranskog mora. Osim toga, nadmorska visina zaravni prilično je visoka, tako da Lika ima planinsko podneblje, ali nema mnogo ljetnih oborina. Zimi padnu velike količine snijega, koji stvara teškoće u prometu. Godišnji srednjak u Gospiću je 8,5° C, srednjak siječnja -1,6° C, a srednjak srpnja 19,1° C. Godišnja je količina oborina velika, posebice na visokim gorama i planinama. Dok je u nižim krajevima zabilježena u vrijednosti od 1100 do 1800 mm, na višim uzvisinama se kreće i do 3000 mm. Uz sve velike količine oborina ličke rijeke zbog kraškog zemljišta kojim protječu nisu mogle razviti normalnu površinsku mrežu. Najveće su rijeke ponornice Lika i Gacka, koje zajedno raspolažu hidropotencijalom od godišnjih 2 milijarde kWh bruto, od čega je iskoristivo 1,19 mld. kWh. Rijeka Korana je odvirak Plitvičkih jezera, a otječe u Kupu. Manji potoci ljeti presuše; to su suvaje ili sušice. Uz Plitvička jezera postoji još Švicko jezero. Na Velebitu ima nekoliko jama. Šume zauzimaju 38% površine, a pašnjaci 23% površine. Klekovine bora i pašnjačke površine

nalaze se na visinama od 1400 m (i na još višoj nadmorskoj visini). Cvjetana ili flora ističe se i reliktima iz ledenog doba. I životinjski su endemi značajka ličkog prostora, a takav je i puž (*Auritus croaticus*). Brojne su vrste gmazova, a u podzemnim vodama živi čovječja ribica. Plitvička jezera i Korana bogate su pastrvom, a druge životinjske vrste slične su onima u Gorskom kotaru (srednjoeuropske vrste).

Panonska zavala

Panonska zavala je prostor koji je na zapadu omeđen Alpama, na sjeveroistoku Karpatima, na jugoistoku Rodopima i na jugu Dinarskim planinskim sustavom. To je ujedno velika reljefna cjelina ili geomorfostruktura koja je gotovo istovjetna s geotektonskom cjelinom. Dvije su njezine morfološke sastavnice: Panonska ravnica i Panonski rub, rasječen rijekama desnih pritoka Save. Zavala je nastala djelovanjem tercijarnih tektonskih pokreta, spuštanjem duž rasjeda staroga paleozojskog Rodopskog kopna koje se izdiglo iz mora već krajem paleozoika; u njegovu sastavu prevladavaju škriljavci, izljevi magme, granit i druge stare stijene. Njegovi su ostaci uzvisine Savsko-dravskog međuriječja. U ulegnuti prostor prodrlo je more koje je krajem pliocena (tercijar) oteklo u nekadašnje Pontsko more. Rijeke su svojom erozijom i akumulacijom, istodobno s nanosima vjetra, oblikovale današnju ravnicu. Tekućice su nastale slijedeći otjecanje Panonskog mora prema mjestu na kojem se danas nalazi Đerdap. Neposredno iznad njihovih tijekova nalazi se aluvijalna nizina, a nad njom do visine od 60 m izdižu se praporne ili lesne zaravni i pješčare ("živi pijesak" u Podravini). Sedamdesetak kilometara južnije od Save prostire se južni Panonski rub ispresijecan donjim dijelovima desnih pritoka Save. To je već prijelazni morfološki pojas prema dinarskom planinskom prostoru. Stoga su tu gore, među njima Majevica (843 m) i Kozara (987 m), a prema jugu i planine. Panonska zavala ima značajke kontinentalnog podneblja, blažih klimatskih značajki u zapadnijim krajevima Panonske nizine, a s osobinama hladnijeg podneblja idući prema istoku. Panonski rub nalazi se na višoj nadmorskoj visini, pa su tamo temperature zraka niže negoli u nizini na sjeveru. Razlikama u podneblju između zapadnih i istočnih područja Panonske ravnice uzrok je u prostornim udaljenostima Jadranskog mora, Atlantskog oceana i srednje Europe. Za panonsku poljoprivredu sretna je okolnost da najveća količina kiše pada u toploj polovici godine. Godišnja količina oborina je od 600 do 800 mm; veća je količina oborina

Žetva u Slavonskoj ravnici

u zapadnim krajevima (do 1200 mm).

Rijeke Panonske nizine pripadaju slijevu Crnog mora, a od njih je gospodarski najvažnija rijeka Sava, koja ima dužinu tijeka 940 km, a površina joj poriječja s pritocima izvan teritorija Hrvatske iznosi 95.197 četvornih kilometara. Režim se vodostanja Save mijenja u svezi s promjenom podneblja područja kojim ona protječe i pritjecanja vode od njezinih pritoka. Hidrografska obilježja rijeke nisu najpovoljnija za plovidbu i stoga teretnjaci od 570 tona nosivosti ne mogu iskoristi svoj puni kapacitet između 1. i 25. prosinca. Tada se može iskoristiti samo 50-70% njihova kapaciteta. Desni pritoci Save u prilično mjeri ometaju joj plovidbu zbog stalne akumulacije nanosa na njihovu ušću u maticu rijeku, kao i zbog njihove bočne erozije. U vrijeme niskog vodostanja plovidba se prekida, i to u lipnju za 28%, srpnju za 35%, kolovozu za 65% i listopadu za 40%. Vodena snaga Save (poriječje) iznosi 9,76 mld. bruto kWh godišnje, od čega je iskoristivo 4,48. Kupa (296 km) ima površinu poriječja 11.484 četvornih kilometara, a izvire 30 km sjevernije od Rijeke. Tek kod Metlike i Črnomelja njezin se tijek proširuje. Do Pokupskog, 73 km od ušća, mogu ploviti samo manji brodovi, a dunavski teretnjaci redovito plove samo do Siska. Od ušća Kupe u Savu do Karlovca (136 km) plove samo manje plovne jedinice, ako je povoljno vodostanje rijeke. Ostale rijeke, pa i rijeka Drava, nemaju tako povoljne uvjete za plovidbu, ali je zato ova rijeka bogata vodenom snagom, ukupno bruto 8,92 mld. kWh, od čega je iskoristivo 6,98 mld. kWh. Sustav kanala u istočnom dijelu Panonske nizine i izgradnja novih ovisi o geopolitičkim prilikama u tom dijelu Europe. Jezera u Panonskoj nizini jesu napuštena riječna korita koja dobivaju vodu u vrijeme visoka vodostanja matice rijeke. Od posebnoga su gospodarskog značenja crpilišta nafte i zemnoga plina (Slavonija, Podravina), te termalna i mineralna vrela u Slavoniji i Hrvatskom zagorju.

Kontinentalne značajke podneblja i stjenovita podloga utjecali su na razvoj tla. U istočnim krajevima prevladava plodno tlo crnica; prema zapadu se postotak humusa smanjuje i tamo je razvijena tzv. degradirana crnica. Vlažno tlo u naplavnim ravnicama ističe se tlom močvarnih crnica. Tamo gdje je ispiranje jače, i u riječnim dolinama gornje Posavine, razvijena su podzolasta tla; to su tla i visokih uzvisina. Smonice su tla sušnih i nižih riječnih dolina, koje u krajevima više nadmorske visine prelaze u gajnjače. Šume Panonske zavale zastupljene su zonalnim

Hrast lužnjak - posebnost slavonskih šuma (prizor iz županjske Posavine)

zajednicama klekovine i stepe. U nizinskim krajevima prevladavaju hrast kitnjak i obični grab, a po gorama i planinama Savsko-dravskog međuriječja i panonskog ruba raste bukva. Po kakvoći poznat je slavonski hrast. U pojedinim krajevima ima i drukčijeg sastava šumskog drveća, kao npr. u vegetacijskoj slici Hrvatskog zagorja. U nekim njegovim dijelovima raste joha, nešto više pojavljuje se šuma hrasta kitnjaka i graba s pasjim zubom i klokočem, na visini oko 250 m šuma hrasta kitnjaka i kestena, na visini većoj od 350 m šuma hrasta medunca i crnog graba, a na visinama većim od 400 m šuma brdske bukve.

Sastav prvobitne faune u panonskom je prostoru uvelike promijenjen zbog razvoja poljoprivrede. Ali, još uvijek je životinjski svijet toga prostora bogat i raznolik vrstama koje pripadaju srednjoeuropskoj, a od novijeg vremena i istočnoeuropskoj fauni. To su sisavci od kojih neke vrste žive u šumama, a značajniji su: vuk, lisica, zec, divlja svinja, srna, jelen i različite vrste miševa. Velik je broj ptica, npr. divljih gusaka, roda, čaplji, šljuka, prepelica, fazana i goluba, zatim gmazova (zmije ridovke i manje — poskok), mnoštvo je kukaca, a tekućice, jezera i močvare imaju svoju faunu. Svjetski su poznata baranjska lovišta. Topla vrela i podzemne vode imaju svoje oblike faune, a ljudska ruka izgradila je nekoliko uzgajališta riba (ribnjaka).

Svaka od triju navedenih zemljopisnih (prirodnih) cjelina Hrvatsko primorje, Planinski prostor i Panonska zavala — čini prirodnu posebnost. Upravo se stoga one svojim prirodnim dobrima dopunjuju, a to pridonosi njezinoj manjoj ovisnosti o uvozu sirovina i velikoj mogućnosti izvoza različitih sirovina, poluproizvoda i proizvoda na vanjsko tržište. No, prirodna dobra treba racionalno iskorišćivati, čuvati ih i njegovati, a to se postiže odgovarajućim organiziranim odgojem i posvješćivanjem spoznaja suvremene ekologije kao znanosti. Republika Hrvatska ima sve potrebne uvjete da se svojim raznovrsnim prirodnim bogatstvima promišljeno služi i svoje gospodarstvo njima sukladno tako razvija da s vremenom dode među gospodarski razvijenije europske države.

Ribolov je jedno od tradicionalnih zanimanja još od vremena kada su Hrvati zagospodarili Jadranom

GOSPODARSTVO

Važnost prometnog položaja

Za gospodarski razvoj Hrvatske iznimno je važan njezin geopolitički te prometni položaj, koji je u afirmativnom smislu određen činjenicom da Hrvatska pripada zapadnom kulturnom krugu te da se nalazi na susretištu srednje Europe i Mediterana, s priključkom na dunavski prometni pravac, te da kroz nju prolaze prometnice koje su najkraća kopnena veza zapadne i dijela srednje Europe s balkanskim prostorom, Malom Azijom i Bliskim Istokom. Hrvatska osobito uvažava usmjerenost srednjoeuropskih zemalja prema Jadranu kao za njih najbližim vratima svih svjetskih mora. Stoga veliko značenje imaju prometnice, ali i naftovodi, plinovodi, dalekovodi te druga infrastruktura. Željeznica je jedan od glavnih nositelja razvitka transporta, a važan je i cestovni, riječni, zračni i drugi promet, primjerice transport nafte cisternama i naftovodom iz Rijeke prema unutarnjosti Hrvatske i zemljama srednje Europe. Glavne su morske luke Rijeka, Ploče, Split, Šibenik, Zadar, Dubrovnik i Pula, glavne riječne luke Sisak na Savi, Vukovar na Dunavu i Osijek na Dravi (postoje planovi o gradnji isplativa kanala Sava-Dunav, na potezu Županja-Vukovar, tako da bi se plobidba prema Madžarskoj skratila, a zemljište melioriralo). Cjelovito planiranje razvoja temelji se na boljem povezivanju gradova i luka na jadranskoj obali s prometnim i gospodarskim središtima u sjevernoj Hrvatskoj, a i onima u Herceg-Bosni. Zračnih luka ima sedam: Zagreb, Split, Dubrovnik, Rijeka, Pula, Zadar i Osijek, a na njima se može obavljati i međunarodni promet. Zračna luka Zagreb, kao najveće i najfrekventnije uzletište u Republici sa značenjem osnovne tranzitne točke u zračnom prometu preko Hrvatske, ima uvjete za razvoj međunarodnog, pa i interkontinentalnog prometa. Za međunarodni turizam važna je i mreža tercijarnih zračnih luka. Takve se planiraju ili već kao sportske postoje na otoku Lošinju, u Vrsaru, na Braču, Hvaru, Korčuli, u Otočcu, Pokrovniku, Lučkom i drugdje.

ACY marina Split (na slici) samo je jedna od 21 lučice u mreži Adriatic Yacht Club Croatia. Na nautički turizam, jedan od najunosnijih oblika turizma, oslanjaju se još deseci samostalnih marina i športskih lučica na Jadranu.

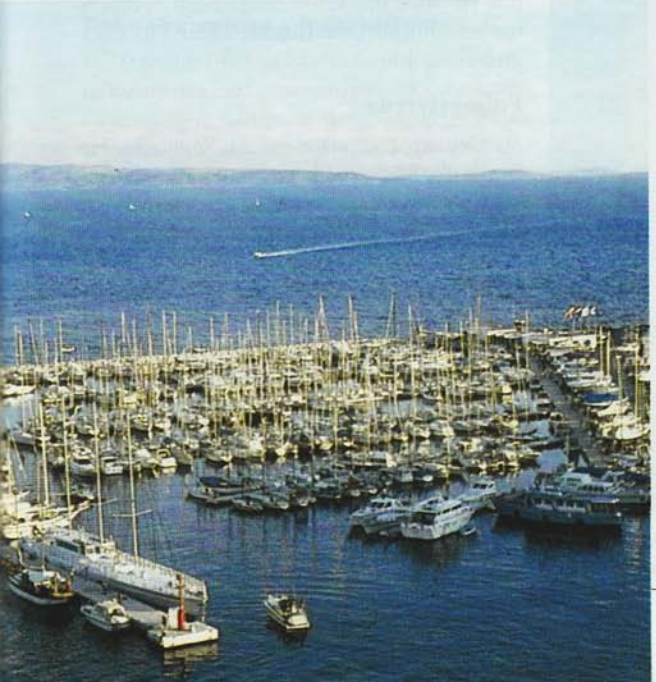

Ka tržišnom gospodarstvu

Početak hrvatske samostalnosti (g. 1991.) povezan je s korjenitim promjenama političkog, društvenog i gospodarskog sustava i prelaskom iz raspadnutog socijalističkog sustava u kapitalizam, ali i s brutalnom srpskom agresijom. Od-

mah nakon prvih demokratskih izbora g. 1990. hrvatska je vlast počela uvoditi suvremenu pravnu regulativu i tržišne institucije. Agresija i rat donekle su usporili te procese i naglo izmijenili gospodarske tijekove, a posljedice su, uz golema razaranja, bile opadanje proizvodnje, zaposlenosti, dohotka i investicijske potrošnje, te povećanje inflacije, nezaposlenosti i socijalnih pritisaka. Glavne poluge gospodarskog oporavka i obnove pronađene su u vlasničkoj preobrazbi tzv. društvenog u privatno, dioničko, državno i mješovito vlasništvo, s ciljem povećanja produktivnosti i realne zaposlenosti, zatim u rasprodaji stanova na kojima postoji stanarsko pravo, u privlačenju stranoga kapitala te kapitala, znanja i rada iseljenih Hrvata, u davanju koncesija, osnivanju novih poduzeća, velikim projektima kao što su gradnja prometnica, u poticanju privatnog poduzetništva, poljoprivrede, u stvaranju novog poreznog, carinskog i bankarskog sustava, kresanju javne potrošnje, jačanju pravne države i financijske discipline. Po prijeratnim statistikama Hrvatska je, s oko 3000 USD po stanovniku, bila na pragu srednje razvijenih zemalja. Tako je od 1953. do 1991. udjel poljoprivrednog sektora u društvenom proizvodu Hrvatske smanjen s 25,3 na 11,4 posto, a dominantan udjel imala je industrija. Sve je više jačao i uslužni sektor, pa je industrijski sektor (s obrtništvom i graditeljstvom) od g. 1960., kada je iznosio 57,8 posto društvenog proizvoda, opao u g. 1991. na 45,3 posto, dok je istodobno udjel uslužnog sektora (zbroj trgovine, turizma, prometa i veza, stambeno-komunalne usluge, financijske usluge) više nego udvostručen: s 20 posto u 1960. na oko 42 posto u 1990. i 43 posto u 1991. Broj zaposlenih u uslužnom sektoru povećan je s 35,9 posto g. 1953. na 46 posto g. 1991.

Hrvatska nema dovoljno izvora energije za svoje potrebe, ali čini sve kako bi osigurala visok stupanj energetske neovisnosti

Industrija

Prije rata razina industrijske proizvodnje bila je dvaput veća nego u sedamdesetima, premda je posljednja godina u kojoj je ona rasla bila 1987. Razaranja tijekom domovinskog rata g. 1991.-1992. uništila su ili oštetila trećinu industrijskih kapaciteta. U prosincu 1991. proizvodnja je bila 39,1 posto manja nego u prosincu 1990., a njezina desezonirana razina u tom mjesecu manja je 47,4 posto od prosjeka g. 1980. Kumulativni pad zabilježen je i tijekom 1992., kada je proizvodnja smanjena za 14,6 posto u odnosu na g. 1991. U strukturi industrijske proizvodnje (po podacima za 1991.) najveći je udjel imala prehrambena industrija sa 16,4 posto, a slijedila je tekstilna i odjevna s 10,3, kemijska s 10,2, industrija električnih strojeva i aparata sa 7,3, metaloprerađivačka industrija sa 6,3, naftna industrija s 5,1, elektroprivreda sa 4,9, drvna industrija sa 4,7, industrija građevinskog materijala s 4,1, brodogradnja s 3,2, proizvodnja pića s 3,1, papira s 2,6, grafička industrija s 2,5, industrija kože i obuće s 2,2 te proizvodnja i prerada duhana s 2,2 posto. Industrija je izrazito prerađivačka, s velikim potrebama za reprodukcijskim materijalom i novim tehnologijama. Zbog tranzitnog položaja i razvijene infrastrukture Hrvatska ima velike mogućnosti za otvaranje bescarinskih zona (Rijeka, Zadar, Ploče, Zagreb i Osijek).

Poljoprivreda

Oranice zauzimaju na tlu Republike Hrvatske oko 45 posto ukupne poljoprivredne površine, voćnjaci 2,2, livade 13 i pašnjaci oko 33 posto. Na obradivim površinama uzgajaju se u individualnom sektoru i na velikim poljoprivrednim dobrima žitarice (pšenica, ječam, zob, kukuruz...), zatim konoplja za vlakno, šećerna repa, uljana repica, soja, suncokret... Razvijeno je i povrtlarstvo (krumpir, grah, kupus, kelj, rajčica, paprika, luk, mrkva, peršin, krmno bilje, salata, duhan i dr.)., pa i zimi, u staklenicima i plastenicima, te tako u toplijim, primorskim krajevima neke vrste lisnatog povrća daju urod cijele godine. Djelomično je razvijeno i voćarstvo, sa znatnim urodom jabuka, krušaka, bresaka, mandarina, maslina, šljiva, višanja, oraha... Neke

grane voćarstva (primjerice uzgoj mandarina i kivija u dolini Neretve) vrlo su perspektivne, a neke (maslinarstvo u primorju i na otocima, pa uzgoj bajama, šipka i sl.) nedovoljno iskorištene. U Hrvatskoj postoje mnogi vinogradarski krajevi, duga tradicija vinarstva i brojne vinarije, pa je velika i proizvodnja kvalitetnih vina, među kojima i vrlo kvalitetnih, sortnih vrsta (rizling, traminac, burgundac, frankovka, plavac, merlot, pinot, blatina...). Hrvatska najvećim dijelom pokriva svoje potrebe u proizvodnji piva, a i žestokih alkoholnih pića te mineralne vode i voćnih sokova. Stočni fond znatnim je dijelom uništen u ratu. Najveći je bio uzgoj goveda, svinja, peradi, ovaca, i konja, ali je proizvodnja mesa, mlijeka i mliječnih prerađevina i prije rata bila nedostatna za vlastite potrebe. Štetna je bila i zabrana uzgoja koza, jer one ne uništavaju šume, nego ih čiste od sitnog raslinja i čine prohodnima, što je važno osobito u protupožarnoj zaštiti. Ukupna poljoprivredna proizvodnja povećana je između g. 1965. i 1990. oko dva i pol puta. No, u Hrvatskoj je moguća neusporedivo veća proizvodnja svih vrsta hrane; veća eksploatacija ljekovitog bilja (napose u planinskim rijetko naseljenim i ekološki čistim krajevima), proizvodnja prirodne hrane, uzgoj plodova mora (školjke, rakovi i sl.), ulov i preradba ribe i dru-gih polodova mora, u unutrašnjosti uzgoj ribe u ribnjacima, pčelarstvo, gljivarstvo, a i uzgoj divljači (osobito u zaštićenim lovištima).

Robna razmjena s inozemstvom

U godini 1992. zaustavljeno je opadanje robne razmjene s inozemstvom, prouzročeno ratom i smanjenjem ukupnog gospodarskog učinka zemlje, a ukupan izvoz bio je za 136 milijuna dolara veći od uvoza. Izvoz je g. 1992. dosegnuo oko 4,6 milijardi USD. Prema godini 1991. izvoz (bez izvoza u republike bivše Jugoslavije) smanjen je 5 posto. Najviše je smanjen izvoz u zemlje u razvoju (58,7 posto). Tako se udio zemalja u razvoju u hrvatskom izvozu bez izvoza u bivšu Jugoslaviju smanjio s 12 posto u g. 1991. na 5,2 posto u g. 1992. Znatno je smanjen i izvoz u istočnoeuropske zemlje (za 31,8 posto), pa je njihov udjel u hrvatskom izvozu smanjen s 11,8 na 8,5 posto. Istodobno je izvoz u razvijene zemlje povećan za 154 milijuna dolara (6,3 posto), te je tako njegov udjel povećan sa 73,8 na 82,7 posto. Ukupan uvoz Hrvatske u g. 1992. iznosio je oko 4,5 milijardi USD. Prema g. 1991. uvoz je (bez uvoza iz bivše Jugoslavije), po objavljenim podacima, manji za 10,4 posto. Najveći su trgovački partneri Hrvatske Slovenija, Italija i Njemačka. Na Sloveniju se do g. 1991. odnosilo 24 posto ukupnog hrvatskog izvoza, na Italiju 20 posto, a na Njemačku 17 posto. U uvozu u Hrvatsku roba iz Slovenije sudjelovala je s 20 posto, a iz Italije i Njemačke s po 17 posto.

Zagrebački velesajam još je od 1925. godine ugledno mjesto međunarodne razmjene roba, te nezaobilazno mjesto u dugoročnim perspektivama hrvatskog gospodarstva

Turizam

Turistički je potencijal Hrvatske neizmjeran: prirodne ljepote, jedinstvena jadranska obala s uvalama i plažama te s više od tisuću otoka i ukupnom dužinom od 5790 kilometara, topla klima i velik broj sunčanih sati u primorju, igrališta i sportski tereni, toplice i lječilišta, dvorci, muzeji i stare utvrde, netaknuti planinski predjeli, pogodni za planinarstvo, seoski i zimski turizam, prirodne i kulturne dragocjenosti i cijeli gradovi-spomenici klasične kulture, crkve i hodočastilišta, razvijena infrastruktura i turistički kapaciteti, pristupačne i zaštićene luke i marine, gostoljubivost, sposobni ugostitelji, mogućnost privatnog smještaja, dobra kuhinja, zdrava hrana i različite druge ponude, a sve uz umjerene cijene. Hrvatska raspolaže s oko 14.600 turističkih poslovnih jedinica, odnosno s više od 860.000 postelja; u hotelima ih je 16,5 posto, u turističkim naseljima 6,7 posto, u odmaralištima 10,4 posto, u kampovima 34 posto, u privatnim sobama i kućama za odmor 30,6 posto. U godinama prije rata bilo je više od 50 milijuna turi-

stičkih noćenja, od čega se na strance odnosi više od 30 milijuna. Čak i u vrijeme ratne nestabilnosti u drugim krajevima, u Istru i Kvarner dolazili su brojni strani turisti, pa se tako postignut devizni priljev za g. 1992. procjenjuje na 0,5-1 milijarde dolara. Prije rata evidentirani turistički devizni priljev iznosio je oko tri, a neevidentirani se procjenjivao i na možda još tri milijarde dolara.

Perspektive

U ratno-poratnoj godini 1992. procijenjeni društveni proizvod iznosio je 8,23 mlrd. HRD, što je na razini 50 posto društvenog proizvoda iz g. 1986., posljednje u kojoj je društveni proizvod rastao. Te godine bilo je 1,240 mil. zaposlenih u tzv. društvenom sektoru, 700 tisuća umirovljenika, 260 tisuća evidentiranih nezaposlenih, a i znatan broj drugog neaktivnog pučanstva (među kojima više od pola milijuna prognanika i izbjeglica). Pred Hrvatskom je dugoročna gospodarska obnova, i to na svim područjima: od poljoprivrede, preko industrije i informatike do infrastrukture i uslužnih djelatnosti. S uspostavom mira očekuje se nagli porast prihoda od turizma, tranzita, usluga i trgovine. Od kapitalnih pothvata nužan je nastavak izgradnje modernih auto-cesta i pruga kojima se njezina jadranska obala (Istra, Rijeka, Zadar, Split, Dubrovnik) povezuje s kontinentalnom Hrvatskom, a ova sa srednjom Europom, modernizacija zračnih luka (Zagreb, Osijek, Pula, Krk, Zadar, Split, Dubrovnik i dr.), izgradnja elektrana, plinovoda, mostova, tunela, melioracijskih sustava, pošumljavanje (osobito izgorjelih područja na jadranskoj obali), rješavanje problema odlaganja i preradbe industrijskog i drugog otpada... Vrlo povoljan pomorski položaj Republike Hrvatske, s mogućnošću međusobne razmjene i preusmjerbe znatnog dijela roba srednjoeuropskih zemalja na hrvatske luke, s pomorskom i riječnom trgovačkom flotom; turizam, tranzit, prilika za povezivanje poljoprivredne proizvodnje s turizmom (tzv. unutarnji izvoz hrane); izvori nafte, hidropotencijali rijeka, šume, neke sirovine i poluproizvodi, priznatost pojedinih industrijskih grana na svjetskom tržištu (brodogradnja i strojogradnja, elektroindustrija, gradevinarstvo, farmaceutska, prehrambena i tekstilna industrija...), obrazovana radna snaga, istraživački instituti i velik broj Hrvata u drugim zemljama, od kojih se dio želi vratiti u Hrvatsku, u njoj ulagati ili joj na drugi način pomagati — sve to čvrsta su uporišta za gospodarski razvoj Hrvatske. On će biti znatno brži ako u Hrvatsku, uključenu u europske i svjetske financijske i druge ustanove, skrene dio svjetskoga kapitala; a za to je, uz postignuti demokratski ustroj, u državi koja dobro funkcionira, jamči pravnu sigurnost i potiče poduzetništvo stabilnim poreznim i drugim zakonima, glavni kapital — mir.

Proizvodnja hrane je hrvatski gospodarski strateški temelj. Obrađivanje zemlje i stočarstvo — bilo na industrijski način, ili u sklopu modernih obiteljskih gospodarstava — uz turizam su najveća na da za poratni gospodarski oporavak i buduće blagostanje.

GRADOVI

Zagreb

Zagreb je glavni grad Hrvatske i »glavni grad svih Hrvata«. Smješten na široku pojasu između planine Medvednice i rijeke Save, on je političko, kulturno i privredno središte Republike, a po ekonomskoj snazi jedan od vodećih gradova srednje Europe, čijem kulturnom krugu tradicionalno i pripada. U njem je jedno od najstarijih sveučilišta (od g. 1669.). Osim brojnih vrijednih kulturnih spomenika, Zagreb ima više od 20 muzeja, 8 galerija, 8 kazališta, nekoliko koncertnih dvorana i 25 kina. Posebno je reprezentativan Muzej Mimara, s jedinstvenim fundusom izložaka svjetske likovne umjetnosti.

Zagreb je sjedište ustanova, tvrtki, poduzeća, organizacija i društava, banaka i agencija, a tu su i brojne sportske dvorane, otvoreni i zatvoreni bazeni, stadioni, poznati parkovi Maksimir, Tuškanac i Zrinjevac, poznata izletišta na obroncima Sljemena, žičara, luksuzni hoteli, restorani i kafići. Osim svjetski poznatog Zagrebačkog velesajma, u gradu se održava niz kulturno-umjetničkih priredaba i manifestacija, među kojima se ističu Muzički biennale i Smotra folklora, najveća takva manifestacija u Europi.

Industrija je najvažnija privredna djelatnost, ali su razvijene i sve druge gospodarske grane, posebno uslužne djelatnosti. Najviše je razvijena elektroindustrija, kemijska, prehrambena, tekstilna, farmaceutska, grafička i radio-industrija. Zagreb je raskrižje željezničkog, cestovnog i zračnog prometa. Gravitira mu velik dio Hrvatskog zagorja i Prigorja, s gradovima i naseljima Zabokom, Krapinom, Zaprešićem, Samoborom, Kašinom, Sv. Ivanom Zelinom i Vrbovcem, zatim pokrajina Turopolje s Velikom Goricom i Ivanić-Gradom, a s juga vinorodan i poljoprivredno bogat kraj oko Jastrebarskog.

Povijest grada bilježi se od g. 1094., kada je ugarski kralj Ladislav u njemu osnovao biskupiju. Uz biskupsko sjedište razvija se uskoro sjeverno od katedrale kanoničko naselje Kaptol, a na susjednom brdu (današnji Gornji grad) podignuto je utvrđeno naselje Gradec. Oba naselja doživjela su 1242. provalu i haranje Tatara. Iste godine podjeljuje hrvatsko-ugarski kralj Bela IV.

Zagrebačka katedrala

Zadar, grad na poluotoku

Gradecu tzv. Zlatnu bulu, privilegij kojim se stanovnici Gradeca izuzimaju od županijske vlasti, dobivaju punu autonomiju i vlastito sudstvo. Između biskupskog Zagreba i slobodnog kraljevskog grada Gradeca vodile su se borbe zbog posjeda i mlinova, a ponekad i zbog političkih razloga. Iako su to dvije zasebne općine, od 16. stoljeća ipak se počinje rabiti naziv Zagreb za njih obje. Otada se Zagreb smatra političkim središtem i glavnim gradom Hrvatske i Slavonije. Hrvatski banovi do početka 17. st. nisu stolovali u Zagrebu, a prvi ga je za svoje sjedište izabrao Nikola Frankapan (g. 1621.). Tijekom 17. i 18. st. Zagreb je teško stradao od velikih požara i od kuge. Godine 1776. u Zagreb se iz Varaždina prebacuje sjedište Hrvatskog kraljevskog vijeća (vlade), a za vladavine Josipa II. grad postaje sjedište Varaždinskog i Karlovačkog generalata.

U 19. st. Zagreb je žarište hrvatskog narodnog preporoda, a tada su podignute važne kulturne i povijesne ustanove: g. 1827. Glazbeni zavod, 1839. Matica ilirska (od 1874. Matica hrvatska), 1846. Narodni muzej, 1854. realna gimnazija, 1866. Jugoslavenska (Hrvatska) akademija znanosti i umjetnosti, 1874. Sveučilište, 1895. kazalište. Prva željeznička pruga preko Zagreba otvorena je 1862., iduće godine puštena je u rad plinara, grad je dobio svoj vodovod 1878., a konjski tramvaj uveden je 1891. Električna centrala podignuta je 1907. Zagreb između 1880. (kada je grad pogodio snažan potres) i 1914. dobiva urbanistički prepoznatljiv i definiran značaj.

Gornji grad ubraja se u najbolje sačuvane urbane ambijente u Hrvatskoj. Kula Lotrščak, koja je nekada čuvala Dverce, južna gradska vrata, potječe iz 13. st. Danas s nje puca »grički top« svaki dan točno u podne, a tik do nje seže zagrebačka uspinjača. Gradsko naselje Gradec urbanistički se oblikovalo u gotičkom stilu na skučenom prostoru unutar gradskih bedema. Glavnim trgom Gornjega grada dominira gotička crkva sv. Marka iz 14./15. st. s kasnijim baroknim zvonikom, jedinstvena po živopisnom krovu (crepovi u bojama) s grbovima Hrvatske i Zagreba.

Zagrebačka katedrala jedan je od simbola grada i hrvatstva uopće. Gradena je postupno od 13. st., ali je krajem 19. st. obnovljena u bitno izmijenjenom obliku, s dva tornja (prije potresa imala je jedan). Brojne su umjetničke i kulturne vrijednosti u zagrebačkim crkvama, a mnogi trgovi ukrašeni su vrijednim spomenicima. U podnožju Gornjega grada izgraden je Donji grad s trgovinama, parkovima i zgradama pretežno u stilovima neoklasicizma i secesije. Osobito su arhitektonski dotjerane zgrada Nacionalne i sveučilišne biblioteke, Hrvatskog narodnog kazališ-

ta i HAZU. Moderna arhitektura unosi nove naglaske, a od suvremenih zdanja osobito se ističe stakleno pročelje novog dijela hotela »Dubrovnik«. Na obnovljeni središnji gradski trg vraćen je g. 1990. veličanstven brončani spomenik bana Jelačića na konju, s isukanom sabljom — simbol nacionalnog otpora tuđim presizanjima.

Gradovi — stupovi Hrvatske

Split je najveći južnohrvatski grad, te gospodarsko i tranzitno središte Dalmacije; brodskim linijama povezan je s otocima koji mu gravitiraju (Šolta, Brač, Hvar, Vis...), a cestama i s Hercegovinom i sa središnjom Bosnom. Splitska obala sa zidovima Dioklecijanove palače i romaničko-gotičkim zvonikom katedrale sv. Duje daje gradu posebnu atmosferu i draž. Rimski car Dioklecijan sagradio si je oko g. 300. utvrđenu rezidenciju za odmor, a danas je njegova palača jedan od najljepših i najbolje sačuvanih spomenika kasnog rimskog graditeljstva u svijetu. Na Split se sa sjevera veže Sinj, neposredno sa zapada Kaštela i Trogir, s istoka Imotski, a s juga Omiš i Makarska.

Rijeka je glavna spojnica pomorskog i kopnenog prometnog sustava, s jakom industrijom. Preko nje obavlja se najveći dio tranzitnog prometa na pravcu Jadran — srednje Podunavlje, a i velik dio dužobalnog turističkog prometa. Rijeka je tranzitno središte i najveća hrvatska luka, koja se razvila na mjestu gdje se rječica Rječina ulijeva u Kvarnerski zaljev. Pogodan položaj prema otvorenom moru i dubina zaljeva omogućuju pristup i najvećim brodovima. Rijeka je proglašena slobodnom lukom g. 1719. Stari dio grada odlikuje se ulicama u kojima prevladavaju zgrade s obilježjima kasnog baroka, historicizma i secesije.

Osijek, zajedno s Vinkovcima i Vukovarom, prometno je čvorište preko kojega se Hrvatska uključuje u dunavski prometni pravac, i jedno od važnih središta žitorodne slavonske regije, a ima razvijenu prehrambenu (»Kandit«) i kemijsku industriju (tvornica žigica »Drava«). To je tipičan ravničarski grad na rijeci sa širokim vidicima, prostranim parkovima i jednim od najljepših šetališta uz Dravu. Poznat još u rimsko doba pod nazivom Mursa, u Srednjem vijeku postao je jakom tvrđavom koja je štitila prijelaz preko rijeke. Oblikovao se u doba gospodarskog procvata u 18. i 19. st. Osječka Tvrđa s nizom građevina oko glavnoga trga jedna je od najvrednijih baroknih urbanih cjelina u Hrvatskoj, a gornji grad prepun je zgrada iz doba historicizma i secesije.

Slavonski Brod je grad i pristanište na rijeci Savi, s metalopreradivačkom (»Đuro Đaković«) i drvnom industrijom te plantažama i vinarijom »Jasinje«. Važno je prometno raskrižje i strateška točka još od rimskoga doba. U Srednjem vijeku postojao je kastel Vukovac, uz koji je u 18. st. sagrađena velika tvrđava, kao dio obrambenog sustava Vojne krajine. Među kulturnim spomenicima ističu se barokni franjevački samostan s crkvom Sv. Trojstva i župna crkva iz 18. st. te zgrada gradskog magistrata, u kojoj je muzej.

Između Broda i Osijeka biskupijsko je sjedište Đakovo (s katedralom od opeke iz 19. st.) usred bogata poljoprivrednog kraja, s velikim vinskim podrumima. Sjeverozapadno je Požega, te Kutjevo s poznatim vinarijama, a na istoku Slavonije gradovi Vinkovci (golemi kompleks voćnjaka »Borinci«) i u srpskoj agresiji 1991. uvelike razoreni Vukovar. Najveći grad u tradicionalno bogatoj Baranji, s jakim poljodjelstvom te vinogradarstvom, je Beli Manastir.

Zgrada kazališta u Varaždinu

Dubrovnik je grad-riznica, turističko i gospodarsko središte krajnjeg hrvatskog juga, nekoć sjedište samostalne i moćne Dubrovačke Repub-

like. Danas je on jedna od najskladnijih i najbolje očuvanih urbanističkih cjelina Sredozemlja. Grad nastaje već u 4. st., od 13. st. razvija se po strogom urbanističkom planu, a vrhunac političke i ekonomske moći doseže u 15. i 16. st. Iz tog doba sačuvane su najvrednije građevine. Velika rekonstrukcija grada poduzeta je poslije katastrofalnog potresa g. 1667. Gradske zidine, čija je gradnja počela u 9. st., ubrajaju se među najočuvanije cjeline fortifikacijske arhitekture u Europi. Dubrovnik je u svijetu poznat i po međunarodnom festivalu »Dubrovačke ljetne igre«, koje se održavaju od g. 1951. Osobito su impresivne kazališne predstave na tvrđavi Lovrijenac i koncerti u atriju Kneževa dvora.

Hum, istarski gradić poznat kao najmanji grad na svijetu

Šibenik se prvi put spominje g. 1066., kada je u njemu boravio hrvatski kralj Petar Krešimir IV. Srednjovjekovni grad smjestio se u podnožju tvrđave sv. Ane, koja dominira gradom. Tijekom nekoliko stoljeća, a osobito u 15. i 16. st., u gradu su podignute brojne građevine, među kojima gotičko-renesansna katedrala sv. Jakova s biskupskim dvorom, franjevački samostan, gotička crkva sv. Ivana te niz lijepih palača. U zaleđu su manji hrvatski gradovi Drniš i Knin, koji je važno prometno čvorište.

Zadar je pomorsko-strateški te privredno važno središte na Jadranu, s metalnom, brodograđevnom, prehrambenom i tekstilnom industrijom, i s plodnim Ravnim kotarima u zaleđu. Svjetski je poznat liker »Maraska«, od glasovite dalmatinske višnje maraske. Grad je bio jedno od nekadašnjih naselja ilirskih liburna, u grčkim se izvorima spominje kao Idassa, a u rimskim kao Jadera. Sačuvani su ostaci foruma i detalji antičkih zgrada, a iz kasnijih razdoblja predromanička crkva sv. Donata iz 9. st., romanička katedrala sv. Stošije, benediktinska crkva i samostan sv. Marije s romaničkim zvonikom iz 12. st., romanička crkva sv. Krševana, franjevački samostan s gotičkom crkvom sv. Franje i crkva sv. Šimuna u kojoj se čuva znamenita srebrna škrinja sv. Šimuna iz 14. st. Nedaleko od Zadra nalaze se naselja Benkovac i Obrovac, a sjevernije, s druge strane Velebita, Gračac.

Pula, obalni grad u Istri, s brodogradilištem i lukom, poznat je po izvrsno očuvanu spomeničkom blagu iz klasičnog razdoblja rimske umjetnosti. Najznamenitiji je od spomenika rimski amfiteatar, po veličini šesta građevina te vrste u svijetu. Augustov hram u Puli s početka 1. st. jedna je od rijetkih posve očuvanih rimskih građevina na hrvatskom tlu. U blizini Pule smjestilo se jedinstveno Brijunsko otočje. Tradicionalno kulturno-duhovno središte hrvatske Istre je Pazin.

Varaždin je barokni grad koji se ubraja u najskladnije urbane cjeline u sjevernoj Hrvatskoj. Ima razvijenu prehrambenu (»Vindija«) i tekstilnu industriju (poznata modna kuća »Varteks«). Prvi put se spominje kao središte županije g. 1181. u povelji kralja Bele III., a već 1209. dobiva od Andrije II. povlastice slobodnog kraljevskog grada. Često je mijenjao gospodare, ali je dugo imao status sjedišta bogatih plemića. Najstarije su građevine Gradska vijećnica i renesansna tvrđava Stari grad iz 16. st., zatim crkva sv. Ivana s franjevačkim samostanom, crkva Uznesenja Marijina i crkva Sv. Trojstva. Nedaleko od Varaždina je Čakovec, središte agrarno bogata Međimurja, a nešto dalje, jugozapadno, srce Hrvatskog zagorja — povijesni gradić Krapina.

Karlovac je grad četiriju rijeka: Kupe, Korane, Mrežnice i Dobre. Kada su se u davnini vodile povijesne bitke za Hrvatsku i za Europu, bio je on tvrđava iznimne važnosti u obrambenom sustavu europskih zemalja, koju je podigao g. 1579. nadvojvoda Karlo Habsburški u obliku šesterokrake zvijezde na strateški povoljnoj lokaciji, omeđenoj močvarama i riječnim tokovima. U 18. st. Karlovac je najvažnije hrvatsko trgovačko središte, a od 1777. slobodan kraljevski grad. Danas je važno industrijsko, obrtničko, trgovačko i prometno središte, koje povezuje Zagreb s Rijekom i Splitom. U blizini Karlovca je Duga Resa, s tekstilnom industrijom. Na tim pravcima još su gradovi Slunj i Delnice (drvna industrija). U Lici je središte Gospić, a u Gorskom kotaru osim Delnica najveće je naselje Ogulin.

Bjelovar, grad u podnožju Bilogore, središte je poljoprivrednog kraja i ima, kao i nedaleka Koprivnica s kompleksom »Podravka«) i Križevci, razvijenu prehrambenu industriju (»Sirela«). U 18. st. bio je važnim uporištem za obranu od Turaka. Tipičan je primjer graničarskog vojnog grada, s trgovinama na sjeciištima paralelnih ulica. Glavni trg tvori skladnu cjelinu s baroknim crkvama sv. Terezije i Sv. Duha i poznatom Pre-

Rijeka, srednjoeuropski lučki grad

radovićevom vojarnom. U Podravini se nalazi Đurdevac, poznat po Picokijadi, a u zapadnoj Slavoniji Pakrac, s obližnjim termalnim lječilištem Lipikom.

Grad Sisak smješten je na obalama triju rijeka — Kupe, Save i Odre. Poznat je još iz ilirskih vremena, kada se naziva Segestica, koja u doba Rimljana postaje glavni grad provincije Panonia Savia i važno uporište rimske riječne flote. U 9. st. sjedište je hrvatskog kneza Ljudevita Posavskog. Na samom ušću Kupe u Savu podignuta je u prvoj polovici 16. st. jaka tvrđava, koja je poznata po velikoj bitki i presudnom porazu turske vojske g. 1593. Danas je Sisak važna luka te industrijsko (željezara, rafinerija) i poljoprivredno središte. Južno od Siska nalazi se Petrinja, s tradicijom mesne industrije (»Gavrilović«), te na Uni Hrvatska Kostajnica.

Osječka Tvrđa s nizom građevina oko glavnoga trga, jedna je od najvrednijih baroknih urbanih cjelina u Hrvatskoj, a Gornji grad u Osijeku prepun je zgrada iz doba historicizma i secesije.

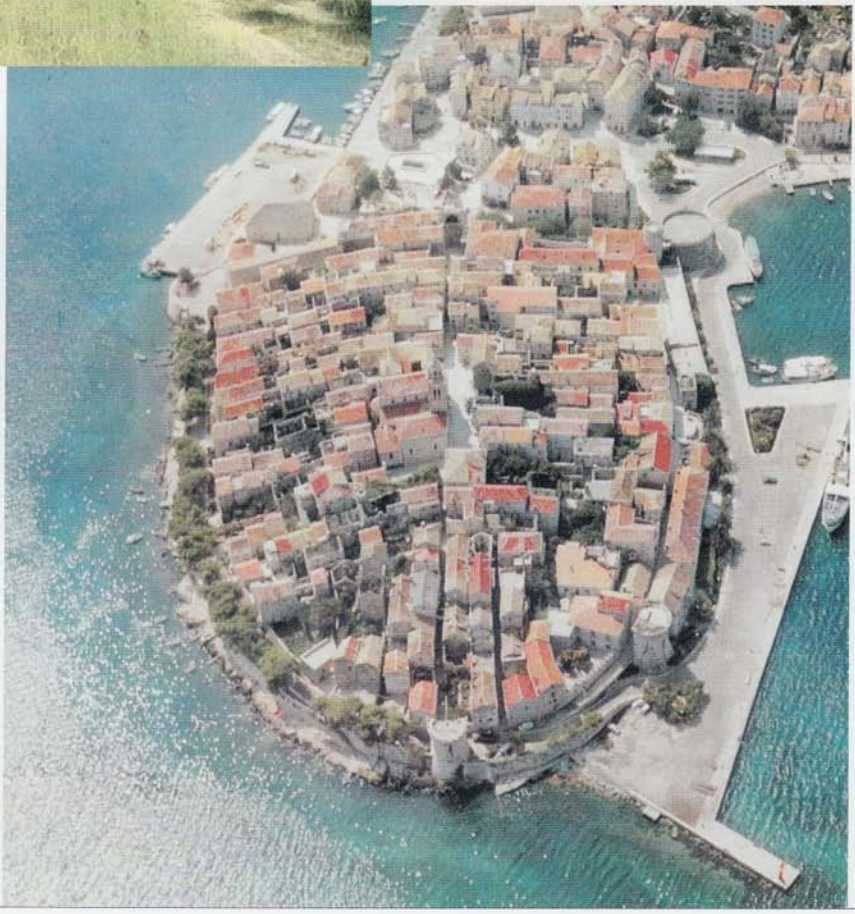

Korčula, južnohrvatski mediteranski utvrđeni grad. Grad koji se natjecao s Venecijom i Dubrovnikom; mjesto rođenja svjetskog putnika Marka Pola

USTAVNO UREĐENJE

Temeljni odnosi i unutarnji ustroj Republike Hrvatske reguliran je Ustavom od 22. prosinca 1990. te susljednim ustavnim zakonima. Donošenju Ustava Republike Hrvatske kao samostalne i suverene države prethodio je politički proces uvedbe višestranačke demokracije, prvi slobodni izbori te odluke Hrvatskog sabora o suverenosti Hrvatske. Ustav je ukrijepljen Ustavnom odlukom o suverenosti i samostalnosti Republike Hrvatske od 25. lipnja 1991. i Odlukom Sabora Republike Hrvatske od 8. listopada 1991. o raskidu svih državnopravnih veza s republikama s kojima je Hrvatska tvorila Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju.

Na političkoj pozornici tijekom 1989. bile su se pojavile brojne stranke, od kojih je pobjedu na prvim poratnim višestranačkim izborima održanima 22. travnja i 6. svibnja 1990. odnijela Hrvatska demokratska zajednica (HDZ) s dr. Franjom Tuđmanom na čelu. HDZ je svojim odlučnim nacionalnim programom i njemu sukladnim, ali odnosima realnih snaga primjerenim djelovanjem zadobio među Hrvatima u domovini i među iseljeništvom najveće povjerenje, postavši reprezentantom općeg nacionalnog pokreta kojem je cilj bio stvaranje samostalne hrvatske države i njezino uređivanje po uzoru na zemlje slobodnoga svijeta.

Referendum proveden u svibnju 1991. pokazao je da se 94% glasača izjasnilo za Hrvatsku kao suverenu i neovisnu državu. Na temelju toga Hrvatski je sabor 25. lipnja 1991. prihvatio Deklaraciju o proglašenju suverene i samostalne Republike Hrvatske. Slijedila je oružana agresija Jugoslavenske armije i velikosrpskih snaga te domaćih četnika na Hrvatsku, uz velika razaranja te okupaciju dijela teritorija, ali je Hrvatska vojska zaustavila osvajača te je 2. siječnja sklopljeno primirje i prihvaćen tzv. Vanceov mirovni plan, a uskoro je Hrvatska i međunarodno priznata. U Organizaciju ujedinjenih naroda primljena je 22. svibnja 1992.

Nakon toga, na drugim predsjedničkim i parlamentarnim izborima, održanima u kolovozu 1992., ponovo je apsolutnu većinu mjesta u Zastupničom domu Sabora osvojio HDZ, a za predsjednika Republike neposredno je izrabran dr. Franjo Tuđman.

Hrvatska je definirana kao demokratska i socijalna država, u kojoj vlast pripada narodu. Svi su građani ravnopravni i uživaju sva prava neovisno o njihovoj rasi, vjeri, nacionalnoj pripadnosti, socijalnom položaju ili političkom uvjerenju. Hrvatska je nacionalna država hrvatskog naroda i istodobno i država pripadnika svih drugih nacionalnih manjina koji su njezini državljani: Srba, Muslimana, Čeha, Slovaka, Talijana, Madžara, Židova i dr. Ustav jamči ravnopravnost pripadnicima svih nacionalnih manjina te sva ljudska i politička prava i slobode svim građanima. Slobodan je rad svih političkih stranaka osim onih koje nasilno ugrožavaju demokratski poredak, neovisnost ili teritorijani integritet države. Ustav isključuje smrtnu kaznu.

Državna vlast ustrojena je na načelu diobe vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudbenu. Vrhovno predstavničko i zakonodavno tijelo jest Sabor, a sastoji se od Zastupničkog i Županijskog doma. Zastupnički dom je glavno zakonodavno tijelo: odlučuje o donošenju i promjeni ustava, donosi zakone, određuje visinu državnog proračuna, odlučuje o ratu i miru, o promjeni granica Republike, raspisuje referendum, nadzire rad Vlade i drugih nositelja javnih dužnosti odgovornih Saboru, te obavlja izbore, imenovanja i razrješenja. Županijski dom ima pretežito savjetodavne i suspenzivne ovlasti.

Ustav određuje da Predsjednika Republike biraju građani na rok od pet godina. Predsjednik ima široke izvršne i druge ovlasti po ugledu na ustavna rješenja francuske Pete republike (tzv. polupredsjednički sustav). On između ostalog imenuje i razrješuje predsjednika Vlade i njezine ministre, može sazvati sjednicu Vlade, kojoj tada i predsjeda. Na prijedlog Vlade može raspustiti Zastupnički dom ako taj Dom izglasuje nepovjerenje Vladi, ili ne prihvati u roku državni proračun. Predsjednik Republike ujedno je i vrhovni zapovjednik oružanih snaga.

Vlada Republike Hrvatske obavlja izvršnu vlast u skladu s Ustavom i zakonom. Nju imenuje Predsjednik Republike, a izbor potvrđuje Zastupnički dom Sabora glasovanjem o povje-

renju. Vlada je za svoj rad odgovorna Predsjedniku Republike i Zastupničkom domu.

Sudbenu vlast u Republici obavljaju sudovi. Sudbena vlast je samostalna i neovisna. Sudovi sude na temelju Ustava i zakona. U pravosuđu postoji javno tužiteljstvo i braniteljstvo. Ustavom je predviđen i poseban sud za zaštitu ljudskih prava.

Dopunama Ustavnog zakona donesenima u prvoj polovici 1992. utvrđeno je da će ona područja Republike Hrvatske u kojima srpska manjina tvori većinu biti obuhvaćena dvama kotarima: glinskim i kninskim. Naknadno je Sabor odlučio da se glinski kotar uvrsti u sisačku, a kninski u zadarsko-kninsku županiju. Početkom 1993. Sabor je donio Zakon o područjima županija, gradova i općina u Republici Hrvatskoj, po kojem je Hrvatska u upravnom smislu raspodijeljena na 21 županiju (uključujući Grad Zagreb), s 419 općina, a 20 sjedišta županija i još 50 naselja dobilo je status grada. Po tom novom teritorijalnom ustrojstvu Republike, izbori za Županijski dom Sabora te za predstavnička tijela jedinica lokalne samouprave (županijska i gradska odnosno općinska vijeća) održani su 7. veljače 1993. Time je Republika Hrvatska dovršila stvaranje svoga novog upravno-samoupravnog teritorijalnog ustroja, dosegnuvši i u tome standarde najdemokratskijih država.

Županije

1. zagrebačka (sjedište: Zagreb /eksteritorijalno/; obuhvaća grad Samobor i 25 općina oko Zagreba, ali ne i Grad Zagreb!)

2. krapinsko-zagorska (sjedište: Krapina; obuhvaća grad Krapinu i 28 općina)

3. sisačka (sjedište: Sisak; obuhvaća gradove Sisak, Kutinu i Petrinju, Kotar Glinu, i ukupno 23 općine)

4. karlovačka (sjedište: Karlovac; obuhvaća gradove Karlovac i Ogulin te 16 općina)

5. varaždinska (sjedište: Varaždin; obuhvaća grad Varaždin i 23 općine)

6. koprivničko-križevačka (sjedište: Koprivnica; obuhvaća gradove Koprivnicu i Križevce te 13 općina)

7. bjelovarsko-moslavačka (sjedište: Bjelovar; obuhvaća gradove Bjelovar i Daruvar te 17 općina)

8. primorsko-goranska (sjedište: Rijeka; obuhvaća gradove Rijeku i Crikvenicu te 31 općinu)

9. ličko-senjska (sjedište: Gospić; obuhvaća gradove Gospić i Senj te 8 općina)

10. virovitičko-podravska (sjedište: Virovitica; obuhvaća gradove Viroviticu i Podravsku Slatinu te 11 općina)

11. požeško-slavonska (sjedište: Požega; obuhvaća gradove Požegu i Našice te 15 općina)

12. brodsko-posavska (sjedište: Slavonski Brod; obuhvaća gradove Slavonski Brod i Novu Gradišku te 22 općine)

13. zadarsko-kninska (sjedište: Zadar; obuhvaća gradove Zadar i Knin, s Kotarom Knin, i ukupno 37 općina)

14. osječko-baranjska (sjedište: Osijek; obuhvaća gradove Osijek, Đakovo i Beli Manastir te 29 općina)

15. šibenska (sjedište: Šibenik; obuhvaća gradove Šibenik i Drniš te 6 općina)

16. vukovarsko-srijemska (sjedište: Vukovar; obuhvaća gradove Vukovar, Vinkovce i Županju te 21 općinu)

17. splitsko-dalmatinska (sjedište: Split; obuhvaća gradove Split, Hvar, Imotski, Makarsku, Omiš, Sinj, Solin i Trogir te 34 općine)

18. istarska (sjedište: Pazin; obuhvaća gradove Pazin, Pulu, Labin, Poreč, Rovinj te 20 općina)

19. dubrovačko-neretvanska (sjedište: Dubrovnik; obuhvaća gradove Dubrovnik, Korčulu, Metković i Ploče, te 8 općina)

20. međimurska (sjedište: Čakovec; obuhvaća grad Čakovec i 15 općina)

21. Grad Zagreb (sjedište: Zagreb; Grad Zagreb ima status županije, a uređuje se posebnim zakonom)

HRVATSKA U SVIJETU

Republika Hrvatska bila je i prije poznata u svijetu, ali njezina punopravna nazočnost u svjetskoj zajednici zemalja počela je s njezinim međunarodnim priznanjem. Među prvima Republiku Hrvatsku priznali su Island, Slovenija, Estonija, Latvija, Litva, Ukrajina i San Marino. Ali, to bi sve skupa bilo gotovo bez značenja da je na tome stalo. Mnoge zemlje sklone da odmah priznaju Republiku Hrvatsku čekale su na odluku Europske zajednice. Iznimka je bila Sv. Stolica, koja je priznala Republiku Hrvatsku 13. siječnja 1992, a to je možda odnijelo prevagu i među 12 članica EZ-a, koje su Hrvatsku priznale dva dana nakon toga, 15. siječnja. Odmah nakon toga i mnoge su druge zemlje požurile s priznanjima; do 20. siječnja bilo ih je već 37. Sjedinjene Države priznale su Hrvatsku 7. travnja, a 22. svibnja ona je postala punopravnim članom Organizacije ujedinjenih naroda. Time je stekla pravo članstva i u specijaliziranim ustanovama svjetske organizacije. U Helsinkiju je predsjednik dr. Franjo Tuđman potpisao 8. srpnja 1992. Završni dokument Konferencije o europskoj sigurnosti i suradnji (KESS), čime je Hrvatska postala punopravan član i te važne ustanove. Paralelno s tim Hrvatska je pristupala i drugim asocijacijama, kao što je Srednjoeuropska inicijativa, a već otprije bila je članom Regionalne organizacije Alpe-Jadran.

Republika Hrvatska po svom je geopolitičkom položaju upućena na suradnju s cijelim krugom zemalja srednje i zapadne Europe, a od susjeda osobito s Bosnom i Hercegovinom. Sve to uzima se u obzir u strategiji gradnje prometnica, od kojih su najvažniji poprečni cestovni pravci na potezu (Šentilj — Maribor) — Krapina — Zagreb, Goričan (madžarska granica) — Zagreb te Zagreb — Karlovac odnosno Karlovac — Rijeka i Karlovac — Zadar/Split. Nužna je i gradnja nove pruge Zagreb — Rijeka, a od cesta suvremena Jadranska auto-cesta. Bolje prometno povezivanje hrvatskoga sjevera i juga jedna je od glavnih pretpostavki za gospodarsko povezivanje Hrvatske sa srednjom Europom odnosno za razvoj tranzita, strana ulaganja i jačanje turizma. Hrvatske morske luke osposobljene za pretovar većih količina robe postoje u Rijeci, Omišlju, Bakru, Šibeniku, Splitu, Pločama. Hrvatska pomorska flota ima 217 teretnih brodova sa 3,7 mil. brt, dok je njezina putnička flota na moru svedena, nažalost, na 59 brodova s manje od 18 tisuća mjesta.

U gospodarskom pogledu Hrvatska se u razmjenu sa svijetom uključila u prvom redu sa svojom brodogradnjom (po kojoj zauzima četvrto mjesto u svijetu), metaloprerađivačkom industrijom, građevinarstvom, elektronskom i tekstilnom te prehrambenom, kemijskom i farmaceutskom industrijom. Premda je iz razdoblja socijalističke Jugoslavije naslijedila na mnogim područjima tehnološku zaostalost i neproduktivnost, loše zakone te lošu regulativu i navike na financijskom području, ipak ima priličan broj proizvođača koji se uspješno nose s konkurentima na međunarodnom tržištu.

Turizam donosi Hrvatskoj višestruku korist. On znači golem dotok konvertibilnoga čvrstog novca, koristi razvoju ne samo ugostiteljstva nego i mnogih privrednih grana, kao što su promet i građevinarstvo, a za poljoprivredu znači neposrednu mogućnost »izvoza« prehrambenih proizvoda. To je još važnije kad se zna da Hrvatska ima velike mogućnosti proizvodnje hrane, a za što nisu potrebne velike investicije. Oranice u Hrvatskoj zauzimaju oko 45 posto ukupne poljoprivredne površine, voćnjaci 2,2 posto, vinogradi 2,4, livade 13 i pašnjaci oko 33 posto. Navedene djelatnosti postaju još važnije kad se uzme u obzir činjenica da Hrvatska nije bogata rudama ni izvorima električne energije, osim naftom, plinom i boksitom. Za srednju Europu Hrvatska je važna kao zemlja preko koje prolazi naftovod u koji se ucrpljuje nafta iz tankera u riječkoj luci. To je, naime, najjeftiniji kopneni transport nafte.

Najveća vrijednost kojom Hrvatska raspolaže jest njezina radna snaga, posebno stručno osposobljena (oko 30 posto ima srednju stručnu spremu, a oko 7 posto višu ili visoku). Negativna je pojava tzv. odljev mozgova, pojačan gospodarskom krizom koncem 80-ih i posljedicama rata početkom 90-ih. Pozitivan je trend povratka nekih stručnjaka i poslovnih ljudi hrvatskoga podrijetla u domovinu.

U proteklih sedamdesetak godina uloženo je mnogo truda da hrvatsko ime izblijedi i iz atlasa i iz optjecaja u svjetskim medijima. Turizam je za sve vrijeme, od drevne i uljuđene Opatije do modernog ACY-evog yachtinga, uspijevao staviti u uho strancu kako sjećanje na ljeto — nosi iz Hrvatske

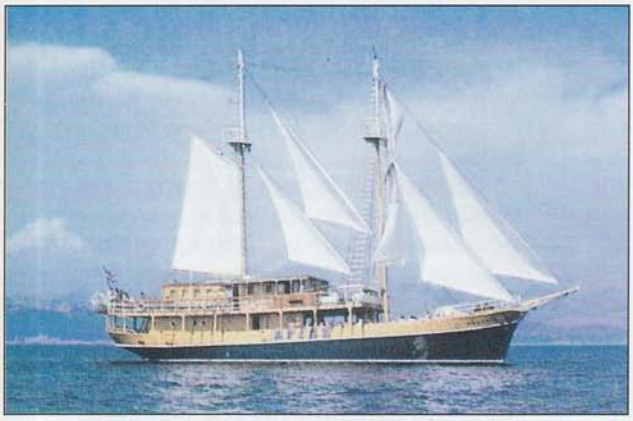

Pretvorba (određivanje) vlasništva i privatizacija poduzeća te razvoj male privrede, uz donošenje odgovarajućih zakona, temeljne su poluge gospodarske preobrazbe Hrvatske. A za oživljavanje, obnovu i snažniji rast hrvatskoga gospodarstva dvije su glavne pretpostavke: strani zajmovi i strana ulaganja. Ali, u prvome redu očekuje se da će u Hrvatsku ulagati i u nju se vraćati Hrvati iz iseljeništva, koji sada imaju priliku u svojoj domovini slobodno živjeti, raditi i stvarati. Pred Hrvatskom je duže razdoblje ponovne i svestrane integracije u Europu i nesmetanog sudjelovanja u svjetskoj gospodarskoj, kulturnoj i duhovnoj razmjeni.

Zlatni rat, znamenita plaža nedaleko od Bola na otoku Braču, stjecište je športaša: nedaleko od plaže su teniski tereni na kojima se održavaju vrhunski teniski turniri, a na moru nedaleko od plaže odvijaju se međunarodna natjecanja u jedrenju na dasci (slika dolje).

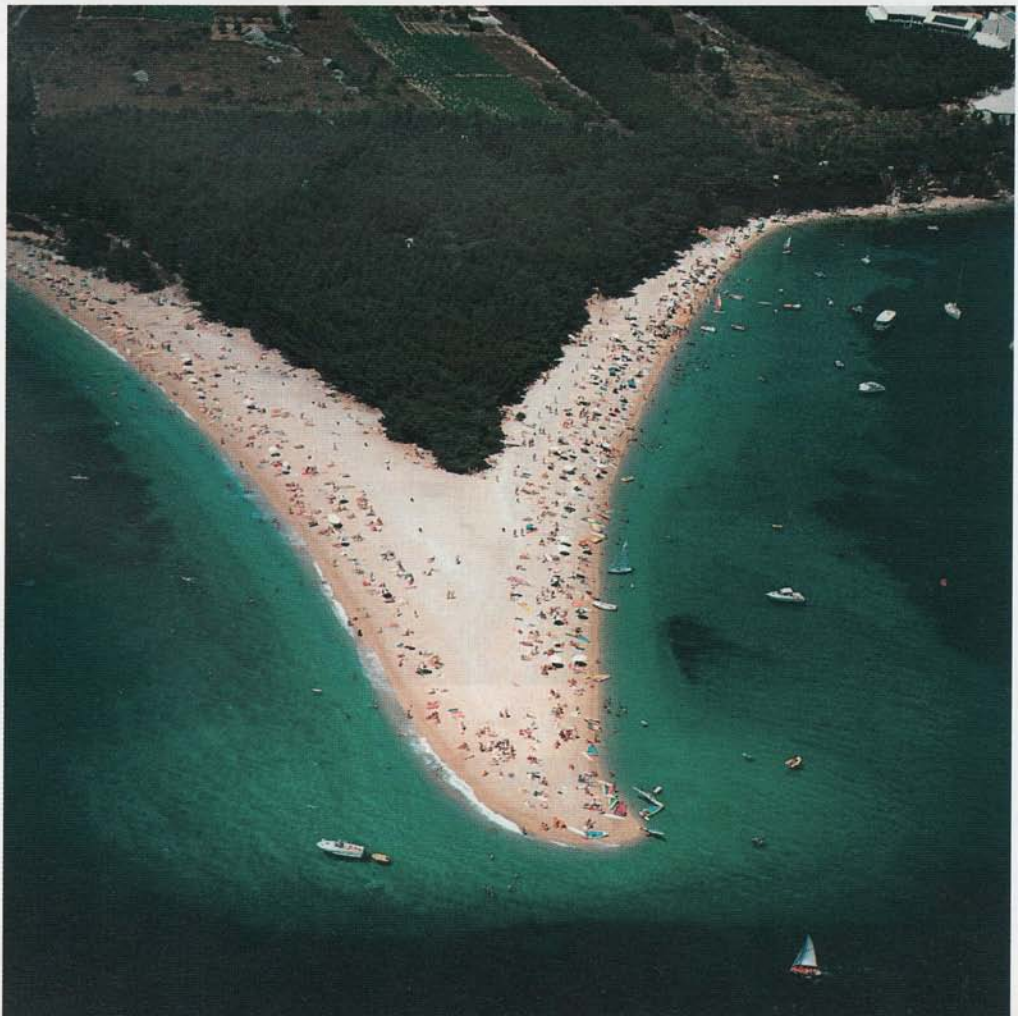

Srpska agresija na Hrvatsku koja je počela nakon što je Sabor proglasio neovisnost Republike Hrvatske za posljedicu je imala tisuće poginulih, desetke tisuća ranjenih i stotine tisuća izbjeglica, uz golema razaranja naselja, gradova, tvornica, crkava te kulturnih i drugih dobara

***FESTIVAL DUBROVNIK** jedno je od najznačajnijih europskih umjetničkih festivalskih okupljanja. Uz festival u Salzburgu, tu se svakoga ljeta, osim u ratnim godinama, okuplja kulturna i umjetnička elita. Na slici je prizor otvorenja Dubrovačkih ljetnih igara iz sedamdesetih godina.*

ŠPORT

Hrvatski su športaši na svom prvom samostalnom olimpijskom nastupu — u Barceloni 1992. — osvojili jednu srebrnu i dvije brončane medalje. To je tu 'malu' reprezentaciju (razmjerno broju stanovnika) svrstalo na 30. mjesto među 184 olimpijske zemlje. Da je Hrvatska tada imala pravo poslati i svoje svjetski jake rukometaše i vaterpoliste, njezin bi plasman bio znatno bolji, vjerojatno negdje oko 15. mjesta. Tako visoko mjesto rezultat je dugotrajna i uspješna razvoja športa unatoč nesklonim političkim prilikama, jer su nakon više od 120 godina razvoja športa Hrvati tek. g. 1992. mogli konačno nastupiti samostalno za svoju državu i pod njezinim znamenjima.

Kao i kod ostalih naroda, šport kod Hrvata vuče korijene iz pučkih i religioznih svečanosti, prigodom kojih su se ljudi voljeli nadmetati, iz čega su se razvijala organizirana natjecanja, a u tome i jest bit športa. Početci toga kod Hrvata sežu u daleku prošlost, ali su i do danas očuvani neki oblici tih narodnih športova. Najvrsniji je primjer duga tradicija Sinjske alke, koja se čak od g. 1715. održala do danas gotovo u posve izvornu obliku — kao svjedočanstvo natjecateljske tradicije Hrvata. No, to je tek jedan, i to borbeni, viteški oblik narodne tradicije; ostali se nisu tako trajno sačuvali, ali se ipak svake godine mogu vidjeti na već pomalo tradicionalnoj *Olimpijadi starih športova* u slavonskom selu Brođancima.

Prvo takvo organizirano narodno športsko nadmetanje pouzdano je zabilježeno g. 1832.; zadarski list *Gazetta di Zara* od 6. rujna 1832. objavio je prave propozicije narodnoga natjecanja prigodom proslave otvaranja ceste preko Maloga Alana. Isti je list 16. listopada t.g. objavio izvještaj s tog natjecanja održanoga *u ure poludnevne, 4. listopada 1832.*, u Mekom dolu podno Alana, u trčanju za muške i ženske, skoku u dalj, bacanju *ploke* (vjerojatno nešto slično disku) i penjanju u štožinu. Zanimljivo je, a za hrvatsko društvo važna činjenica, da se nisu natjecali samo muški, kao što je to tada bio opći običaj u svijetu, nego i žene u isto doba i na istom mjestu, te da su žene bile ljepše, bolje i obilnije nagrađene. Znimljivo je da su nagrade već bile profesionalne — novčane, za muške samo tri, a za žene čak pet. Očito je da takva natjecanja nisu bila rijetkost ni u dalekoj prošlosti, ali nisu ostavila pisanoga traga, osim nekih klesarskih »zabilježbi« na stećcima.

S druge strane dodiri građana sa stranim svijetom, upoznavanja s tamošnjim životom, ili dolaskom stranaca na rad upoznao je Hrvate s raznim športovima. (Tako je prije 110 godina počeo tenis u Županji.) Prvi takav organiziran šport u gradovima bilo je streljaštvo. Prvi klub za streljaštvo bio je »Osječko građansko streljačko društvo«, osnovan g. 1784., a dvije godine kasnije osnovano je i »Zagrebačko građansko streljačko društvo«, koje je već g. 1808. izgradilo prvu streljanu u Zagrebu, što je nesumljivo prvi ovovjekovni športski objekt u Hrvatskoj.

Pravi razvoj modernog športa počinje u poletu poslije ilirskog preporoda, kada je pod utjecajem češkog sokolskog pokreta sto godina kasnije (1874.) formirano prvo društvo Hrvatski sokol u Zagrebu. Iako to nije bila športska organizacija, s njom je ipak počeo razvoj športa u Hrvatskoj. Zahvaljujući Sokolu Hrvatska dobiva ne samo prvu tjelesnoodgojnu organizaciju, nego i prvi športski savez: Hrvatski sokolski savez g. 1904., koji 1907. postaje na VI. Kongresu Međunarodnog gimnastičkog saveza (FIG) desetim punopravnim članom. Tako su gimnastičari postali jedini priznati član nekog međunarodnog športskog saveza davno prije priznanja državne neovisnosti Hrvatske g. 1992. Dapače, hrvatski gimnastičari nastupili su g. 1911. na Svjetskom gimnastičkom prvenstvu u Torinu pod svojom zastavom. Tada su bili sedma vrsta od osam sudionika.

Nešto prije, pod utjecajem u svijetu uvelike razvijenog klizanja u Zagrebu se g. 1872. formira prvo klizačko društvo. Njih slijede biciklisti 1885., a zatim ostali športovi, ponajviše kao organizirana društva, jer formiranje saveza nailazi na velike poteškoće zbog asimilatorskog pritiska Madžara i Austrijanaca. Ipak je 5. listopada 1909. osnovan Hrvatski športski savez, iz čijih su se športskih sekcija kasnije razvili posebni športski savezi.

Većini toga predhodilo je upoznavanje tada mladog profesora Franje Bučara sa švedskim školskim sustavom, posebno s tjelesnim odgojem, a u isto doba i sa zapadnim športom. Taj čovjek širokih i dalekih pogleda, velikih organizatorskih sposobnosti i neiscrpne inicijative, pokrenuo je u Hrvatskoj gotovo sve moderne športove, ne računajući one tradicionalne, kao što je mačevanje, ili koje su, kao npr. tenis, donijeli strani stručnjaci i posjetitelji. Bučar je donio i prvu nogometnu loptu, prve skije, športske saonice, hokejsku palicu itd. S tim počinje u Hrvatskoj razvoj športa zapadnog tipa, ali s početkom I. svjetskog rata sve zamire. Tek nakon rata, stvaranjem države SHS i, posebno, najavom obnavljanja

NA VRHU SVIJETA: hrvatski su športaši pronosili hrvatsko ime u svijetu i kada je bilo teško nositi hrvatsko ime. Košarkaši, tenisač Goran Ivanišević, te alpinist Stipe Božić, najpoznatiji su sportski pronositelji hrvatskoga imena. Ovaj se posljednji čak dva puta popeo na Mount Everest, najvišu planinu svijeta — jednako kao najpoznatiji svjetski alpinist Reinhold Messner. I »olovne« 1979. godine njemu se posvuda, kao »slučajno«, događalo da jugoslavensku zastavu drži naopako, s crvenom gore (na slici: vrh Everesta 1979.). U to je vrijeme ta tvrdoglavost bila iznimna hrabrost i drskost.

olimpijskih igara, počinju inicijative za osnivanje posebnih športskih saveza, gotovo isključivo u Hrvatskoj i pretežno u Zagrebu. Tako Hrvatski športski savez prerasta g. 1919. u Jugoslavenski olimpijski odbor, a to omogućuje i prvi nastup na Olimpijskim igrama 1920. u Antwerpenu, kada nogometnu reprezentaciju tvore 10 Hrvata i jedan Vojvođanin. No, s jačanjem centralizma u tadašnjoj Jugoslaviji počinje borba Beograda za prevlasti u športu, što je nanijelo mnogo štete razvoju športa u Hrvatskoj. G. 1938. formirani su samostalni hrvatski športski savezi pod vodstvom Hrvatske športske sloge, čime je došlo do neke vrste konfederalizacije športa u tadašnjoj Jugoslaviji, ali već 1941. II. svjetski rat prekinuo je taj razvoj. U II. svjetskom ratu formiraju se u tadašnjoj NDH nezavisni savezi, ali samo nogometni dobiva međunarodno članstvo, no i on, kao i ostali, radi samo kratko vrijeme, dok se rat nije sasvim rasplamsao, a oni u njemu nestali.

Nakon II. svjetskog rata sve se športske organizacije tadašnje Jugoslavije — uostalom kao i sva državna vlast — koncentriraju u Beogradu. To prati i koncentracija športaša u tadašnjem armijskom klubu, beogradskom »Partizanu«, koji hrvatskim klubovima oduzima dio najsposobnije žive snage. Posljedice toga dugo su se osjećale.

Sretna je okolnost bila što se tada u pojedinim federalnim republikama, pa i Hrvatskoj, športu ipak daje određena organizacijska i prilična športsko-politička sloboda. To je omogućilo da se iskoriste organizacijske i tehničke sposobnosti hrvatskih športskih radnika, na čemu se kasnije hrvatski šport razvijao sve jače, posebno organizacijski, čime su udareni temelji na kojima je hrvatski šport izborio svoju samostalnost. Tako je već 10. rujna 1991. osnovano hrvatsko vrhovno športsko tijelo, Hrvatski olimpijski odbor, a on je odmah po priznanju Republike Hrvatske od Europske zajednice postao, 17. siječnja 1992., članom Međunarodnog olimpijskog odbora i tako samostalno izašao na svjetsku scenu već na Zimskim olimpijskim igrama u Albertvillu, ali kao jaka sportska zemlja iskazao se tek na Ljetnim olimpijskim igrama u Barceloni. Tada su upravo hrvatski športaši — košarkaši

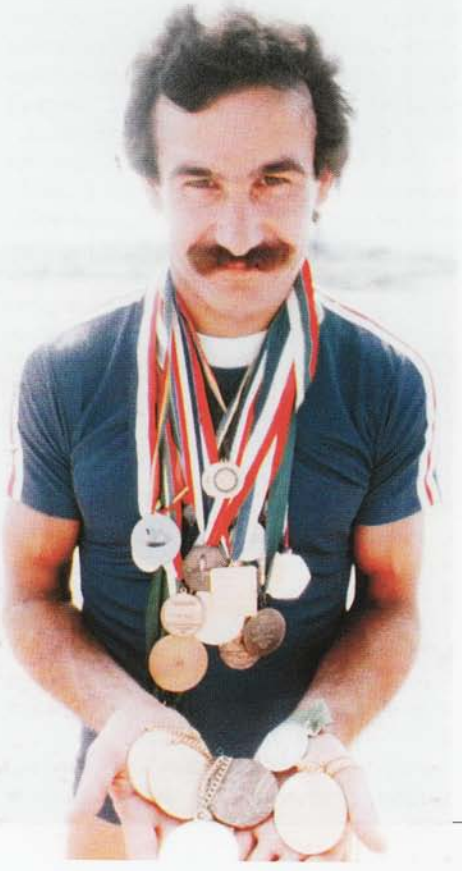

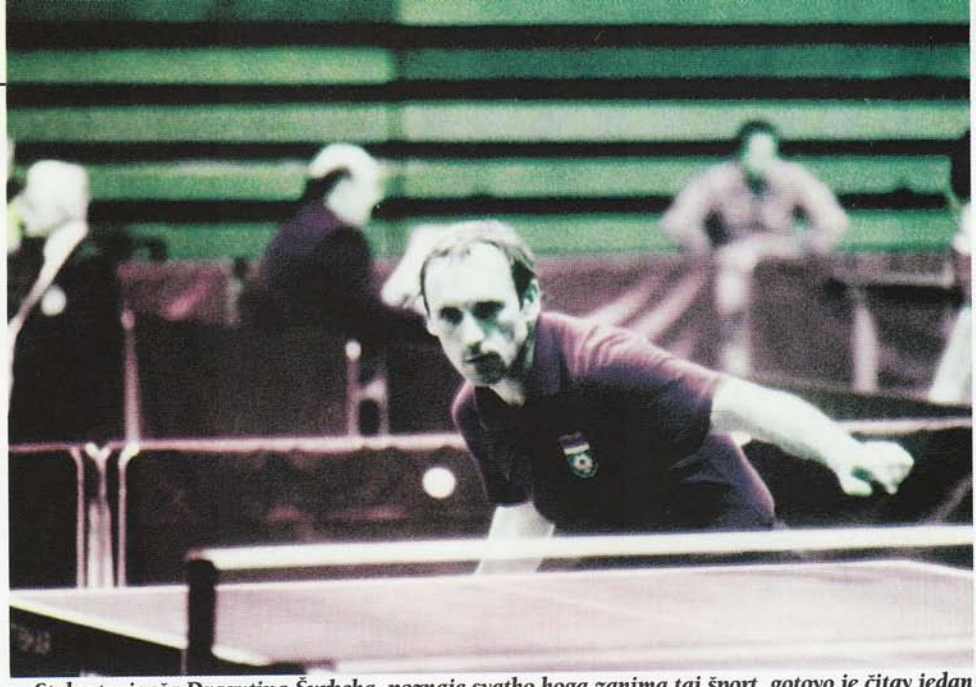

Stolnotenisača Dragutina Šurbeka, poznaje svatko koga zanima taj šport, gotovo je čitav jedan radni, životni, vijek u vrhu svjetskog stolnog tenisa. Za Hrvatsku i dalje uspješno nastupa.

bili protivnici u finalu najjačoj američkoj profesionalnoj reprezentaciji nazvanoj *dream team* (momčad snova), a dvije su brončane medalje hrvatski športaši osvojili u elitnom svjetskom športu — tenisu.

U uvjetima neslobode, odnosno zajedničkog dotadašnjeg nastupanja, veoma je teško razlučiti u igrama, a u kojima su upravo hrvatski športaši veoma jaki, koliki je bio njihov udio u uspjesima, odnosno osvajanjima medalja. Kod individualnih športaša nema tih problema. Tako se zna da je prvu olimpijsku medalju — srebrnu kod hrvatskih športaša osvojio već na II. O. I. u Parizu Milan Neralić (iz Slunja) u mačevanju za učitelje mačevanja, ali za Austriju, jer Hrvatska nije mogla biti član Međunarodnog olimpijskog odbora (MOO). Nakon toga su hrvatski športaši osvajali sve do igara u Barceloni medalje za Jugoslaviju. Prvu, srebrnu je 1948. u Londonu osvojio Ivan Gubian (rođen u Bjelovaru), u bacanju kladiva, a osam godina kasnije Franjo Mihalić (rođen u Kutini), drugu u Melbourneu u trčanju maratona. Olimpijadu prije — 1952. u Helsinkiju — četiri su veslača iz Splita: Duje Bonačić, Petar Šegvić, Mate Trojanović i Velimir Valenta, osvojili prvu zlatnu medalju za Hrvatsku u četvercu bez kormilara. G. 1968. iz Ciudad de Mexica donijela je dvije olimpijske medalje, zlatnu i srebrnu, u prsnom plivanju također Splićanka Đurđa Bjedov. Zlatnu medalju 1972. izborio je u Münchenu boksač Mate Parlov u poluteškoj skupini, a četiri godine kasnije u Montrealu Matija Ljubek zlatnu i brončanu u vožnji kanuom po mirnim vodama. Ljubek je osam godina kasnije iz Los Angelesa donio još jednu zlatnu i jednu srebrnu olimpijsku medalju. U Los Angelesu zlatnu u rvanju izborio je i Vlado Lisjak, dok je srebrnu u tom sportu 1972. osvojio Josip Čorak. Brončane medalje su osvojili veslači Mrduljaš, Celent i Reić u dvojcu s kormilarom u Moskvi 1984., a boksač Damir Škaro, te stolnotenisač Zoran Primorac 1988. u Seoulu.

Mnogo veći broj hrvatskih športaša osvajao je zlatne, srebrne i brončane olimpijske medalje u igrama: u nogometu, vaterpolu, rukometu i košarci, ali pri tome nisu bili sami, pa je njihov udio teško vrednovati. U mnogo slučajeva bili su pretežni dio reprezentacije (kao 1920.) ili čak jedini sudionici osvajanja medalje kao u vaterpolu u 1956. u Melbourneu, kada su od 11 igrača svi bili Hrvati.

No, u igrama su se hrvatski športaši iskazali samostalno u klupskim natjecanjima kada su pobjeđivali u europskim klupskim kupovima u različitim športovima. Tako je zagrebački Nogometni klub *Dinamo* (danas *Croatia Zagreb*) pobijedio u Kupu velesajamskih gradova, preteči kasnijeg UEFA-kupa. Počeli su stolnotenisači 1962., nastavili vaterpolisti, rukometaši, košarkaši, kuglači, odbojkaši.

No, prije svih spomenutih veliki uspjeh u hrvatskom športu izborili su 30-ih godina sjajnim pobjedama tenisači u Davis-cupu. Oni su bili finalisti najjače Davis-cup europske zone

1936. i 1938. da bi kulminirali 1939. pobjedom protiv Njemačke (3:2) i nastupom u međuzonskom finalu u New Yorku protiv Australije (1:4). Nositelji tog uspjeha bili su nezaboravni »hrvatski mušketiri« Franjo Punčec, Josip Palada, Franjo Kukuljević i Drago Mitić. Nažalost, u najboljim godinama omeo ih je II. svjetski rat. Oni su ipak nastavili s tim uspjesima i nakon rata kada su 1946. i 1947. opet bili finalisti europske zone. Na njihove uspjehe nadovezao se Nikola Pilić, koji je 1962. bio s Borom Jovanovićem finalist igre parova u Wimbledonu. Za njim slijedi Željko Franulović, danas jedan od vodećih ljudi ATP organizacije, da bi opet s Goranom Ivaniševićem i Goranom Prpićem došao do finala europske zone Davis-cupa. I na Olimpijskim igrama u Barceloni Hrvatska je imala dvije brončane medalje tenisača, a Ivaniševića među pet najboljih tenisača svijeta.

Takav veliki, možda još veći svjetski ugled uživaju i košarkaši, koji su se dugogodišnjim upornim i smišljenim radom dovinuli do samog svjetskog vrha. Nakon olimpijskog finala s reprezentacijom SAD treba spomenuti čak pet pobjeda u Europskim kupovima nacionalnih prvaka, koje je 1985. i 1986. izborila zagrebačka *Cibona*, a 1989., 1990. i 1991. splitska *Slobodna Dalmacija* pod tadašnjim imenima *Jugoplastika* odnosno *POP 84*.

Pri tome treba reći da su pri osvajanju europskih i svjetskih prvenstava u tadašnjim jugoslavenskim reprezentacijama veliku ulogu odigrali hrvatski košarkaši Dražen Petrović, Toni Kukoč, Dino Rađa, Stojko Vranković, Arijan Komazec, no njima su prethodili i put probili Krešimir Ćosić, Damir Šolman, Nikola Plećaš, Rato Tvrdić itd. S njima su Mirko Novosel, a kasnije Petar Skansi, Željko Pavličević i drugi izvrsni treneri, vrlo cijenjeni i traženi od ponajboljih europskih klubova.

Slično je i s rukometašima i vaterpolistima, samo što su oni duže na svjetskoj sceni. Vaterpolisti su bili (napr. dubrovački *Jug* i splitski *Jadran*, te riječka *Victoria*) među istaknutima europskim momčadima. No, pravi je uspon počeo poslije rata kada se morskim klubovima pridružila zagrebačka *Mladost* i kada je na ujednačenoj konkurenciji izrasla svjetska vrijednost

Predsjednik Republike dr. Franjo Tuđman u svlačionici s hrvatskim košarkašima po završetku utakmice u završnici olimpijskog turnira u Barceloni 1992. protiv momčadi snova, kada je Hrvatska osvojila srebrnu medalju.

Prvi predsjednik Hrvatskog olimpijskog odbora Antun Vrdoljak

hrvatskog vaterpola. Budući da se to ne da vrednovati rezultatima reprezentacije Jugoslavije (u kojima su hrvatski vaterpolisti ipak igrali presudnu ulogu), to pokazuju uspjesi klubova. HAVK *Mladost* iz Zagreba osvojila je Europski kup nacionalnih prvaka 1967., 1968., 1969., 1990. i 1991., a splitski *Jadran* 1992., te (pod imenom *Jadran-Koteks*) g. 1993., kada je u finalu pobijedila drugu hrvatsku momčad, *Mladost*. Prije toga, g. 1980., *Jug* je osvojio Europski kup pobjednika nacionalnih kupova. *Mladost* je uz to g. 1975., 1989. i 1991. bila i pobjednik tzv. Superkupa.

Zaslužnih, svjetski vrijednih igrača i trenera toliko je bilo i ima da ih je teško izdvajati iz cjeline. Treneri momčadi koje su izvojevale europske naslove bili su Aleksandar Seifert, Zlatko Šimenc, Duško Antunović, Boško Lozica.

I rukometaši i rukometašice veoma su se rano uvrstili u sam svjetski vrh toga športa i kao igrači i kao organizatori. Od hrvatskih klubova dva su bili europski prvaci: 1972. bjelovarski *Partizan* (danas RK *Bjelovar*), a 1992. RK *Zagreb* prvi put pod hrvatskom državnom zastavom sjajnim uspjehom u finalu u San Sebastianu.

Stolni tenis jedan je od onih hrvatskih športova koji stalno bilježe najviše svjetske domete. Međunarodno već veoma jak na samim počecima 30-ih godina, prvi velik uspjeh za hrvatski šport postigao je Žarko Dolinar g. 1939. na svjetskom prvenstvu u Kairu s trećim mjestom. Nakon rata pojedinačno je osvojio drugo mjesto na svjetskom prvenstvu 1955. u Utrechtu, a godinu dana ranije svjetsko prvenstvo u igri parova s Vilimom Harangozom u Londonu. Na njega se vrijednim rezultatom nadovezao Josip Vugrinc, a onda svjetski jedinstveni Dragutin Šurbek, koji je do g. 1993. bio punih 37 godina (od 1956.) prisutan u tom športu, od kojih najveći dio i na svjetskoj sceni, na kojoj je osvojio čak 112 međunarodnih naslova pobjednika, od čega dvije zlatne medalje na svjetskim prvenstvima, dvije srebrne i 10 brončanih, pet europskih zlatnih medalja, pet srebrnih i 12 brončanih. Uz njega je velike svjetske uspjehe izborio prerano umrli Anton Stipančić, ali on nije imao Šurbekove upornosti da svoje sposobnosti dovede do vrhunca. Ipak, i on je jednom bio svjetski prvak, četiri puta drugi, šest puta treći, a europski prvak čak četiri puta, uz to tri puta drugi i devet puta treći. Zbog tih velikih uspjeha u njihovoj su sjeni ostali mnogi izvrsni stolni tenisači. Njihovim stopama međunarodnih uspjeha početkom 90-ih krenuo je Zoran Primorac.

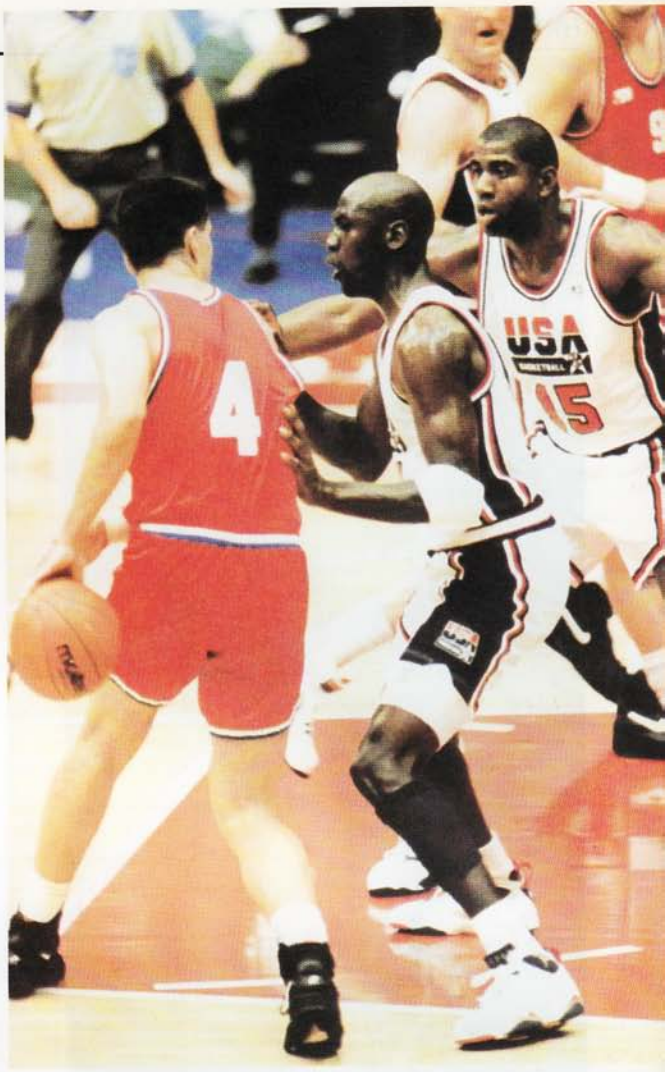

Dražen Petrović, legendarni hrvatski košarkaš koji je život tragično izgubio u prometnoj nesreći 1993. godine, u završnoj olimpijskoj utakmici protiv košarkaša SAD za koju su igrala još trojica legendarnih košarkaša: Micichael Jordan, Earl Magic Johnsona i Larry Bird.

Streljaštvo je veoma star šport u Hrvatskoj, zapravo kao organizirani šport najstariji, ali je tu i konkurencija bila najjača, pa ima izvrsnih rezultata, ali nema najviših svjetskih priznanja.

Ali su Hrvati u kuglanju (na 9 čunjeva) postigli blistave uspjehe: hrvatski klubovi bili su čak devet puta prvaci Europe odnosno, kasnije, svijeta. To je *Medveščaku* uspjelo šest puta, (1975., 1981., 1984., 1985. i 1988.), a splitskom *Poštaru* 1969. i *Grmoščici* 1992. po jednom. Deveti naslov donijele su kuglačice *Rijeke* 1985. Uskoro nakon međunarodnog priznanja Hrvatske njezine su

Mladi hrvatski tenisač Goran Ivanišević, uz pokojnoga košarkaša Dražena Petrovića, nije samo u najburnijim trenucima hrvatske novije povijesti bio jedan od najboljih športaša svijeta, te na taj način pridonosio podizanju ugleda Hrvatske i njezinoj svjetskoj prepoznatljivosti u medijima, nego se više puta djelatno, nerijetko uz rizik štete u karijeri, zauzeo za priznavanje hrvatske državne neovisnosti. Na ljetnim Olimpijskim igrama u Barceloni, s Goranom Prpićem u paru, osvojio je prva olimpijska odličja za Hrvatsku.

kuglačice g. 1992. postale svjetskim prvakinjama, a kuglači su bili četvrti. (Do tada su oni činili veći i važniji dio veoma uspješnih reprezentacija bivše Jugoslavije). Pojedinačno je Nikola Dragaš bio tri puta svjetski prvak, a Biserka Perman jednom, a i razni parovi bili su pet puta svjetski prvaci.

Odbojka je veoma ograničeno razvijena, ali je u Zagrebu s *Mladosti* dosegnula visoku razinu, čiji su igrači godinama dominirali na prvenstvima Jugoslavije, ali su najveći međunarodni uspjeh postigle odbojkašice osvojivši na pragu nezavisnosti 1991. Europski kup.

Hrvatski nogomet nije imao još prave prilike da se iskaže unatoč visokoj vrijednosti pojedinaca, koji, nažalost, zbog novčane moći zapadnih klubova igraju u inozemstvu i pripadaju među one najbolje. Prije II. svjetskog rata jedan je od tih bio Ico Hitrec, a poslije rata Željko Čajkovski, Bernard Vukas, Branko Zebec, pa u najnovije doba Boban, Prosinečki, Bokšić, Vulić, Jarni itd. Vrijednost hrvatskog nogometa možda se ističe velikim brojem trenera, koji su radili ili rade u najpoznatijim svjetskim klubovima, kao što su Željko Čajkovski i Branko Zebec, a u novije doba Miroslav Blažević, Tomislav Ivić, Otto Barić i dr.

Veslanje je uz spomenutu zlatnu olimpijsku medalju imalo uspjeha na europskim i svjetskim prvenstvima. Među ostalim je Korčulanin Perica Vlašić bio 1953. europski prvak u elitnoj veslačkoj disciplini — samcu.

Od atletičara ne smije se zaboraviti Luciano Sušanj s njegovom pobjedom na Europskom prvenstvu 1974. u Rimu na 800 m, sa sjajnih 1:44.1. Branko Zorko osvojio je broncu najprije na Europskom dvoranskom prvenstvu u Genovi (1992.), a onda i na svjetskom dvoranskom prvenstvu u Torontu (1993.).

Hrvatski su športaši imali i u ostalim športovima, kojima se gotovo svima bave, zapaženih međunarodnih uspjeha, primjerice u jedrenju na vodi i u zraku, u kojem su iz Hrvatske g. 1954. svjetski prvaci u standardnom dvosjedu bili Zvonko Rain i Božidar Komc.

Sve su to izvanredni rezultati kad se usporede s veličinom zemlje i uvjetima pod kojima se hrvatski šport dosad razvijao. Postignuća u prve dvije godine razvoja u samostalnoj Hrvatskoj pokazuju da će hrvatski šport dosegnuti još istaknutije mjesto u golemoj svjetskoj športskoj obitelji.

DANICZA

Horvatzka, Slavonzka y Dalmatinzka.

Techaj I. Dana 14. Szushcza 1835. Br. 10.

Početak je većkrat dala
Stvar velikoj sréći mala.
Velike i dične stvari
Stvar maljahna većkrat-skvari.
Vitezović.

HORVATSKA DOMOVINA.

Lěpa naša domovino,
Oj junačka zemljo mila,
Stare slave dědovino,
Da bi vazda čestna bila!

Mila, kano si nam slavna,
Mila si nam ti jedina,
Mila, kuda si nam ravna,
Mila, kuda si planina!

Vedro nebo, vedro čelo,
Blaga persa, blage noći,
Toplo lěto, toplo dělo,
Bistre vode, bistre oči:

Vele gore, veli ljudi,
Rujna lica, rujna vina,
Silni gromi, silni udi; —
To je naša domovina!

Ženju serpi, mašu kose,
Děd se žuri, snope broji,
Škripľju vozi, brašno nose,
Snaša preduć málo doji:

Pase marha, rog se čuje,
Oj, oj zvenči, oj, u tmine,
K ognju star i mlad šetuje; —
Evo t' naške domovine!

Luč iz mraka dalko sija,
Po veseloj livadici,
Pěsme glasno brěg odbija,
Ljubni poje k tamburici:

Kolo vode, živo kolo,
I na berdu, i v dolini,
Plešu mladji sve okolo; —
Mi smo, pobre, v domovini!

Magla, što li, Unu skriva?
Ni l' to našiu jauk turobni?
Tko li moleć smert naziva?
Il' slobodni, il' su robni?

„Rat je, bratjo, rat junaci,
Pušku hvataj, sablju paši,
Sedlaj konjče, hajd pešjaci,
Slava budi, gdi su naši!"

Buči bura, magla projde, —
Puca zora, tmina běži, —
Tuga mine, radost dojde, —
Zdravo slobost, — dušman leži!

Veseli se, tužna mati,
Padoše ti verli sini,
Ko junaci, ko Horvati,
Ljaše kervcu domovini!

Teci, Sava hitra, teci
Nit' ti Dunaj silu gubi,
Kud li šumiš, světu reci:
Da svog' doma Horvat ljubi,

Dok mu njive sunce grije,
Dok mu hrastje bura vije,
Dok mu mertve grob sakrije,
Dok mu živo serdce bije!

Mi.....ć.

»Horvatska domovina« Antuna Mihanovića, po prvom stihu nazvana »Lijepa naša«, hrvatska himna, prvi put je objavljena u Gajevoj »Danici« 14. ožujka 1835. g. (uglazbio ju je Josip Runjanin 1840. g.)

Članak 14.

U svečanim prilikama zastava Republike Hrvatske podiže se i spušta, ističe i skida odnosno prenosi uz uobičajene počasti (ustajanje, pozdravljanje i drugo).

IV. HIMNA REPUBLIKE HRVATSKE

Članak 15.

Himna Republike Hrvatske je "Lijepa naša domovino"

Članak 16.

Tekst himne Republike Hrvatske glasi:

"Lijepa naša domovino,
Oj junačka zemljo mila,
Stare slave djedovino,
da bi vazda sretna bila!

Mila, kano si nam slavna,
Mila si nam ti jedina.
Mila, kuda si nam ravna,
Mila, kuda si planina!

Teci Dravo, Savo teci,
Nit' ti Dunav silu gubi,
Sinje more svijetu reci,
Da svoj narod Hrvat ljubi.

Dok mu njive sunce grije,
Dok mu hrašće bura vije,
Dok mu mrtve grobak krije,
Dok mu živo srce bije!"

Članak 17.

Napjev s tekstom himne "Lijepa naša domovino" jest:

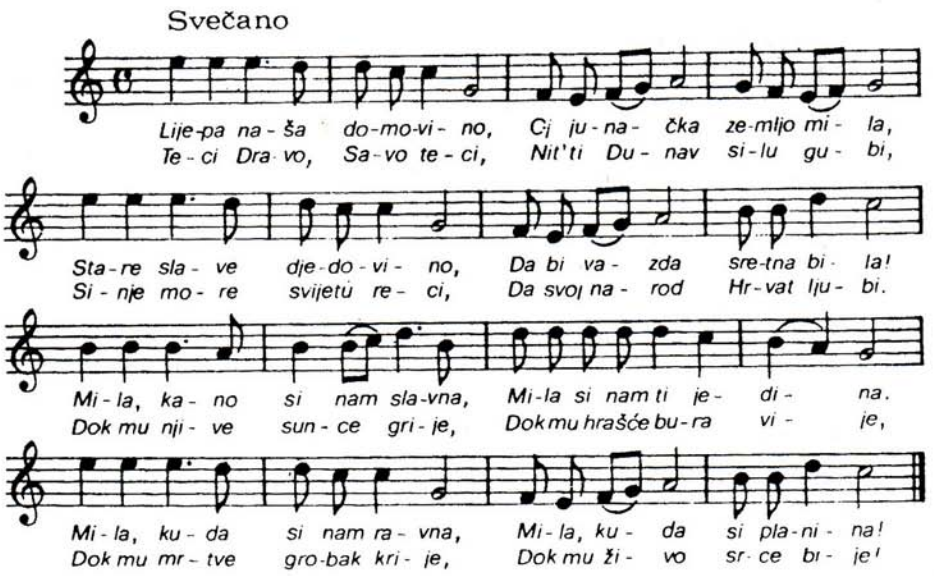

Lijepa naša, kako je citirana u 16. i 17. članku Ustava Republike Hrvatske

S A D R

PREPOZNATLJIVOST 5

Iskaznica Republike Hrvatske 6

Lijepa naša 9

POVIJEST 18

Tragovima hrvatskog imena do 7. st. po Kr. 19

Od 7. stoljeća do danas 26

Hrvatska povijest na zemljovidima 43

Demografska kretanja i migracije 48

Iseljena Hrvatska 49

Slavni domoljubi 55

Ž A J

DUHOVNA HRVATSKA 63

Hrvatsko pravo 64

Vjera i Crkva 70

Jezik, predaje,običaji 77

Kulturna baština 81

HRVATSKA DANAS 103

Zemljopisne (kulturne) značajke 104

Gospodarstvo 113

Gradovi 117

Ustavno uređenje 123

Hrvatska u svijetu 125

Mala limenka za velike užitke

ZAGREBAČKA PIVOVARA

1892 1992

Gore krigle!
Gore čaše!
Za boljitak lijepe naše..

100 godišnja tradicija pivarskog umijeća

BANSKO PIVO: SVJETSKA KVALITETA TRADICIONALNOG ZAGREBAČKOG PIVARSTVA

Novinsko-izdavačko dioničko društvo

arena

iz Zagreba najveći je hrvatski izdavač revijalnog tiska

Na temeljima uspjeha tjednika "Arena", lista posve okrenutog svakodnevnim problemima brojnih čitatelja i humanitarnim akcijama u zemlji i inozemstvu, vlastitim je snagama pokrenut u Hrvatskoj najuspješniji ženski list "Mila", pun savjeta za lijep izgled žena i skladan život u obitelji. Već dvije i pol godine izlazi i najtiražniji hrvatski list za vozače "Auto klub", astrološki mjesečnik "Astro magazin", a najmlađi član obitelji "Areninih" revija, "Dječji klub", namijenjen je izobrazbi djece putem igre i crteža.

Kao marljivi i visokoprofesionalni djelatnici, dioničari i zaposleni u poduzeću "Arena" d.d. nezaobilazan su i u mnogočemu uzoran dio hrvatskoga tiska.

Brojem tiskanih i prodanih primjeraka uporno potvrđuju svoj dobar osjećaj i pravilan pristup temama koje zanimaju čitatelje u domovini i iseljenu Hrvatsku.

arena

novinsko-izdavačko dioničko društvo, 41000 Zagreb,
Slavonska avenija 4, tel. 666-666

Uredništva:

arena	Mila	Auto klub	ASTRO MAGAZIN	Dječji klub	ama ARENINA AGENCIJA ZA MARKETING
tel. 662-024	tel. 662-038	tel. 662-014	tel. 661-575	tel. 662-038	tel. 662-022.

HRVATSKA EUROPA SVIJET

•ZAGREB•SPLIT•DUBROVNIK•PULA•
•FRANKFURT•LONDON•AMSTERDAM•PARIS
•ZÜRICH•MÜNCHEN•BERLIN•DÜSSELDORF
•STUTTGART•RIM•MOSKVA•ISTANBUL•BEČ

Rezervacije: Zagreb (041) 451-244 Frankfurt (069) 92-00-520

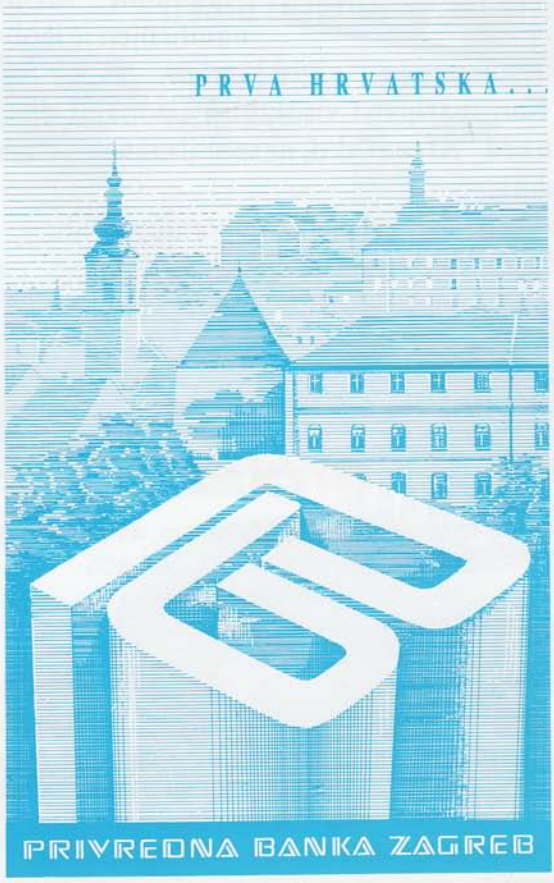

Vaš partner u financijskom poslovanju

ZAGREBAČKA BANKA dd

43.45
210/94

GLOBUS

NACIONALNI TJEDNIK

LIST S NAJVEĆOM NAKLADOM U ZEMLJI

Moderna banka za modernu Hrvatsku

CROATIA BANKA

Za nepune tri godine CROATIA BANKA, dd, Zagreb, postala je usprkos složenim gospodarskim uvjetima stabilan tržišni subjekt u Hrvatskoj.

Vlasnički i poslovno oslonjena na srednje i manje gospodarske subjekte privatnog vlasništva, uspjela se svrstati u red najuspješnijih hrvatskih banaka. Uvijek korak ispred realnih procesa u gospodarskom okružju, usmjerena tržišnom svijetu i svjetskim pravilima igre, CROATIA BANKA uspješno obavlja sve bankovne i financijske poslove sukladno svjetskim tržišnim promjenama. S prvorazrednim bankovnim stručnjacima, slijedeći suvremene financijske tijekove, uspjela je okupiti dioničarsku i poslovnu obitelj s više od 15.000 partnera.

Postanite i Vi jedan od uspješnih poduzetnika koji su novac povjerili CROATIA BANCI.

CROATIA BANKA dd
41000 Zagreb
Kvaternikov trg 9
tel. +385 (0)41 231 778
fax. +385 (0)41 232 470

DMD